

VYTAUTO DIDŽIOJO UNIVERSITETAS
KLAIPĖDOS UNIVERSITETAS

Brigita TRANAVIČIŪTĖ

**VERSLUMO IR VERSLIŠKOS VISUOMENĖS
FORMAVIMASIS IR TRANSFORMACIJOS KAUNE
XX A. 7–9-UOJU DEŠIMTMEČIAIS**

Daktaro disertacija
Humanitariniai mokslai, istorija (05H)

Kaunas, 2015

UDK 94(474.5)
Tr-35

Disertacija rengta 2011-2015 metais Vytauto Didžiojo Universitete pagal Vytauto Didžiojo universitetui ir Klaipėdos universitetui 2011 m. birželio 21 d. Lietuvos Respublikos švietimo ministro įsakymu nr. V-1124 suteiktą teisę.

Mokslinis vadovas:

prof. dr. Vygantas Vareikis (Klaipėdos universitetas, humanitariniai mokslai, istorija – 05H)

ISBN 978-609-467-169-2

TURINYS

IVADAS.....	4
1. SOVIETINĖS VARTOJIMO KULTŪROS TRANSFORMACIJOS	31
1.1. Kaunas yra Kaunas	46
1.2. Prekybos tinklo plėtra XX a. 7–9-uoju dešimtmečiais Kaune	55
1.2.1. Asortimentas ir jo reklama.....	60
1.2.2. Prekių kokybės ir jų deficito problema.....	64
1.3. Kas yra madinga, žinojo tik ateljė.....	70
2. PRIVATI VERSLIŠKA VEIKLA	74
2.1. Privačios gamybos kontrolė 1944–1975 m.	79
2.2. Privačios gamybos plėtra ir ribojimai 1976–1986 m.	85
2.2.1. Trikotažo dirbinių gamybos draudimas	95
2.3. Privati gamyba ekonominio liberalizavimo laikotarpiu	100
2.3.1. Mokesčiai ir neteisėtos pajamos	102
2.4. Gaminiai su užsienietiškais prekių ženklais	113
3. ŠEŠĖLINIS VERSLAS SOVIETMEČIU	119
3.1. Sovietinis šešėlinis verslas sovietinės teisės teorijoje ir praktikoje 1960–1990 m.	125
3.2. Neformalus prekybos taškai kaip šešėlinio verslo klestėjimo prielaida.....	138
3.2.1. Spekuliacija miesto gatvėse	146
3.2.2. Spekuliacija privačiose erdvėse	149
IŠVADOS	152
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA	156

IVADAS

1944 m. prasidėjusi sovietinė reokupacija Lietuvoje beveik pusei amžiaus iš esmės pakeitė šalies politinio, ekonominio ir kultūrinio gyvenimo sanklodą. Sovietinės Lietuvos ūkis buvo sparčiai pertvarkomas pagal sovietinį, išskirtinai valstybės nuosavybe paremtą marksistinį modelį, kuris neleido vystytis jokiai didesnės apimties privačios nuosavybės ar verslo veiklai. 1940 m. rugpjūčio 25 d. LTSR Konstitucijoje buvo įtvirtinta nuostata, jog greta socialistinės ūkio sistemos leidžiamas privatinis pavienių valstiečių, amatininkų ir naminių gamintojų ūkis, smulkios privatinės pramoninės bei prekybinės įmonės įstatymo numatytose ribose¹. Ši Konstitucijos nuostata dar kartą buvo patvirtinta 1949 m. birželio 30 d. TSRS Ministrų Tarybos priimtomis „Nekooperuotų naminių gamintojų ir amatininkų registracijos taisyklėmis“, kuriomis buvo nustatytos leidžiamos privačios versliškos veiklos rūšys². Vėliau sovietinės visuomenės verslumo galimybės buvo gerokai išplėstos, TSRS Ministrų Tarybos 1976 m. gegužės 3 d. nutarimu priimtuose „Piliečių namudinių ir amatininkišκών verslų nuostatuose“, kuriuose piliečių namudinių ir amatininkišκών verslų turinys buvo lakoniškai apibūdintas kaip veikla, kai gaminami dirbiniai gyventojams parduoti arba teikiamos apmokamos buitinės paslaugos³. Naujas etapas namudinių ir amatininkišκών verslų sferoje prasidėjo kartu su planinės ekonomikos reformomis, kurias lydėjo iš dalies naujo teisinio reglamentavimo asmenų versliškai veiklai nustatymas. 1986 m. lapkričio 19 d. buvo priimtas, o 1987 m. gegužės 1 d. įsigaliojo naujas TSRS įstatymas „Dėl individualios darbinės veiklos“, kurio tikslas buvo „geriau tenkinti visuomenės poreikius prekėmis ir paslaugomis, didinti piliečių užimtumą visuomenei naudinga veikla ir gauti papildomų pajamų, naudojantis savo darbu“⁴. Nepaisant tokio privačios versliškos veiklos legalizavimo, kitokios verslo formos ir rūšys buvo draudžiamos dėl ideologinių motyvų, nes pagal Karlo Markso suformuluotą doktriną socialistinėje sistemoje negalėjo būti samdomo darbo, darbo, skirto ne visuomenės interesams tenkinti, ar pan. Draudžiami verslai pagal sovietinę baudžiamąją teisę buvo vertinami kaip ūkiniai nusikaltimai, o juos vykdę asmenys buvo persekiojami teisėtvarkos institucijų pritaikant sovietinius baudžiamuosius įstatymus.

Skatinamas sovietinės visuomenės verslumas nebuvo reiškinys *sui generis*, tačiau buvo padiktuotas sovietinės planinės ekonomikos negebėjimo aprūpinti gyventojų plataus vartojimo

¹ 1940 m. rugpjūčio 25 d. Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Konstitucija (Pagrindinis įstatymas), 8 str. *Vyriausybės žinios*, 1940 09 10, Nr. 730, p. 657.

² Правила регистрации некорпорированных кустарей и ремесленников утверждены постановлением Совета Министров СССР от 30 июня 1949 г., no. 2883. Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau LCVA), f. R-164, ap. 20, b. 39, l. 35–41.

³ 1976 m. gegužės 3 d. TSRS Ministrų Tarybos nutarimas Nr. 283 „Dėl piliečių namudinių ir amatininkišκών verslų nuostatų patvirtinimo. *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*, 1976, Nr. 18–158.

⁴ 1986 m. lapkričio 19 d. TSRS įstatymas Nr. XI-6050 „Dėl individualios darbinės veiklos. Individuali darbinė ir kooperatyvų veikla: įstatymų rinkinys“. Vilnius, 1988, p. 3–15.

prekėmis. Vartojimo prekių įvairovės trūkumas vertė ieškoti alternatyvių vartojimo galimybių, kurias galėjo patenkinti tik versliška, nors ir nelegalia, veikla užsiimantys asmenys. Sustiprėti sovietinės visuomenės verslumui padėjo ir XX a. 7-ajame dešimtmetyje kilę Sovietų Sąjungos gyventojų geresnio, materialiai labiau aprūpinto gyvenimo siekiai, kuriuos buvo tikėtasi patenkinti per didesnio vartojimo galimybes ir prekių pasiūlą. Šį siekį dar sustiprino Sovietų Sąjungos įsitraukimas į Šaltojo karo sukeltą varžymosi su Vakarų valstybėmis politiką, kurios vienas svarbiausių ideologinių elementų buvo siekis sovietų visuomenės vartojimą prilyginti Vakarų visuomenės standartams. Be to, Sovietų Sąjungos gyventojų poreikius ir stiliaus suvokimą vis labiau veikė iš Vakarų sklidusios kultūrinės ir mados įtakos. XX a. 8-ojo dešimtmečio pradžioje sovietinėje visuomenėje sustiprėjęs vakarietiškos muzikos, drabužių, mados poreikis ir valdžios negebėjimas patenkinti šio poreikio leido suklestėti sovietiniam šešėliniam verslui, vartojimo kultūrai ir vystytis sovietinės visuomenės verslumo įgūdžiams.

Tyrimo problematika

Viešajame diskurse, mokslinėje erdvėje ar pavienių žmonių atsiminimuose privati fizinių asmenų ekonominė veikla sovietmečiu iki šiol yra vertinama gana stereotipiškai⁵. Verslas ir asmeninis verslumas sovietinės ekonomikos kontekste dažnai suprantamas vien kaip sovietinės šešėlinės ekonomikos kategorija, tapatinama su spekuliacija ar spekuliacijai artima veikla, kuri buvo draudžiama sovietinės ideologijos ir teisės aktų. Pačios sąvokos *verslas*, *verslus* ar *versliškas* yra siejamos su neformaliu vartojimu, nes kitokios sąvokos apibūdinti šiai veiklai mokslinėje apyvartoje iš viso nėra. Analizuojant sovietinį verslą kalbinėje praktikoje dažnai galima išgirsti žargoniškus *biznio* ar *biznieriaus*, *komersanto* terminus, kurie bendriausiais bruožais apibūdina vykdytą individualią veiklą ir identifikuoja ją vykdyčiusius asmenis. Tačiau toks paviršutiniškas versliškos veiklos vertinimas neleidžia įžvelgti šios veiklos daugiasluoksniškumo ir pripažinti, jog sovietinė visuomenė buvo ne tik versli, bet ir vykdė tam tikrą verslo veiklą. Vertėtų atkreipti dėmesį į užsienio tyrinėtojų darbus, kuriuose tokia sovietinės visuomenės vykdyta veikla yra apibūdinama terminu *verslas*, o pati visuomenė vadinama *verslia*. Daugelyje leidinių anglų kalba ši veikla yra apibūdinama terminu *soviet*

---

⁵ Plg. ALEKSANDRAVIČIUS, Egidijus. *Praeitis, istorija ir istorikai*. Vilnius, 2000, p. 413–414; KAVALIAUSKAS, Tomas. Lietuviško verslumo formos. In *Kitoks miestas*. Sud. Kristina KAVALIAUSKAITĖ. Vilnius, 2000, p. 193–200; DARGIS, Alvydas. *Laiškai iš diskotekos*. Kaunas, 1991, p. 119; LUKAITYTĖ, Rasa. E. Aleksandravičius: mūsų požiūris į verslininkus susiformavo sovietmečiu, 2010 11 13 [žiūrėta 2015 08 04]. Prieiga per internetą: <http://www.delfi.lt/verslas/verslas/ealeksandravicius-musu-pozioris-i-verslininkus-susifomavo-sovietmeciu.d?id=38526267>; FUKS, Erika. Tada ir dabar. Kosminės bananų kainos ir prekės, dėl kurių galėjo ir sumušti, 2015 07 20 [žiūrėta 2015 08 04]. Prieiga per internetą: <http://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/tada-ir-dabar-kosmines-bananu-kainos-ir-prekes-del-kuriu-galejo-ir-sumusti.d?id=68513268>; SAVICKAS, Edgaras. Ž. Šilėnas: „Dauguma lietuvių nori būti verslininkais, tačiau nežino kaip“, 2013 11 20 [žiūrėta 2015 08 04]. Prieiga per internetą: <http://www.lrytas.lt/verslas/izvalgos-ir-nuomones/z-silenas-dauguma-lietuviu-nori-buti-verslininkais-taciau-nezino-kaip-201311201758.htm>.

*entrepreneurship*⁶, o rusiškoje istoriografijoje – terminu *предпринимательская деятельность*⁷. Kai kurie autoriai, išskirdami Sovietų Sąjungoje draustą verslą, vartoja terminus *underground* arba *shadow economy*⁸.

Vienas iš probleminių tyrimo klausimų yra tai, jog Sovietų Sąjungoje nuo pat jos susikūrimo buvo leidžiama vienokios ar kitokios apimties privati ekonominė asmenų veikla, kuri dažniausiai buvo įvardijama *namudinio ir amatininkiško verslo* arba *individualios darbinės veiklos* pavadinimais. Toks reglamentavimas iš esmės buvo perkeltas ir į Lietuvą, 1940 m. sovietams ją okupavus ir pradėjus šalies ūkį pertvarkyti pagal socialistinį modelį. 1940 m. rugpjūčio 25 d. LTSR Konstitucijoje buvo įtvirtinta, jog greta socialistinės ūkio sistemos, kuri yra vyraujanti ūkio forma LTSR, įstatymas leidžia smulkų privatinį individualių valstiečių ir amatininkų ūkį⁹. 1978 m. balandžio 20 d. priimtos LTSR Konstitucijos 17 straipsnyje buvo skelbiama, kad įstatymu leidžiama individuali darbinė veikla namudinių verslų, žemės ūkio, buitinio gyventojų aptarnavimo sferoje, taip pat kitų rūšių veikla, pagrįsta vien pačių piliečių ir jų šeimos narių darbu, o valstybė užtikrina, kad individuali darbinė veikla bus naudojama visuomenės interesams tenkinti¹⁰. Tiek sovietinės konstitucijos, tiek lygiagrečiai skelbti teisės aktai leido valstybės nustatytos apimties verslišką veiklą, kurios praktiniu įgyvendinimu bei kontrole užsiėmė atitinkamos valstybinės institucijos. Kad ši veikla nesikirstų su sovietinės ideologijos principais, buvo aiškiai nustatytas teorinis leidžiamos verslo veiklos modelis: asmuo, užsiimantis verslo veikla, galėjo gaminti valstybės leidžiamus gaminius, juos parduoti gyventojams valstybės nustatytose vietose arba teikti gyventojams valstybės leidžiamas paslaugas. Tačiau praktiškai šis teorinis modelis sunkiai tilpo į nustatytus rėmus dėl nuolatinio prekių deficito, o pažeidus leidžiamos versliškos veiklos vykdymo tvarką, griežtesnių sankcijų taikymas buvo neįmanomas dėl formalaus šios veiklos teisėtumo. Oficialiuose dokumentuose ši veikla dažnai būdavo įvardijama kaip *leidžiamas verslas* ar *leidžiami verslai*, o teisės aktuose buvo įtvirtintas jos apibrėžimas ir nustatytos teisėto vykdymo sąlygos. Nors sąvoka *verslas*

---

⁶ P vz., REHN, Alf; TAALAS, Saara. "Znakomstva i Svyazi" (acquaintances and connections) – blat, the Soviet Union and mundane entrepreneurship. *Entrepreneurship & regional development*, 2004, Vol. 16, Issue 3, p. 235–250.

⁷ АНДРЮХИН, Евгений А. Предпринимательская деятельность советских граждан в 60–80-х гг. XX в. *Известия Алтайского государственного университета*, 2010, no. 4–1, с. 19–23.

⁸ GROSSMAN, Gregory. Subverted sovereignty: historic role of the Soviet underground. In *The tunnel at the end of the light: privatization, business networks, and economic transformation in Russia*. Eds. Stephen S. COHEN, et al. Berkeley, 1998, p. 24–50.

⁹ 1940 m. rugpjūčio 25 d. Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Konstitucija (Pagrindinis įstatymas), 8 str. *Vyriausybės žinios*, 1940 09 10, Nr. 730, p. 657. Vėlesnėje šios Konstitucijos redakcijoje pasikeitė straipsnio turinys ir numeris. Straipsnyje buvo nurodyta, jog greta socialistinės ūkio formos Lietuvos Tarybų Socialistinėje Respublikoje įstatymas leidžia smulkų privatinį individualinį valstiečių ir amatininkų ūkį, kuris remiasi asmeniniu darbu ir neišnaudoja svetimo darbo. Žr. *Lietuvos TSR įstatymų, Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakų ir Vyriausybės nutarimų chronologinis rinkinys*. Vilnius, 1956, T. 1: 1940–1947 m., p. 12.

¹⁰ 1978 m. balandžio 20 d. Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Konstitucija (Pagrindinis įstatymas), 17 str. *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*, 1978, Nr. 11–130.

praktiškai visada buvo vartojama su tam tikru jį apibūdinančiu būdvardžiu – leidžiamas, namudinis, amatininkiškas, tačiau savo turiniu jis buvo artimas verslo veiklai, nes fizinis asmuo gamino, pardavinėjo prekes ir mokėjo pajamų mokesčius valstybei. Šiuo atveju yra svarbus sąvokų *verslas*, *verslus* ar *versliškas* turinys, kuris patvirtintų arba paneigtų, kad privati ekonominė veikla, vykdyta sovietmečiu, gali būti traktuojama kaip verslas, o visuomenė laikoma verslia.

Antras probleminis tyrimo klausimas yra susijęs su sovietinėje ideologijoje egzistavusia kolizija dėl asmenų privačios ekonominės veiklos. Viena vertus, buvo leista vykdyti namudinius ir amatininkiškus verslus arba individualią veiklą naudojantis savo arba šeimos narių darbu, tačiau kita vertus, deklaruotas praktiškai absoliutus neigiamas požiūris į bet kokią verslą dėl esminės verslo vykdymo sąlygos – asmenų išnaudojimo siekiant gauti pelno, todėl socialistine santvarka pagrįstoje valstybėje privatus verslas buvo draudžiamas. Draudžiamas verslas pateko į baudžiamosios teisės vertinimo sritį, o jo turinys buvo apibūdinamas tokiais nusikalstamomis veikomis kaip *spekuliacija*, vertimasis uždraustu verslu, komercinis tarpininkavimas, privati įmoninkiška veikla. Sąvoka *versliškas* buvo vienas iš šias nusikalstamas veikas kvalifikavusių požymių, kuris sunkino asmens baudžiamąją atsakomybę. Visa ši veikla valstybės buvo vertinama kaip nelegali ekonominė veikla ir pateko į šešėlinės ekonomikos apimtį. Tačiau praktikoje kartu su leidžiama versliška veikla padėjo formuotis asmenų verslumo įgūdžiams, kurie XX a. 7–9-uoju dešimtmečiais tapo ne tik pagrindine prekių deficito įveikimo priemone vystant verslumo įgūdžius, bet ir ekonominių, socialinių bei kultūrinių procesų proveržio priežastimi.

Kauno atvejo tyrimai

Pasirinkimas disertacijoje nagrinėti Kauno, o ne visos Lietuvos, atvejį buvo nulemtas ne tik specifinės XX a. Kauno istorijos, bet ir ekonominės, socialinės ir kultūrinės miesto padėties sovietmečiu, susiformavusio Kauno gyventojų mentaliteto, vartojimo tradicijų ir pan. Dar antrosios sovietinės okupacijos pradžioje negatyvus sovietų valdžios dėmesys kryo į Kauną kaip į buvusios nepriklausomos valstybės (1918–1940 m.) laikinąją sostinę, kurioje buvo susiklosčiusios savarankiškos politinės, ekonominės ir kultūrinės tradicijos. Sovietų propagandos požiūriu, Kaunas buvo vertėivų, spekuliantų ir kitų socialistinėje visuomenėje *nepageidautinų* elementų miestas, kuris dar turėjo ir stiprų tautinį, nacionalinį identitetą. Tokiam požiūriui įtakos turėjo dar tarpukariu Kaune susiformavusios verslo tradicijos, glaudūs nesisteminiai neformalūs ryšiai tarp gyventojų, iš viršaus nekontroliuojamas horizontalus bendravimas ir galėjimas apsikeisti reikalingais ištekliais, neblogai išvystytas parduotuvių tinklas, taip pat tai, kad Kaune koncentravosi kai kurios lengvosios pramonės įmonės. Kauno

miesto gyventojų pastangos išlaikyti bent šiek tiek privačios nuosavybės likučių buvo traktuojamos kaip „smetoninio režimo“ palikimas ir oficialios valdžios buvo vertintas neigiamai. Tačiau ir vėlesniais metais Kaunui teko išskirtinis sovietinės valdžios dėmesys ne tik dėl įsišaknijusių tarpukario tradicijų, bet ir dėl nuolat prasiveržiančių liberalesnių idėjų, nepalankios sovietiniam režimui jaunimo veiklos, aktyviai palaikomų ryšių su užsienyje gyvenusiais giminaičiais ir pan. Reikėtų įvertinti ir ekonomines Kauno miesto egzistencijos sąlygas. Vėlyvuojų sovietmečiu Kaune veikė nemažai lengvosios pramonės įmonių, kurios tapo nemažos dalies kauniečių pagrindine darbo vieta. Kartu šios įmonės miesto gyventojams teikė ir neformalių pajamų galimybę dėl plačiai paplitusio grobstymo iš gamyklų, o reikalingų verslo įgūdžių turėjimas ir neteisėti žaliavų įsigijimo šaltiniai pasitarnavo prekių, kurios sudarė šešėlinės rinkos pagrindą, gamybai. Valstybės leidžiama individualia darbine veikla buvo galima pridengti neteisėtas pajamas. Kauniečių pajamas sovietmečiu pildė ne tik neformali lengvosios pramonės gaminių gamyba, bet ir kitokie gerai išvystyti verslai – automobilių remontas, butų nuoma, taksi verslas, švelniakailių žvėrelių, gėlių bei kitų žemės ūkio produktų auginimas ir pan. Tačiau dėl didelės tokio tyrimo apimties šių verslų, kaip ir nuo 1985 m. pradėjusių oficialiai veikti kooperatyvų, šio darbo tyrimo objektas neapima.

Tyrimo objektas

Sovietinės visuomenės verslumo įgūdžių formavimasis, vystymasis, transformacijos ir pasekmės XX a. 7–9-uoju dešimtmečiais Kauno mieste.

Darbo tikslas

Remiantis Kauno miesto atveju XX a. 7–9-uoju dešimtmečiais, išanalizuoti, kaip valstybės leista ir drausta privati ekonominė asmenų veikla padėjo formuotis ir vystytis sovietinės visuomenės verslumui.

Darbo uždaviniai

1. Identifikuoti sovietinės vartotojiškos visuomenės formavimosi ir alternatyvios vartojimo kultūros atsiradimo priežastis XX a. 7–9-uoju dešimtmečiais Kaune.
2. Išanalizuoti sovietinės visuomenės vartojimo galimybes oficialiosiose prekybos vietose, prekių asortimento įvairovės ar deficito problemas XX a. 7–9-uoju dešimtmečiais Kaune.
3. Įvertinti, kaip valstybės leista privati ekonominė asmenų veikla leido vystytis sovietinės visuomenės verslumo įgūdžiams ir išplėsti visuomenės alternatyvaus vartojimo galimybes.

4. Išanalizuoti sovietinę šešėlinę ekonomiką kaip draudžiamo verslo bei visuomenės verslumo įgūdžių formavimosi sąlygą XX a. 7–9-uoju dešimtmečiais Kaune ir visuomenės vartotojiškų poreikių patenkinimo galimybę.

Darbo chronologinės ribos

Tyrimo chronologinės ribos apima XX a. 7–9-ąjį dešimtmečius, kai išryškėjo tam tikri sovietinėje visuomenėje prasidėję procesai, nulemti besikeičiančių politinių, ekonominių ir kultūrinių aplinkybių. Nors disertacijoje analizuojami probleminiai klausimai daugiausia apima šiuos dešimtmečius, tačiau siekiant pateikti aiškesnę analizuojamos temos kontekstą nevensgiama, o ir negali būti išvengta, pirminių tyrimo chronologinių ribų peržengimo. Tyrimo pradinė riba siejama ne su vienu procesu ar istoriniu fenomenu, o su XX a. 7-ajame dešimtmetyje paspartėjusiais Lietuvos industrializacijos ir urbanizacijos procesais, laisvesnio kultūrinio gyvenimo tendencijomis bei oficialiosios valdžios deklaracijomis apie komunistinės visuomenės sukūrimą. Chronologinių ribų pasirinkimo motyvą lėmė ir kai kurie XX a. 7-ojo dešimtmečio pradžioje įvykę Sovietų Sąjungos teisinės sistemos pokyčiai, kai 1961 m. birželio 26 d. buvo priimtas LTSR baudžiamasis kodeksas, kuris beveik 40 metų reglamentavo ekonominių nusikaltimų sritį. Tyrimo galutinė chronologinė riba siejama su 1990 m. kovo 11 d. atkurta Lietuvos Respublikos nepriklausomybe, kai buvo atkurtas ne tik šalies valstybingumas, bet ir į šalies teisinę apyvartą grąžinta *privachios nuosavybės* sąvoka, dekriminalizuotos kai kurios nusikalstamos veikos, sovietmečiu buvusios priskirtos ekonominiams nusikaltimams.

Tyrimo metodai

Šiame tyrime daugiausia taikyti analitinis ir aprašomasis metodai, kurie padėjo apdoroti tyrimo metu surinktą medžiagą, apibrėžti tyrimo problematiką ir pateikti išsamų analizuotos temos rezultatą. Analitinis ir aprašomasis metodai taikyti rekonstruojant tyrimui aktualius faktus, susijusius su sovietinės visuomenės socialinės ir kultūrinės raidos etapais. Taikant analitinį ir aprašomąjį metodus, išspręsti tyrimui aktualūs klausimai, tokie kaip sovietinės visuomenės ir konkrečiai Kauno miesto gyventojų vartojimo siekiai ir galimybės. Taip pat identifikuotos leidžiamos ir draudžiamos privačios versliškos veiklos vykdymo prielaidos bei praktiniai šios veiklos vykdymo aspektai. Tyrime taikytas ir lyginamasis metodas, kuris kartu su analizės metodu padėjo įvertinti versliškos veiklos traktavimą sovietinėje ideologijoje ir teisėje, palyginti skirtingas teisės aktų redakcijas ir straipsnių turinį. Remiantis lyginamuoju metodu, tyrime buvo atrinkti ir pateikti įvairias teises nuostatas iliustruojantys teisminės praktikos atvejai.

Darbo struktūra

Pirmoji darbo dalis yra skirta sovietinei vartojimo kultūrai tirti; šis reiškinys vertinamas Sovietų Sąjungos politinių, ekonominių ir kultūrinių įvykių kontekste. Pristatomos valdžios diegtos sovietinės vartojimo kultūros koncepcijos, kurios turėjo tapti viena iš orientacinių krypčių sovietinės visuomenės išvaizdai ir gyvenimo būdai, ir jų raida. Taip pat pirmoje darbo dalyje analizuojama vakarietiškos kultūros įtaka vartojimo kultūrai, materialiniai visuomenės lūkesčiai ir praktikos šiuos lūkesčius įgyvendinant. Rekonstravus įvairius sovietinės visuomenės vartojimo kultūros aspektus, svarbi dalis yra skirta vartojimo galimybės išanalizuoti, pereinant prie Kauno miesto atvejo. Analizės pagrindas – konkrečios visuomenės vartojimo lūkesčiai ir oficialiosios rinkos galimybės juos patenkinti. Dėl šios priežasties nagrinėjamas XX a. 7–9-ojo dešimtmečių parduotuvių, ateljė tinklas Kaune. Taip pat dėmesys skiriamas parduotuvėse buvusiam prekių asortimentui ir jų trūkumui.

Antrajame darbo skyriuje analizuojama sovietmečiu leista individuali darbinė veikla, kuri buvo reguliuojama valdžios teisės aktais ir aktyviai vykdyta Kauno miesto gyventojų. Šiame skyriuje išryškėja, jog daugiausia kauniečiai užsiėmė siuvimo ir mezgimo verslais, o populiariausi buvo jų gaminti trikotažo gaminiai. XX a. 8-ajame dešimtmetyje dėl stipriai pasireiškusių Vakarų kultūros įtakos sustiprėjo užsienyje pagamintų prekių poreikis. Matydami didesnių pajamų galimybę, individualia darbine veikla vertęsi asmenys pradėjo gaminti jų imitacijas su padirbtais užsienio firmų prekių ženklais. Antrame skyriuje taip pat atskleidžiami individualia darbine veikla besivertusių asmenų ryšiai su spekuliantais, kurie buvo pagrindiniai pagamintų prekių realizuotojai.

Trečiajame skyriuje analizuojamas sovietinis šešėlinis verslas, kuris ryškiausiai pasireiškė spekuliacija. 1961 m. rugsėjo 1 d. įsigaliojusiam LTSR baudžiamajame kodekse buvo įtvirtinta baudžiamoji atsakomybė už spekuliaciją ir smulkiąją spekuliaciją, kurios pateko į ekonominių, arba kitaip, ūkinių nusikaltimų skyrių. Kiekvienais metais teisėsaugos institucijos daugiausia užfiksavo ir išnagrinėdavo spekuliacijos bylą, kurių dažniausia forma buvo smulkioji spekuliacija. Skyriuje pristatomi ne tik spekuliacijos atvejai, nagrinėti Kauno miesto liaudies teismuose ar LTSR Aukščiausiąjame Teisme, bet, remiantis sovietine spauda ir archyviniais šaltiniais, iliustruojami konkretūs spekuliantų veiklos epizodai. Spekuliantų veiklos detales stengtasi papildyti rekonstravus jų veiklos vietas, kurias sudarė tuo metu gausiai kauniečių ir turistų lankomos viešos miesto erdvės, neaplenkiant pačių spekuliantų gyvenamųjų būstų.

Darbe naudoti archyviniai ir kiti šaltiniai

Vieną didžiausių disertacijoje naudojamų šaltinių grupę sudaro Lietuvos centriniame valstybės archyve saugomos LTSR finansų ministerijos fondo (R-164) bylos, kuriose užfiksuota

individualios darbinės veiklos vykdymo taisyklės, miesto valdžios institucijų veiklos, kontroliuojant asmenis, besivertusius leidžiama arba draudžiama versliška veikla, patikrinimo aktai, LTSR finansų ministerijos nurodymai Kauno miesto valdžios institucijoms ir pan. LTSR finansų ministerija buvo atsakinga už bendrą valstybės mokesčių politikos formavimą ir teisės aktų, apimančių tokią asmenų veiklą, įgyvendinimą. LTSR prekybos ministerijos (R-772) fondo dokumentai, esantys Lietuvos centriniame valstybės archyve, panaudoti siekiant nustatyti bendrą sovietinės prekybos reglamentavimą ir vykdymo tvarką Lietuvoje.

Antrą didelę nepublikuotų šaltinių grupę sudaro Kauno miesto LDT vykdomojo komiteto finansų skyriaus (R-375) ir Kauno miesto Lenino, Požėlos, Panemunės rajonų LDT vykdomųjų komitetų finansų skyrių fondų (R-563, R-568, R-573) dokumentai, kurie saugomi Kauno apskrities archyve.

Pastarųjų institucijų kompetencijai priklausė verslišką veiklą vykdžiusių asmenų veiklos ir finansinė kontrolė. Kauno miesto LDT vykdomojo komiteto ir miesto rajonų finansų skyriai vykdė tiesioginę asmenų, vykdžiusių verslišką veiklą, kontrolę – rūpinosi leidimų verstis versliška veikla suteikimu, mokesčių išreikalavimu, administracinių teisės aktų pažeidimų surašymu ir kitais klausimais.

Atliekant disertacinį tyrimą, naudotasi Kauno miesto LDT vykdomojo komiteto fondo (R-292) ir miesto Lenino, Požėlos ir Panemunės rajonų LDT vykdomųjų komitetų fondų (R-561, R-566, R-571) dokumentais, kuriuose detalizuota miesto ir jo rajonų socialistinio teisėtumo, viešosios tvarkos, kultūros, pramonės, prekybos, buitinio aptarnavimo nuolatinių komisijų veikla, plečiant miesto gyventojų aprūpinimo prekėmis tinklą. Pastarųjų valdžios įstaigų fondų bylos saugomos Kauno apskrities archyve. Šią medžiagą papildė tame pačiame archyve esantys Kauno miesto LDT vykdomojo komiteto Prekybinių organizacijų valdybos fondo (R-372) dokumentai, kurie padėjo struktūruoti Kauno miesto prekybos taškų tinklą ir plačiau išanalizuoti prekybos vietose parduotų prekių asortimentą.

Disertacijoje naudoti ir kai kurie sovietinės spaudos leidiniai. 1940–1950 m. LTSR Aukščiausiosios Tarybos leistas laikraštis „Tarybų Lietuva“ padėjo rekonstruoti pradinis sovietinės valdžios veiksmus naikinant privačios nuosavybės pagrindą ir siekiant suvalstybinti ekonomiką¹¹. Kai kuriuos Kauno miesto ekonominio ir kultūrinio gyvenimo klausimus padėjo išanalizuoti LKP Kauno ir Vilniaus miestų komitetų leisti laikraščiai „Kauno tiesa“¹², „Tiesa“¹³, „Vakarinės naujienos“¹⁴. Minėtuose leidiniuose buvo aptikta nemažas kiekis sovietinę šešėlinę ekonomiką, Kauno miesto prekybinio tinklo plėtrą, vartojimo prekių deficito ir kitas problemas

---

¹¹ *Tarybų Lietuva, 1940–1950.*

¹² *Kauno tiesa, 1950–1990.*

¹³ *Tiesa, 1945–1990.*

¹⁴ *Vakarinės naujienos, 1958–1990.*

aprašančių straipsnių. Atliekant tyrimą naudotasi ir kitais leidiniais: „Komunistas“¹⁵, „Komjaunimo tiesa“¹⁶, „Švyturys“¹⁷, kurie atspindėjo ideologines komunistinės valdžios nuostatas gyventojų privačios ekonominės veiklos, sovietinės vartojimo kultūros ir kitais klausimais.

Sovietinės oficialiosios mados, jaunimo vartojimo kultūros aspektai atskleisti remiantis Lietuvos LKJS CK leistu žurnalu „Jaunimo gretos“¹⁸. Parduotuvių, ateljė tinklų išdėstymas ir plėtra, prekių asortimento ir deficito problemos analizuotos remiantis Lietkoopsąjungos leistu žurnalu „Kooperatininkas“¹⁹ ir buities tarnybų įmonių ir organizacijų susivienijimo „Aušra“ leistu laikraščiu „Už gražią buitį“²⁰.

Reikėtų išskirti kai kuriuos publikuotus sovietinius šaltinius. Įvairūs sovietinės Lietuvos socialinės raidos kitimai, tokie kaip pramonės vystymasis, gyventojų skaičiaus didėjimas, miestų plėtros tendencijos, užfiksuoti įvairiuose sovietiniuose statistikos metraščiuose, kuriuose atskirai dėmesys buvo skiriamas ir Kauno miestui²¹. Nors pastarieji ir kelia patikimumo problemą, tačiau leidžia bent susidaryti Kauno miesto socialinės raidos vaizdą.

Teisės teorijos ir praktikos šaltiniai

Rengiant disertaciją naudotasi nemažu kiekiu sovietinės teisės šaltinių – kodeksų, įstatymų, nutarimų ir kt. Darbe naudotos 1940 m. lapkričio 25 d. ir 1978 m. balandžio 20 d. LTSR konstitucijos, kuriose buvo apibūdinta ir valstybės ekonominė sistema. Šiuose teisės aktuose buvo svarbūs straipsniai, leidę privačią verslišką gyventojų veiklą, remiantis savo ir savo šeimos narių darbu, o valstybė ją galėjo reguliuoti taip, kad atitiktų visuomenės interesus²². Dažnai istoriografijoje sovietinių konstitucijų vaidmeniui sovietinės visuomenės gyvenime priskiriamas tik deklaratyvus vaidmuo, neturėjęs praktinės reikšmės. Tačiau neretai tiek valdžios dokumentuose, tiek propagandoje individualios darbinės veiklos teisėtumas buvo grindžiamas sovietinės konstitucijos nuostatomis. Ypatingą reikšmę šie straipsniai įgijo liberalizavus privačią verslišką veiklą, „perestroikos“ laikotarpiu pradėjus privačios versliškos veiklos liberalizavimo

---

¹⁵ *Komunistas*, 1945–1990.

¹⁶ *Komjaunimo tiesa*, 1944–1989.

¹⁷ *Švyturys*, 1949–1990.

¹⁸ *Jaunimo gretos*, 1944–1990.

¹⁹ *Kooperatininkas*, 1963–1990.

²⁰ *Už gražią buitį*, 1974–1988.

²¹ *Kauno ūkis ir kultūra: statistinių duomenų rinkinys*. Kaunas, 1962; *Хозяйство и культура города Каунаса: статистический сборник*. Каунас, 1962; *Kauno miesto ekonomika ir kultūra 1961–1966 metais*. Kaunas, 1968; *Kauno miesto ekonomika ir kultūra 1965–1971 metais*. Kaunas, 1972; *Kaunas aštuntajame penkmetyje (1966–1970)*. Kaunas, 1971.

²² 1940 m. rugpjūčio 25 d. Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Konstitucija (Pagrindinis Įstatymas). *Lietuvos TSR įstatymų, Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakų ir Vyriausybės nutarimų chronologinis rinkinys*. Vilnius, 1956, T. 1: 1940–1947 m.; 1978 m. balandžio 20 d. Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Konstitucija (Pagrindinis Įstatymas). *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*, 1978, Nr. 11–130.

procesą. Toks teisinis pagrindas leido sušvelninti ideologinius prieštaravimus dėl socialistinėje sistemoje negalimų pajamų ne darbo pagrindu gavimo, svetimo darbo išnaudojimo ir pan. Privačią verslišką veiklą ideologiškai saugesnę darė ir jos vykdymas visuomenės interesais ir traktavimas kaip tam tikros valstybės leidžiamos darbo ar visuomenės užimtumo formos, iš kurios pajamos gaunamos remiantis asmeniniu darbu.

Didelę grupę sovietinės teisės šaltinių sudaro teisės aktai, tiesiogiai reguliavę leidžiamą verslišką veiklą. Vienas pirmųjų teisės aktų, kuriame aiškiausiai apibrėžta individuali darbinė veikla, buvo 1949 m. birželio 30 d. TSRS Ministrų Tarybos išleistas „Nekooperuotų naminių gamintojų ir amatininkų registracijos taisyklės“, kuriomis buvo apibrėžtos leidžiamos privačios versliškos veiklos rūšys²³. Būtinybė iš naujos peržiūrėti privačios versliškos veiklos rūšis, atsisakyti neaktualių ir įvesti naujas kilo XX a. 8-ajame dešimtmetyje. 1976 m. gegužės 3 d. TSRS Ministrų Tarybos nutarimu priimti „Piliečių namudinių ir amatininkiškų verslų nuostatai“, kuriuose įvestos papildomos individualios darbinės veiklos rūšys²⁴. Galiausiai 1987 m. gegužės 1 d. įsigaliojo naujas TSRS įstatymas „Dėl individualios darbinės veiklos“, kuris numatė dar liberalesnę leidžiamų privačių verslų vykdymo tvarką, paskatintą politinių, ekonominių ir kultūrinių Sovietų Sąjungos reformų²⁵. Visi šie teisės aktai turėjo tiesioginę galią Lietuvoje, tačiau jų veikimas neužkirto kelio vietinei valdžiai priimti papildomų teisės aktų, kurie, atsižvelgiant į Lietuvos ekonomines ypatybes, papildomai reguliavo individualią darbinę gyventojų veiklą. Atsižvelgdama į galimą žaliavų grobstymo problemą iš valstybės įmonių, 1976 m. birželio 7 d. LTSR Ministrų Taryba Lietuvos teritorijoje uždraudė verstis vilnos karšimu, naujos avalynės siuvimu, plaukų kirpimu ir šukavimu, gaminti paminklus, vaizduojamojo ir taikomojo meno dirbinių gaminimu, kurių pavyzdžiai nepatvirtinti Ministrų Tarybos²⁶. 1987 m. balandžio 7 d., prieš įsigaliojant 1987 m. gegužės 1 d. TSRS įstatymui „Dėl individualios darbinės veiklos“, LTSR patvirtino naują individualios darbinės veiklos vykdymo tvarką ir mokestinių prievolių dydžius²⁷.

Kitą didelę sovietinės teisės šaltinių grupę sudaro teisės aktai, kuriuose buvo numatyta administracinė ir baudžiamoji atsakomybė už ekonominių nusižengimų ir nusikaltimų vykdymą. 1981 m. gruodžio 13 d. priimto LTSR administracinių teisės pažeidimų kodekso (toliau – LTSR

²³ Правила регистрации некорпорированных кустарей и ремесленников, утверждены постановлением Совета Министров СССР от 30 июня 1949 г., no. 2883. LCVA, f. R-164, ap. 20, b. 39, l. 35–41.

²⁴ 1976 m. gegužės 3 d. TSRS Ministrų Tarybos nutarimas Nr. 283 „Dėl piliečių namudinių ir amatininkiškų verslų nuostatų patvirtinimo“. *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*, 1976, Nr. 18–158.

²⁵ 1986 m. lapkričio 19 d. TSRS įstatymas Nr. XI-6050 „Dėl individualios darbinės veiklos. Individuali darbinė ir kooperatyvų veikla: įstatymų rinkinys“. Vilnius, 1988, p. 3–15.

²⁶ 1976 m. birželio 7 d. LTSR Ministrų Tarybos nutarimas Nr. 190 „Dėl piliečių namudinių bei amatininkiškų verslų nuostatų“. *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*, 1976, Nr. 18–158.

²⁷ 1987 m. balandžio 7 d. LTSR Ministrų Tarybos priimtas „Individualios darbinės veiklos rūšių, kurioms piliečiai gali gauti registracijos pažymėjimus arba įsigyti patentus, ir metinio mokesčio už patentą dydžių, priedėlis“. *Individuali darbinė ir kooperatyvų veikla: įstatymų rinkinys*. Vilnius, 1988, p. 16.

ATPK) 168 straipsnyje buvo numatyta administracinė atsakomybė už smulkiają spekuliaciją²⁸. 1961 m. rugsėjo 1 d. įsigaliojo LTSR baudžiamasis kodeksas (toliau – LTSR BK), kuriame buvo numatyta baudžiamoji atsakomybė už tokius ekonominius nusikaltimus kaip vertimasis privačia įmonikiška veikla ir komercinis tarpininkavimas (161 str.), vertimasis uždraustais verslais (162 str.), spekuliacija (164 str.), smulkioji spekuliacija (165 str.)²⁹.

Vienas iš būdų perprasti sovietinės baudžiamosios teisės prasmę yra tuometinių teisės teoretikų ir praktikų teisės normų komentarai ir jas komentuojantys straipsniai teisinėje literatūroje. Šiuo tikslu naudotasi LTSR baudžiamojo kodekso komentaru, kurį parengė sovietinės baudžiamosios teisės specialistai. Jame buvo apibūdinta nusikaltimų sudėtis, požymiai, formos ir pan.³⁰ Kai kurie disertacijoje analizuojami sovietinės teisės klausimai buvo nagrinėjami pasitelkus LTSR teisingumo ministerijos leistą biuletenį „Socialistinė teisė“³¹.

Atskiros teisės teorijos nuostatos buvo iliustruojamos sovietinės teismų praktikos pavyzdžiais. Disertacijoje gausiai naudojamos ir Kauno miesto Lenino, Panemunės, Požėlos liaudies teismų ir LTSR Aukščiausiojo Teismo baudžiamosiomis bylomis, kurios saugomos Lietuvos centrinio valstybės archyvo fonde (R-808). Iš jų daugiausia naudotasi baudžiamosiomis bylomis, kuriose nagrinėta spekuliacija, uždraustų verslų, kontrabandos ir kitos nusikalstamos ekonominės veikos. Praktinius tyrimė naudotus baudžiamųjų bylų atvejus papildė LTSR Aukščiausiojo Teismo prezidiumo ir plenumo išaiškinimai, apibendrinantys nusikalstamą ekonominę veiką lietusius atvejus. Teisinė tyrimė naudotų šaltinių bazė buvo praplėsta LTSR prokuratūros dokumentais, saugomais Lietuvos centrinio valstybės archyvo fonde (R-809), kuriuose rasti nurodymai teisėsaugos institucijoms, kaip turi būti vertinami spekuliacijos ir uždraustų verslų atvejai, kokių trūkumų randama prokuratūros ir milicijos organų darbe renkant įrodymus, patvirtinančius įtariamų asmenų kaltę.

Fragmentiškai tyrimė naudoti Lietuvos ypatingojo archyvo fonde (V-105) saugomi LTSR vidaus reikalų ministerijos (MVD) Inspekcinio skyriaus dokumentai, kuriuose fiksuojamas milicijos darbas, siekiant nustatyti šešėliniu verslu užsiėmusius asmenis. Norint rekonstruoti sovietiniam režimui nepalankią Kauno gyventojų, ypač jaunimo, veiklą, naudotasi LTSR valstybės saugumo komiteto (KBG) miestų skyrių ir LTSR valstybės saugumo komiteto (KGB) 2-osios valdybos dokumentais, kurie saugomi Lietuvos ypatingojo archyvo fonduose (K-18) ir (K-41).

²⁸ Lietuvos TSR administracinių teisės pažeidimų kodeksas. Vilnius, 1985.

²⁹ Lietuvos TSR baudžiamasis kodeksas. Vilnius, 1961.

³⁰ APANA VIČIUS, Martynas, et al. Lietuvos TSR baudžiamojo kodekso komentaras. Vilnius, 1974.

³¹ Socialistinė teisė, 1968–1989.

Šaltinių kritikos problema

Sovietmečiu veikusių institucijų dokumentai kaip šaltiniai dažnai sulaukia pagrįstos tyrėjų kritikos dėl savo patikimumo³². Daugiausia kritikuojama šaltiniuose vyraujančios ideologinės nuostatos, polinkis pateikti išgalvotus faktus, netiksli ir logiškai nepagrindžiama statistika, kurią įvairios institucijos klastodavo, norėdamos imituoti vienokius ar kitokius veiklos rodiklius. Manytina, kad atliekant šaltinių kritiką itin svarbu įvertinti ne tik šaltinio turinį, bet ir jį užfiksavusią instituciją. Teko pastebėti istoriografijoje, kad kiekvienas tyrėjas, vertindamas sovietinio laikotarpio šaltinius, susiduria su konkrečiai institucijai būdinga specifika.

Vėlyvojo sovietmečio, ypač politinės istorijos, temas analizuojantys autoriai šaltiniuose susiduria su ideologinėmis frazėmis, deklaratyviais pasisakymais ar pasiektais rezultatais, kurie praktikoje ne visuomet buvo įgyvendinti³³. Tos pačios problemos neišvengiamos ir ekonominės istorijos tyrimais užsiimantiems autoriams. Tačiau atmetus privalomą ideologinį pataikavimą ir lyginant kelias šaltinių grupes tarpusavyje, galima išvengti faktų nepatikimumo ir tyrimo nepagrįstumo rizikos. Vertinant šiame tyrime naudotas šaltinių grupes, reikėtų pabrėžti, jog šaltinių patikimumo didesnių vertinimo problemų kyla dėl centrinių valdžios institucijų – LTSR Ministrų Tarybos ir ministerijų. Paprastai pastarųjų dokumentai, kurie skirti partinėms institucijoms, pvz., ataskaitos ar pranešimai, pateikia kiek labiau ideologinėmis nuostatomis paremtą realybės vaizdą. Tačiau rutininiai dokumentai, kurie skirti miestų valdžiai ar nagrinėjantys konkrečią problemą, yra gana patikimi. Jų patikimumą dažniausiai patvirtina kelių centrinių ar miesto institucijų susirašinėjimas. Atskirai reikėtų įvertinti teisinių institucijų dokumentus, kurie paprastai priskiriami prie mažiausiai patikimų dėl kai kurių teisės normų, skirtų sovietinės ideologijos principams apginti. Šiuo atveju svarbu tai, kad teisinės normos, reglamentavusios ekonominę sritį, vis dėlto skyrėsi nuo nusikaltimų valstybei ir jos tvarkai, nes ekonominiai nusikaltimai, nors ir buvo draudžiami ideologijos, bet teismai vengdavo nuteisti asmenis be tvirtų jo kaltės įrodymų. Pirmos instancijos teismų nuosprendžiuose ir nutarimuose praktiškai neaptikta ideologinių svarstymų apie ekonominių nusikaltimų žalą socialistinei visuomenei ar pan. Tokia pati praktika buvo formuojama ir LTSR Aukščiausiojo teismo, kuris, be individualių nuosprendžių priėmimo, rengdavo ir teismų praktikos apibendrinimus. Šiuose

---

³² STREIKUS, Arūnas. Kultūrinio ir religinio gyvenimo sovietų Lietuvoje istoriniai tyrimai: šaltinių keliamos problemos. *Darbai ir dienos*, 2009, t. 52, p. 77; IVANAUSKAS, Vilius. Lietuviškoji nomenklatūra biurokratinėje sistemoje: tarp stagnacijos ir dinamikos (1968–1988 m.). Vilnius, 2011, p. 60.

³³ Kastyčio Antanaičio teigimu, valstybinio ir partinio valdymo institucijų veiklos Lietuvoje tyrimų rezultatai kol kas nėra išsamūs, nes nepaisant didelio sovietmečio archyvinių šaltinių kiekio, jų informatyvumas gana menkas. Be to, dėl politinio suvereniteto nebuvimo LTSR ir LKP paliktų šaltinių iškalbingumas irgi menkas, nes tą lėmė totalitarinės valstybės politinių sprendimų priėmimo ir įgyvendinimo sistema. Žr. ANTANAITIS, Kastytis. Sovietinės Lietuvos politinio režimo slaptumas ir jo šiuolaikinio tyrimo problemos. *(Ne)užvaldyti prisiminimai: sovietinio laikotarpio tyrimų problemos. Mokslinė konferencija 2008 m. lapkričio 13–14 d.: programa ir pranešimų tezės*. Sud. Linara DOVYDAITYTĖ, Edgaras KLIVIS. Kaunas, 2008, p. 7.

apibendrinimuose gana lakoniškai pateikiama konkretaus nusikaltimo sudėtis ir požymiai, kuriuos buvo būtina įrodyti siekiant priimti kaltinamąjį nuosprendį.

Istoriografija

Sovietinėje Lietuvos istoriografijoje daugiausia dėmesio buvo skiriama šalies oficialiosios ekonomikos raidai ir jos rodikliams. Reikėtų pažymėti, kad didžioji dalis tyrimų buvo atlikta ekonomistų ar kitų sričių specialistų. Sovietinės Lietuvos pramonės vystymosi procesus analizavo Kazimieras Meškauskas savo darbuose³⁴. Kituose autoriaus darbuose nagrinėjamos lengvosios pramonės apimtys ir Kauno miesto lengvosios pramonės įmonių rodikliai bendrame Lietuvos pramonės raidos kontekste³⁵.

Sovietinės Lietuvos gyventojų vartojimo įpročius bandyta pagrįsti moksliniais skaičiavimais, įvertinus racionalius poreikius. Tokiuose darbuose buvo siekiama nustatyti reikiamas maisto produktų, pramonės gaminių ir kitų prekių bei paslaugų normas atskirų kategorijų gyventojams³⁶. Analizuojant sovietinės istoriografijos poziciją gyventojų vartojimo atžvilgiu bandyta pabrėžti ir kultūrinio vartojimo svarbą brandžiajame socializme kaip atsvarą pertekliniam daiktų vartojimui³⁷. Atskirai buvo aptariamas ir miestiečių garderobo, kurio asortimento didėjimas sietas su gerėjančiomis materialinėmis sąlygomis ir didėjančiomis vartojimo galimybėmis, klausimas³⁸.

Sovietinės istorijos tyrimai *Lietuvos istoriografijoje* koncentruojasi ties sovietinės politinės valdžios institucijų, jėgos struktūrų ir politinio bei kultūrinio elito klausimais, todėl pasigendama įvairius sovietinės Kauno miesto istorijos aspektus nagrinėjančių tyrimų.

Vienas pirmųjų sovietologijos tyrimų Lietuvoje inspiratorių Kastytis Antanaitis analizavo sovietinę nomenklatūrą politiniu ir administraciniu požiūriu ir apibrėžė ją kaip totalitarinės sovietinės valstybės administravimo sistemą, pasižymėjusią specifiniu ir neviešu valdymu, funkcionavusiu kaip pastovi aukščiausių valstybės pareigūnų skyrimo ir kontrolės sistema. Taip pat nomenklatūra buvo apibrėžta kaip subjektų visuma, t. y. sistemos sukurta nuolat jai

³⁴ MEŠKAUSKAS, Kazimieras. *Tarybų Lietuvos industrializavimas*. Vilnius, 1960.

³⁵ MEŠKAUSKAS, Kazimieras; MEŠKAUSKIENĖ, Malvina. *Lietuvos pramonė socializmo laikotarpiu*. Vilnius, 1980. MEŠKAUSKAS, Kazimieras. *Lietuvos ūkis 1940–1990*. Vilnius, 1994.

³⁶ BURACĖS, Antanas; MITRIKAS, Algimantas; TREPUILA, Algirdas. *Vartojimas ir laisvalaikis*. Vilnius, 1986; БУРАЧАС, Антанас. Структурные сдвиги в личном потреблении в связи с возрастанием значения человеческого фактора в экономическом росте. *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. A serija*, 1976, Nr. 3 (56), p. 3–20; САМУЛЯВИЧЮС, Юргис. К Определению емкости рынка товаров народного потребления Литовской ССР и возможностях ее моделирования. *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. A serija*, 1973, Nr. 2 (43), p. 3–13.

³⁷ DANILIAUSKAS, Antanas; KALNIUS, Petras. *Lietuvos TSR pramonės darbininkų kultūros ir šeimos etnografinės problemos*. Vilnius, 1983.

³⁸ DANILIAUSKAS, Antanas. *Lietuvos miesto gyventojų materialinė kultūra XX a.* Vilnius, 1978.

priklausanti ir vadovaujanti totalitarinės valstybės biurokratų grupuotė³⁹. Istorikas akcentavo ir pastarosios grupės išskirtinumą iš kitų sovietinės visuomenės grupių, kuris pasireiškė išskirtiniu vartojimu, laisvalaikio leidimo formomis, finansuotomis iš valstybės biudžeto⁴⁰. Viena iš straipsnių K. Antanaitis analizuoja sovietinės kultūros reglamentavimo klausimą XX a. antroje pusėje Lietuvoje ir daro išvadą, jog sovietinės valdžios leidžiamuose teisės aktuose ar dokumentuose nebuvo aiškios kultūros raidos strategijos, todėl kultūros traktavimas dažnai priklausė nuo buvusių sovietinio režimo interesų⁴¹.

Naujausioje Lietuvos sovietologijoje vis dar vyrauja sovietinio politinio elito tyrimai, kuriems vystyti svarbią reikšmę turi išeivijos istorikų ir politologų nuostatos⁴². Siekdamas pabrėžti skirtumus nuo iki tol vykdytų iš esmės sovietinės politinės istorijos tyrimų, sovietologas Vilius Ivanauskas savo tyrimų prioritetu laiko sovietmečio modernizacijos, ūkio plėtros klausimus, kurie turėtų parodyti sovietinės valdžios veiksmų dinamiškumą, bandytą derinti su nacionaliniais interesais⁴³. V. Ivanauskas nomenklatūros ekonominių interesų įgyvendinimo problemą analizuoja per neformalius ryšius tiek už Lietuvos ribų, tiek valstybės viduje. Siekdamas gauti finansinių išteklių ir pagrįsti savo planus, lietuviškoji nomenklatūra leidosi į „užkulisinį“ bendravimą su centro pareigūnais, ilgainiui tapusį tikslų pasiekimo ir bendravimo su centru norma⁴⁴. V. Ivanauskas toliau plėtojo K. Antanaičio nagrinėtą išskirtinį nomenklatūros vartojimą, kuris pasireiškė aukštesnio lygio paslaugų gavimu ir galimybėmis įsigyti deficitinių prekių⁴⁵. Anot istoriko, nomenklatūrininkų vaikams, kaip ir likusiai sovietinės visuomenės daliai, buvo būdingas vakarietiško vartojimo ir mados imitavimas, tačiau vakarietiškos aprangos ir kitų daiktų šaltiniai pirmiesiems buvo lengviau pasiekiami dėl ryšių užsienyje⁴⁶.

³⁹ ANTANAITIS, Kastytis. *Sovietinė Lietuvos, Latvijos ir Estijos nomenklatūra (1953–1990 m.). Dėsningumai ir ypatumai*. Daktaro disertacija. Kaunas, 2001, p. 4.

⁴⁰ Ibid., p. 213, 216, 229, 232.

⁴¹ ANTANAITIS, Kastytis. Sovietinė kultūros reglamentavimo sistema Lietuvoje XX a. II pusėje. *Darbai ir dienos*, 2012, t. 58, p. 9–27.

⁴² Aleksandro Štromo įvestas nomenklatūros technokratų ir partokratų apibūdinimas arba suformuluoti asmens dvigubos sąmonės fenomeno rėmai, kurie šiuo metu sovietologijoje taikomi sovietinio politinio, kultūrinio elito ir visuomenės tyrimuose. A. Štromo suformuluotas dvigubos sąmonės fenomenas atsispindi Valdemaro Klumbio kultūrinio elito elgsenos modelių tyrimuose ir Aurimo Švedo Lietuvos istorikų bei sėkmingos asmenybės elgsenų sovietmečiu apibūdinimuose. Plg. ŠTROMAS, Aleksandras. *Laisvės horizontai*. Vilnius, 2001.

⁴³ IVANAUSKAS, Vilius. Sovietmečio laimėjimai Lietuvoje ir jų interpretacijos: nomenklatūros veiklos vertinimas nacionaliniu aspektu. *Darbai ir dienos*, 2009, t. 52, p. 105.

⁴⁴ IVANAUSKAS, Vilius. Biurokratinio valdymo stilius Lietuvoje brandžiojo socializmo metais. *Darbai ir dienos*, 2008, t. 50, p. 275.

⁴⁵ IVANAUSKAS, Vilius. *Lietuviškoji nomenklatūra biurokratinėje sistemoje: tarp stagnacijos ir dinamikos (1968–1988 m.)*. Vilnius, 2011, p. 417–443.

⁴⁶ IVANAUSKAS, Vilius. Sovietinė nomenklatūra ir išskirtinis vartojimas: nuo privilegijų iki nelegalumo, 2012 02 [žiūrėta 2013 05 11]. Prieiga per internetą: <http://sovietcase.eu/lt/wp-content/uploads/2012/02/V.-Ivanauskas-%E2%80%9ESovietin%C4%97-nomenklat%C5%ABra-ir-i%C5%A1skirtinis-vartojimas-nuo-privilegij%C5%B3-iki-nelegalumo.pdf>.

Saulius Grybkauskas, tyrinėjęs sovietmečio Lietuvos ekonomikos struktūrą, daugiausia analizuoja sovietinės nomenklatūros įtaką LTSR ekonomikos raidai ir pramonei industrializacijos proceso metu⁴⁷. S. Grybkauskas teigia, kad „aktyvūs ekonomikos valdymo „žaidėjai“ buvo ne vien SSRS aukščiausioji politinė valdžia, planuotojai bei sąjunginės žinybos, bet ir po Liaudies ūkio laikotarpio didesnę galią įgijusi respublikų nomenklatūra bei autonomiškumo nuo valdžios bei ministerijų siekusios pramonės įmonės. Sovietinėje sistemoje buvo gausu prieštaravimų tarp sąjunginių ministerijų ir sąjunginių respublikų, tarp ministerijų ir joms pavaldžių įmonių“⁴⁸. Analizuodamas sovietinės pramonės įmonėse kilusius darbininkų konfliktus, S. Grybkauskas nurodo, jog įmonėje pasitaikiusi gamybinė problema ar socialinis nepasitenkinimas neretai virsdavo nacionaline nesantaika, platesniais ir gilesniais sovietinės sistemos apibendrinimais⁴⁹. Anot istoriko, nacionalinio nepasitenkinimo atvejai įmonėse nebuvo pavieniai, o ypač sustiprėjo po Romo Kalantos susideginimo 1972 m., kai įvairiose Lietuvos pramonės įmonėse vienokiais ar kitokiais būdais buvo paminėtas R. Kalantos atminimas⁵⁰.

Verta paminėti, jog iki šiol 1972-ųjų įvykiai bene išsamiausiai išanalizuotas Kauno istorijos tyrimų objektas, kuris sulaukė ne tik istorikų, bet ir kitų specialistų dėmesio⁵¹.

Arvydas Anušauskas, analizavęs KGB veiksmus Kaune Romo Kalantos susideginimo išvakarėse ir po įvykio, pabrėžė, jog KGB daugiausia stebėjo Kauno jaunimą, propagavusį hipišką idėjas. Nors iš pradžių tokie jaunuoliai Kaune daugiausia buvo milicijos akiratyje – jai buvo patikėta užtikrinti, kad jaunimas neplatintų hipiškų idėjų, nesidomėtų Vakarų muzikine kultūra ir nedėvėtų „netinkamų drabužių“, tokių kaip džinsai, tačiau po 1972 m. gegužės įvykių vakarietiška muzikine kultūra besidominčių ir neformaliuose jaunimo sambūriuose dalyvaujančių jaunuolių persekiojimą sustiprino KGB⁵². A. Anušauskas, analizuodamas įvairius sovietinių jėgos struktūrų ir vidaus reikalų institucijų veiklos klausimus, nurodo, jog Kaunui sovietmečiu teko ypatingas KGB dėmesys dėl „Laikinosios sostinės dvasios“ ir kauniečių ryšių

⁴⁷ GRYBAUSKAS, Saulius. *Sovietinė nomenklatūra ir pramonė Lietuvoje 1965–1985 metais*. Vilnius, 2011.

⁴⁸ *Ibid.*, p. 56.

⁴⁹ *Ibid.*, p. 335.

⁵⁰ GRYBKAUSKAS, Saulius. Antisovietinės apraiškos ir nacionaliniai konfliktai pramonės įmonėse 1965–1985 m. *Darbai ir dienos*, 2007, t. 47, p. 86.

⁵¹ *Romo Kalantos auka: 1972 metų Kauno pavasaris*. Sud. Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS ir Saulius ŽUKAS. Vilnius, 2002; Įvykiai po Romo Kalantos susideginimo 1972 m. analizuojami įvairių sričių specialistų straipsniuose. Žr. *Kauno istorijos metraštis*, 2003, t. 4; KGB persekiojamo jaunimo problematika sovietinėje Lietuvoje po 1972 m. įvykių analizuojama ir kituose darbuose. Žr. ŽIŪKAS, Mindaugas. KGB prieš Vilniaus moksleivius devintojo dešimtmečio pradžioje. *Genocidas ir rezistencija*, 2000, Nr. 2, p. 119–134; ŽIŪKAS, Mindaugas. Jaunimo pasipriešinimas ir KGB veikla XX a. devintojo dešimtmečio pradžioje. *Genocidas ir rezistencija*, 2003, Nr. 1, p. 84–88; BAGUŠAUSKAS, Juozapas Romualdas. *Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui ir jo slopinimas*. Vilnius, 1999; SWAIN, Amanda J. From the big screen to the streets of Kaunas: youth cultural practices and Communist Party discourse in Soviet Lithuania. *Cahiers du monde russe*, 2013, Vol. 54, No. 3–4, p. 467–490. Politologė Jūratė Kavaliauskaitė ir istorikė Živilė Mikailienė nagrinėja Lietuvos hipiško jaunimo judėjimą XX a. 7-ajame dešimtmetyje ir vėlesniais metais susiformavusias jaunimo subkultūras. Žr. KAVALIAUSKAITĖ, Jūratė; MIKAILIENĖ, Živilė. „Vakarų palytėtųjų“ autonomija sovietmečiu: nuo hipių iki Roko maršų per Lietuvą. In *Sąjūdžio ištakų beiškant: nepaklusniųjų tinklaveikos galia*. Vilnius, 2012, p. 59–98.

⁵² ANUŠAUSKAS, Arvydas. KGB reakcija į 1972 m. įvykius. *Genocidas ir rezistencija*, 2013, Nr. 1, p. 81.

su Vakaruose gyvenančiais giminaičiais. Svarbų vaidmenį visuomenės kontrolės srityje, A. Anušausko teigimu, vaidino LTSR VRM, kurios viena iš funkcijų, be viešosios tvarkos užtikrinimo, buvo ir neparankių režimui grupių, tokių kaip nonkonformistinis jaunimas, namudininkai, disidentai ir kt., persekiojimas⁵³.

Sovietinio laikotarpio valstybės kontrolės mechanizmai, tarp jų ir antrosios sovietinės okupacijos metais suburtų liaudies kontrolierių veikla, kuri daugiausia apėmė turto grobstymo iš valstybės fabričių ir gamyklų kontrolę, yra analizuojama 2015 m. pasirodžiusioje kolektyvinėje monografijoje „Lietuvos valstybės kontrolės istorija“⁵⁴. Grobstymo sovietmečiu temą yra nagrinėjusi ir Kristina Gudaitytė, kuri gana išsamiai išanalizavo grobstymo priežastis, grobstymo praktikas ir atsakomybės būdus, pateikdama situaciją iliustruojančių atvejų⁵⁵.

Analizuojant kitą grupę Lietuvos sovietologijos tyrimų, galima pastebėti, jog pamažu dėmesys krypsta ir į sovietinio kultūrinio elito problematiką⁵⁶. Itin svarbią vietą užėmę sovietinio politinio elito tyrimai pamažu įsileidžia naują tyrimų objektą – kultūrinį elitą su skirtingais jo elgesio modeliais. Aurimas Švedas, analizuodamas kultūrinio elito elgsenos modelius, pasirinko pavyzdžius įvairių intelektualų, kurie, veikdami savo kūrybos srityje, ne tik demonstravo prisitaikymą prie esamų režimo sąlygų, bet ir stengėsi įprasminti vidinį laisvą mąstymą, užmaskuodami jį tam tikrais simboliais. Šis įprasminimas neabejotinai buvo susijęs su valdžios ribų tikrinimu ir rizika ne tik netekti privilegijuotesnės veiklos vietos, bet ir tapti susidorojimo auka⁵⁷. Kaip ir A. Švedo tyrimų atveju, V. Ivanauskas išskiria panašius kultūrininkų asmenybės bruožus. V. Ivanausko teigimu, „daliai kultūrininkų buvo būdingos „gimtojo krašto“, nostalgijos tradicijoms ir istorijai, tautinių simbolių palaikymo strategijos, t. y. pozicija, kuri buvo suderinama su oficialiąja, tačiau pasižymėjo intencija kurti ir palaikyti kultūrinį išskirtinumą sovietinėje Lietuvoje“⁵⁸.

Aurimas Šukys savo tyrimuose taiko jau gerai išbandytą Lietuvos sovietologų metodologinį įdirbį ir analizuodamas intelektualų elgseną šiai grupei priskiria dalinio prisitaikymo opozicinio elgesio modelius, kurie buvo nulemti totalitarinės sistemos veikimo bruožų. Be opozicijos,

⁵³ ANUŠAUSKAS, Arvydas. *KGB. Visiškai slaptai*. Vilnius, 2015, p. 57.

⁵⁴ BUKELEVIČIŪTĖ, Dalia, et al. *Lietuvos valstybės kontrolės istorija*. Vilnius, 2015.

⁵⁵ GUDAITYTĖ, Kristina. Grobstytojai ir snaudaliai: apie „socialistinės nuosavybės“ grobstymą LSSR pramonėje. *Naujasis židinys-Aidai*, 2012, Nr. 4, p. 265–274; Fragmentiškai valstybinio turto grobstymo iš fabričių bei gamyklų sovietmečiu temą aptariama: GRYBAUSKAS, Saulius. *Sovietinė nomenklatūra ir pramonė Lietuvoje 1965–1985 metais*. Vilnius, 2011.

⁵⁶ V. Klumbys išskiria kultūrinio elito įtaką sovietinei visuomenei ir teigia, kad kultūrinis elitasis savo kūryba veikė to meto visuomenę, kartu buvo reikalingas ir valdžiai dėl ideologijos palaikymo funkcijos. KLUMBYŠ, Valdemaras. *Lietuvos kultūrinio elito elgsenos modeliai sovietmečiu*. Daktaro disertacija. Vilnius, 2009, p. 4.

⁵⁷ ŠVEDAS, Aurimas. Asmenybės sovietmečio Lietuvos istorijos politikos lauke: elgsenos strategijos ir galimybės išlikti. *Lietuvos istorijos studijos*, 2011, t. 28, p. 91–104.

⁵⁸ IVANAUSKAS, Vilius. Sovietmečio laimėjimai Lietuvoje ir jų interpretacijos: nomenklatūros veiklos vertinimas nacionaliniu aspektu. *Darbai ir dienos*, 2009, t. 52, p. 115.

autorius išskiria ir Lietuvos sovietologijoje dar neanalizuotą alternatyvios elgsenos modelį – gyvenimą šalia sistemos, kuris nebuvo tiesiogiai veikiamas režimo politikos pokyčių⁵⁹.

Kęstutis Raškauskas analizavo sovietinės Lietuvos inteligentijos intelektualinės veiklos rezultatus, kurie apėmė istorikų, ekonomistų, demografų, sociologų darbus. Nagrinėdamas istorikų darbus, autorius darė išvadą, kas juose vyravo kokybinė ir kiekybinė inteligentijos grupių raidos tema bei jų ideologinio auklėjimo rezultatai. N. Chruščiovo valdymo laikotarpiu inteligentijai buvo būdingas didėjantis išsilavinimo ir kompetencijos cenzo kilimas bei stiprėjantis atskirų jos grupių vaidmuo visuomenėje⁶⁰.

Vienas naujausių tyrimų sovietologijos srityje yra Tomo Vaisetos bandymas analizuoti nuobodulio visuomenę vėlyvuojū sovietmečiu. Kaip teigia istorikas, eilinių asmenų gyvenimą taip pat veikė politinė kontrolė ekonominiu deficitu, socialiniu nepriteklumi, kuris vertė kūrybiškai ir išradingai šiuos trūkumus įveikti ir dėl šios priežasties toks visuomenės egzistavimas negalėtų būti pavadintas nuobodžiu⁶¹. Kituose savo tyrimuose T. Vaiseta nagrinėjo veltėdžiavimo sovietmečiu socialines priežastis bei praktikas ir mėgino nubrėžti teisinį tokios veiklos įvertinimą. Anot istoriko, veltėdžius sovietinė valdžia traktavo kaip antvisuomeninius elementus, kurių elgsena buvo įvertinta baudžiamosios teisės normomis. Tačiau kartu stengtasi pastarąją visuomenės narių grupę įtraukti į valstybės sankcionuotas darbo formas⁶².

Naudingos faktografinės medžiagos galima rasti kai kuriuose bendrus sovietinės Lietuvos istorijos klausimus nagrinėjančiuose darbuose⁶³. Siekiant rekonstruoti bendrus sovietinės Lietuvos istorijos socialinius ir kultūrinius klausimus, naudingas Romualdo Misiūno ir Reino Taageperos darbas. Jo autoriai užčiuopė Baltijos valstybių visuomenių kultūros vakarietizacijos procesus XX a. 7–9-uoju dešimtmečiais ir akcentavo gyventojų bandymus imituoti vakarietišką gyvenimo stilių. Be to, autoriai pažymėjo ir šių visuomenių vartotojiškumo apraiškas, kurias siejo tiek su gyvenimo lygio gerėjimu, tiek su socialistinės ideologijos atmetimu⁶⁴.

Nors Lietuvos istorikai sovietinės šešėlinės ekonomikos problemomis praktiškai nesidomi, tačiau reikėtų aptarti darbus, šiek tiek apimančius kitus aktualius disertacijos klausimus.

Lijos Janauskienės straipsnyje „Sovietų Sąjungos aprangos kontrolės mechanizmas: Baltijos šalių mados žurnalai „Banga“, „Rigas Modes“, „Siluett“ 1970–1990 m.“ atskleidžiamos Baltijos

---

⁵⁹ ŠUKYS, Aurimas. *Intelektuali alternatyvi veikla sovietų Lietuvoje 1956–1988 m.* Daktaro disertacija. Kaunas, 2012, p. 160.

⁶⁰ RAŠKAUSKAS, Kęstutis. Sovietinės Lietuvos inteligentija: savivokos konstravimas. *Darbai ir dienos*, 2008, t. 49, p. 95–149.

⁶¹ VAISETA, Tomas. *Nuobodulio visuomenė: vėlyvojo sovietmečio Lietuva (1964–1984)*. Daktaro disertacija. Vilnius, 2012, p. 6–7.

⁶² VAISETA, Tomas. Sovietinio veltėdžiavimo fenomenas kasdienybės praktikų ir jų trajektorijų požiūriu. *Lietuvos istorijos studijos*, t. 29, p. 111–126.

⁶³ ANUŠAUSKAS, Arvydas, et al. *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*. Vilnius, 2005.

⁶⁴ MISIŪNAS, Romualdas; TAAGEPERA, Rein. *Baltijos valstybės: priklausomybės metai, 1940–1980*. Vilnius, 1992.

šalių ir Maskvos modelių namų kūrimosi aplinkybės, analizuojami šių modelių namų leistų žurnalų turinio skirtumai bei panašumai, lyginamas Vilniaus, Rygos, Estijos ir Maskvos mados žurnalų turinys, Sovietų Sąjungos aprangos kontrolės mechanizmo ypatumai ir pan.⁶⁵ Kai kurie tyrimai fragmentiškai liečia gyventojų buities klausimus sovietmečiu⁶⁶.

Vertėtų paminėti ir Justo Stončiaus straipsnį „Valiutininkų byla“ (1961–1963 m.): latentinio antisemitizmo atvejis Lietuvos SSR?“, kuriame autorius aptaria vieno iš labiausiai Sovietų Sąjungoje persekiotų ekonominių nusikaltimų – spekuliacijos valiuta – priežastis ir analizuoja asmenų, kaltintų valiutos spekuliacija teismų procesų, paskelbtų spaudoje, atvejus. Autorius daro išvadą, kad viešajame diskurse aptariant „valiutininkų bylas“ taikyta „paslėpta“ antisemitinė retorika, kuri turėjo skatinti antisemitinio pobūdžio visuomenės nuotaikas⁶⁷.

Istorikų nenagrinėtą sovietinės šešėlinės ekonomikos tyrimų sritį Lietuvoje savo darbais šiek tiek papildo ir kitų sričių specialistai.

2010 m. išleistame straipsnių rinkinyje „Lietuvos verslo istorija“ pristatomas verslo istoriją apibendrinantis tyrimas. Straipsnyje, skirtame Lietuvos ūkio ypatybėms 1940–1990 metais, Jonas Rudokas rašo apie sovietinės pramonės augimą⁶⁸, o Liudvikas Gadeikis, vertindamas verslą, sieja jį tik su „spekuliantų“ išėjimu iš pagrindžio ir kooperatyvų kūrimo pakilimu 1990 m.⁶⁹, nors mūsų manymu, šis kilimas prasidėjo sovietmečiu. Verta pažymėti, kad šiuos straipsnius rašė įvairių sričių specialistai.

Filosofė Nerija Putinaitė akcentuoja įvairių prekių įsigijimo būdų reikšmę sovietinėje visuomenėje. Anot jos, ypač svarbūs buvo neformalūs ryšiai – „blatas“, kurie padėjo vartotojams įsigyti vakarietišku ar prestižinių prekių „iš po prekystalio“ arba „iš sandėlio“. Anot autorės, „blato“ ryšių neturintys gyventojai buvo priversti užsiimti kasdienybės dalimi tapusiais

---

⁶⁵ JANAUSKIENĖ, Lija. Sovietų Sąjungos aprangos kontrolės mechanizmas: Baltijos šalių mados žurnalai „Banga“, „Rigas Modes“, „Siluett“ 1970–1990 m. *Istorija*, 2011, t. 84, p. 38–48.

⁶⁶ Įvairius sovietinės visuomenės vartojimo aspektus nagrinėja ne istorikai, o kitų sričių specialistai. Jūratė Černevičiūtė, analizuodama visuomenės vartojimo praktikas, nurodė, jog Vakarų prekių įsigijimas sovietinėje visuomenėje buvo geriausias būdas pabrėžti tarpusavio skirtumus, o net menkiausias daiktas tapdavo identiteto kūrimo priežastimi. Vakarų prekių spalvingumas tapo tarsi atsvara sovietinei vartojimo prekių pilkumai. Žr. ČERNEVIČIŪTĖ, Jūratė. Gyvenimo stilius ir vartojimas. *Interstudia humanitatis. Naujieji identitetai kūrybinėse industrijose*. Sud. Gintautas MAŽEIKIS. Šiauliai, 2006, Nr. 3, p. 95–107; Apie vakarietiškos muzikos plitimą jaunimo tarpe žr. KUKLYTĖ, Birutė. Estrada ir muzikinė saviveikla Sovietų Lietuvoje aštunto ir devinto dešimtmečių sandūroje: alternatyvių formų kūrimas ir paskutinis diktatas. *Lietuvos istorijos studijos*, 2012, t. 29, p. 127–141; Regina Lakačauskaitė nagrinėja miestiečių butų interjero problemą antrosios sovietinės okupacijos metais, kuri buvo nulemta valdžios reguliavimo ir ekonominio deficito. Autorės teigimu, asmens būstas taip pat buvo sovietinės ideologijos reguliavimo objektas, kuriam negaliojo asmeninio privatumo ir individualaus apsisprendimo interjerui kriterijai. LAKAČAUSKAITĖ, Regina. Miestiečio butas Sovietų Lietuvoje 1945–1990 m.: ideologijos atspindžiai gyvenamajame erdvėje. *Naujasis židinys-Aidai*, 2010, Nr. 1–2, p. 13–22.

⁶⁷ STONČIUS, Justas. „Valiutininkų byla“ (1961–1963 m.): latentinio antisemitizmo atvejis Lietuvos SSR? *Istorija*, 2013, t. 89, p. 39–47.

⁶⁸ RUDOKAS, Jonas. Lietuvos ūkio ypatybės 1940–1990 m. In *Lietuvos verslo istorija: svarbiausios tūkstantmečio gairės*. Sud. Liudvikas GADEIKIS. Vilnius, 2010, p. 162–181.

⁶⁹ GADEIKIS, Liudvikas. Antrąkart atkūrus nepriklausomybę. *Ibid.*, p. 182–210.

verslais: mezgimu, siuvimu ir kt., o tokiu būdu pagaminti daiktai buvo vertinami dėl savo kitiškumo pabodusios gamyklinės produkcijos pilkumoje⁷⁰.

Sociologas Zenonas Norkus teigia, kad „socialistinės visuomenės“ taip ir netapo vartojimo visuomenėmis dėl autarkinių tendencijų, karinės pramonės kompleksui skirto prioriteto ir mažo dėmesio vartojimo reikmenis gaminusioms pramonės šakoms, kurioms tekdavo mažiausiai išteklių⁷¹.

Teisininkas Armanas Abramavičius 1990 m. Maskvoje apgynė disertaciją „Baudžiamoji atsakomybė už vertimąsi uždraustomis individualios darbinės veiklos rūšimis“, kurioje nagrinėjo draudžiamų verslų ir spekuliacijos problematiką⁷².

Politologė Irmina Matonytė knygoje „Posovietinio elito labirintai“ teigia, kad „visi valstybinio socializmo režimai toleravo nors ir nedidelį, bet privatų sektorių“, kurį autorė vadina „šešėline ekonomika“ ir pabrėžia, kad šešėlinis verslas „ilgainiui tapo pagrindiniu tam tikrų prekių ir paslaugų tiekėju, taip pat ir pajamų šaltiniu, o <...> privatus verslas garantavo vartotojams daugelį paslaugų“⁷³.

Politologas Rytis Bulota, analizuodamas sovietinės visuomenės vartotojiškumo reiškinį, sieja jį su tam tikra opozicijos sovietiniam režimui forma, kuriai pagrindą suteikė vakarietišku idėjų plitimas tarp jaunimo⁷⁴.

Sovietinio šešėlinio verslo ir versliškos visuomenės tema yra ne vien istorikų tyrimų objektas, tačiau iki šiol ji nesulaukė politologijos, ekonomikos ar kitų sričių specialistų dėmesio. Nepaisant to, kad Lietuvos istoriografijoje beveik nėra skiriama dėmesio sovietinės šešėlinės ekonomikos, neformaliosios kultūros ar įvairiems Kauno miesto istorijos klausimams, šią spragą bent iš dalies užpildo užsienio istoriografija.

Nemažai žinių ir analitinių įžvalgų tiek apie bendrą Sovietų Sąjungos ekonomikos padėtį, tiek apie konkrečias versliškos veiklos kryptis gali suteikti *užsienio istoriografija*. Sovietinio verslo tema užsienio istoriografijoje analizuojama ne tik istorikų, bet ir ekonomistų, teisininkų, sociologų ir kitų sričių specialistų, todėl pateikia gerokai platesnį požiūrį į šį reiškinį. Tebevykstanti diskusija tarp užsienio autorių rodo, kad Sovietų Sąjungoje formavosi versliška

---

⁷⁰ PUTINAITĖ, Nerija. *Nenutrūkusi styga: prisitaikymas ir pasipriešinimas Sovietų Lietuvoje*. Vilnius, 2007, p. 173–174.

⁷¹ NORKUS, Zenonas. *Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*. Vilnius, 2008, p. 255.

⁷² АБРАМАВИЧЮС, Арманас. *Уголовная ответственность за занятие запрещенными видами индивидуальной трудовой деятельности*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Москва, 1990.

⁷³ MATONYTĖ, Irmina. *Posovietinio elito labirintai*. Vilnius, 2001, p. 180.

⁷⁴ BULOTA, Rytis. Visuomeninės nuostatos ir (nepastebima) rezistencija Kaune vėlyvuju sovietmečiu. *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 2011, Nr. 2, p. 244–258.

visuomenė, o verslumas buvo reikšmingas veiksnys, kuris savita forma pasireiškė buvusio sovietinio bloko valstybių rinkos ekonomikose⁷⁵.

Daugelis autorių vartoja *verslo* ir *verslumo* sąvokas, kuriomis apibūdina sandorius, vykusius sovietinėje šešėlinėje ekonomikoje, o sovietinės visuomenės poreikius analizuoja per deficito nulemtos vartojimo kultūros prizmę. Gregory'us Grossmanas, analizuodamas šešėlinę ekonomiką Sovietų Sąjungoje, teigia, kad ji užpildė oficialiosios ekonomikos sukeltą deficitą, parūpindama sovietinei visuomenei reikalingą kiekį kokybiškų prekių ir paslaugų. Be to, per visą socializmo gyvavimo laikotarpį praktikoje sovietinė teisė leido egzistuoti gyventojų privačiai ekonominei veiklai, kuriai įvardyti dėl ideologinių priežasčių vengta vartoti terminą *privati*. Šiai veiklai apibūdinti vartotos ideologiškai neutralesnės sąvokos *asmeninė* arba *individuali*⁷⁶.

Ekonomistas Janosas Kornai, rašydamas apie Sovietų Sąjungos ekonomiką, išskyrė oficialiąją ekonomiką, kuriai priskyrė visus oficialius valstybės ekonomikos sektorius, ir antrinę ekonomiką, kurią įvardijo kaip valstybės leidžiamą privačią verslišką veiklą, privačius šeimos ūkelius ir neformalų privatų sektorių. Pastarasis iš esmės atitiko šešėlinės ekonomikos turinį. Anot autoriaus, kapitalistinėje sistemoje pagrindinis šešėlinės rinkos tikslas buvo išvengti mokesčių, o socializmo atveju buvo siekiama išplėsti privačios versliškos veiklos ribas, kurias valstybė buvo labai susiaurinusi⁷⁷.

Verena Fritz nurodo, kad sovietmečiu egzistavo ryškus prieštaravimas tarp formalių ir neformalių taisyklių, ir būtent pastarųjų funkcionavimas leido socialistinei sistemai veikti. Nors oficialiai buvo draudžiami rinkos mainai ir pelno gavimas, tačiau tuo pat metu buvo leidžiama egzistuoti antrinei rinkai, kuri padėjo sumažinti prekių deficitą⁷⁸.

Anot Mervyno Matthewso, valstybės leidžiama privati versliška veikla buvo tik materialiai pažaidžiamiausių sovietinės visuomenės grupių galimybė padidinti savo pajamas. Tokioms

---

⁷⁵ VOLKOV, Vadim. *Violent entrepreneurs: the use of force in the making of Russian capitalism*. Ithaca, 2002; WELTER, Friederike; SMALLBONE, David. Post-Soviet societies and new venture creation. In *Handbook of research into new venture creation*. Eds. Kim KLYVER, Kevin HINDLE. Cheltenham, Northampton, 2011, p. 344–363; LIPTON, David; SACHS, Jeffrey. Creating market economy in Eastern Europe: the case of Poland. *Brookings papers on economic activity*, 1990, Vol. 21, Issue 1, p. 75–148; LANE, David. Russia: the oil elite's evolution, divisions, and outlooks. *Elites after state socialism: theories and analysis*. Eds. John HIGLEY, György LENGYEL. Lanham, 2000, p. 179–198; HOLY, Ladislav. *The little Czech and the Great Czech Nation: national identity and the post-communist transformation of society*. Cambridge, New York, 1996.

⁷⁶ GROSSMAN, Gregory. Subverted sovereignty: historic role of the Soviet underground. In *The tunnel at the end of the light: privatization, business networks, and economic transformation in Russia*. Eds. Stephen S. COHEN, et al. Berkeley, 1998, p. 32. Apie oficialiosios sovietinės ekonomikos ir šešėlinės rinkos koegzistenciją žr. SHELLEY, Louise. The second economy in the Soviet Union. In *The second economy in Marxist States*. Ed. Maria ŁOŚ. London, 1990, p. 11–26.

⁷⁷ KORNAI, János. *The socialist system: the political economy of communism*. Princeton, 2000.

⁷⁸ FRITZ, Verena. *State-building: a comparative study of Ukraine, Lithuania, Belarus, and Russia*. Budapest, New York, 2007.

grupėms buvo priskirti pensininkai, neįgalieji ir namų šeimininkės⁷⁹. Tačiau autorius visiškai nevertina platesnių šios veiklos galimybių, kuriomis naudojosi didesnis skaičius ir didesnes oficialias pajamas gaudavusių asmenų.

Olimpiadas S Ioffe teigia, kad iki 1985 m. buvusių aukščiausiųjų Sovietų Sąjungos pareigūnų požiūriu, ekonominiai nusikaltimai, tokie kaip spekuliacija ir vertimasis uždraustais verslais, buvo glaudžiai susiję su sunkesniais nusikaltimais – valstybės nuosavybės grobstymu ir kyšininkavimu. Pareigūnų pasisakymai ir raginimai SSRS spaudoje atidžiau vertinti nusikaltimus, susijusius su nuosavybės bylomis, reiškė tam tikrą nesėkmę kovojant su tokio pobūdžio nusikaltimais, kartu siunčiant signalą visuomenei apie tokios veiklos netoleravimą. Autorius pabrėžia, kad daugialypės sovietinės šešėlinės ekonomikos sąveika su leidžiama teisėta versliška veikla galėjo sudaryti įspūdį apie jos suvaržymų formalumą, t. y. jų neveikimą praktikoje. Kita vertus, teisėta versliška veikla, pagal sovietinę teisę, bet kuriuo momentu galėjo būti paneigta sovietų politikų kalbose. Tai reiškė, kad versliškai veiklai buvo sudarytos nestabilumo sąlygos ir „verslininkai“ negalėjo užtikrinti saugumo savo veiklai. Savo ruožtu autorius sovietinę šešėlinę ekonomiką vertina ne kaip verslo užuomazgų gimimą, o labiau kaip bandymą vaduotis iš ekonominės vergijos. Tuo tarpu teisėta, pagal įstatymus leidžiama individuali veikla nereiškė verslo emancipacijos. Kaip priežastis nurodomas nedidelis skaičius asmenų, užsiėmusių šia veikla, ir tai, kad ši veikla turėjo būti traktuojama kaip papildoma šalia valstybinio darbo. Autorius daro išvadą, kad individas ekonomiškai emancipuotų tampa tada, kai nustoją būti ekonomiškai priklausomas, o tai reiškia, kad verslumas negali vystytis draudimo sąlygomis⁸⁰.

Kitokią nuomonę reiškia Alfo Rehnsas ir Saara Taalas, kurie verslumą vertina labiau planinės ekonomikos sistemos, o ne teisės aktų ar politikų pasisakymų kontekste. Autoriai teigia, kad planinė ekonominė sistema pati savaime vertė piliečius tapti tarsi mini verslininkais, vykdyti verslišką veiklą kasdieniniame gyvenime dėl šioje sistemoje esančių galimybių. Spekuliacija įvardijama kaip šiuolaikinės prekybos užuomazga, o naudoti verslo įgūdžiai, glūdėję senesnės kartos atmintyje. Šiuo atveju autoriai siūlo į tokius sovietinės šešėlinės ekonomikos atributus kaip „blatas“ ir spekuliacija pažvelgti kaip į inovatyvų ekonominį veiksnį, kuris padėtų verslumą įvertinti plačiau, nei jis yra suprantamas rinkos ekonomikos sąlygomis⁸¹. Tokį požiūrį autoriai

---

⁷⁹ MATTHEWS, Mervyn. *Poverty in the Soviet Union: the life-styles of the underprivileged in recent years*. Cambridge, New York, 2008, p. 41.

⁸⁰ IOFFE, Olimpiadas S. *Soviet law and Soviet reality*. Dordrecht, Boston, 1985.

⁸¹ REHN, Alf; TAALAS, Saara. „Znakomstva I Svyazi“ (acquaintances and connections) – blat, the Soviet Union and mundane entrepreneurship. *Entrepreneurship & regional development*, 2004, Vol. 16, Issue 3, p. 235–250. Anot D. O’Hearno, kapitalistinėje sistemoje darbuotojas savo laisvalaikį naudodavo savo darbingumui pagerinti, tuo tarpu socialistinėje sistemoje – „visapusiškam asmenybės vystymuisi“ – nelegalia arba leidžiama prekių gamyba, prekyba, komerciniu tarpininkavimu ir pan. Žr. O’HEARN, Dennis. *The second economy in consumer goods and services in the USSR*. Berkeley, 1986; Kai kurie autoriai nurodo, kad asmenų įgūdžiai (vengti mokesčių,

pagrindžia argumentu, jog Sovietų Sąjunga buvo versliausia valstybė dėl planinės politikos ir kontroliavimo sistemos, kuri ir vertė individus palaikyti verslumo įgūdžius. Šaržuodami situaciją autoriai rašo, kad kiekvienas pilietis buvo verslininkas, naudojęs tuščias valstybės ekonomikos nišas savo naudai gauti, o analizuojant tikrąjį sovietų piliečio ekonominį gyvenimą, tikrai galima surasti versliškos elgsenos bruožų⁸².

Anot Ekaterinos Brancato, nemaža dalis Sovietų Sąjungos gyventojų verslumo įgūdžių įgavo dar prieš M. Gorbačiovo inicijuotas ekonomikos reformas, tačiau pati versliška veikla, kad ir būdama legali, labai priklausė nuo administracinės valdžios pozicijos, tačiau sovietinės šešėlinės ekonomikos transformacija į rinkos ekonomiką neabejotinai sukūrė alternatyvią viziją planinei ekonomikai⁸³.

Galima konstatuoti, kad piliečiai Sovietų Sąjungoje verslininkais tapo anksčiau, nei buvo pradėti steigti kooperatyvai, leista individuali veikla ar žlugo pati SSRS, nes verslumo žinių buvo galima įgyti netgi veikiant planinės ekonomikos sąlygomis ir nesiimant šešėlinės ekonomikos ar nelegalaus veikimo valstybės sektoriuje⁸⁴.

Anthony Jonesas ir Williamas Moskoffas monografijoje „Ko-ops the Rebirth of Entrepreneurship in the Soviet Union“ teigia, jog socializmas buvo suderintas taip, kad jame galėtų sąveikauti valstybės nuosavybė ir privati prekyba ar individuali veikla. Iš esmės sovietų įstatymai leido individualią veiklą, tačiau nustatė daug suvaržymų, kurie buvo psichologinis barjeras piliečiams užsiimti verslais. Autoriai mano, kad valdžia taip išreiškė požiūrį, jog privati nuosavybė yra nesuderinama su planine ekonomika. Individuali veikla buvo griežtai reguliuojama dėl to, kad turėjo veikti visuomenės interesui ir socialiniam teisingumui. Leidimas užsiimti individualia verslo veikla turėjo skatinti žmones užmegzti santykius su valstybe, vienytis į kooperatyvus ir nenaudoti samdomojo darbo, kuris buvo laikomas pagrindine išnaudojimo forma. Taigi sovietinė valdžia individualią veiklą apibrėžė taip, kad ji atitiktų socializmo principus, o ne privačius asmens interesus⁸⁵.

---

kyšininkauti ir pan.), susiformavę sovietinėje šešėlinėje ekonomikoje, sumažino rinkos ekonomikos efektyvumą ekonominės tranzicijos metu. Žr. GLINKINA, Svetlana. Russia's underground economy during the transition. In *Underground economies in transition: unrecorded activity, tax evasion, corruption, and organized crime*. Eds. Edgar L. FEIGE, Katarina OTT. Aldershot, Brookfield, 1999, p. 101–116.

⁸² REHN, Alf; TAALAS, Saara. Crime and assumptions in entrepreneurship. In *Narrative and discursive approaches in entrepreneurship: a second movements in entrepreneurship book*. Eds. Daniel HJORTH, Chris STEYAERT. Cheltenham, Northampton, 2004, p. 150.

⁸³ BRANCATO, Ekaterina. *Markets versus hierarchies: a political economy of Russia from the 10th century to 2008*. Cheltenham, Northampton, 2009, p. 151.

⁸⁴ YURCHAK, Alexei. Entrepreneurial governmentality in postsocialist Russia: a cultural investigation of business practices. In *The new entrepreneurs of Europe and Asia: patterns of business development in Russia, Eastern Europe, and China*. Eds. Victoria E. BONELL, Thomas B. GOLD. Armonk, 2002, p. 278.

⁸⁵ JONES, Anthony; MOSKOFF, William. *Ko-ops: the rebirth of entrepreneurship in the Soviet Union*. Bloomington, 1991. Tačiau praktikoje individuali veikla buvo labiau naudojama kuriant „privatų komunizmą“, kurio išraiška tapo privačiame gyvenime įgyvendinta savirealizacija ir materialinės gerovės atributų – namų,

Alecas Nove, aprašydamas Michailo Gorbačiovo ekonominių reformų iniciatyvą, nurodė, jog daugumos valstybinio aparato senbuvų požiūriu, valstybės nevaldoma ir neplanuojama ekonomika buvo nesuderinama su marksistine ideologija. Negana to, tokį požiūrį formavo ir sovietinės visuomenės mąstymas, nes dauguma gyventojų į privatų verslą žiūrėjo kaip į šešėlinę ekonomikos veiklą⁸⁶.

Kai kurie autoriai didelę reikšmę skiria šešėlinei ekonomikai, kuri užpildė planinės ekonomikos paliktas nišas, o kartu tapo kai kurių verslininkų pradiniu kapitalu ir turto šaltiniu žlugus SSRS. Sovietinės šešėlinės ekonomikos reikšmę posovietinio verslo formavimuisi pabrėžė Vadimas Volkovas, kuris teigė, jog pagrindinė verslininkų turto dalis buvo kilusi iš šešėlinės ekonomikos, be to, tuo metu buvo svarbūs užmegzti dalykiniai ryšiai. Neformalių ryšių „tinklo“ naudojimas verslui vystyti tapo lemiamu šios verslininkų grupės bruožu. Dėl šios priežasties į naujai atsiradusius verslininkus, kurie pasinaudojo naujomis ekonomikos galimybėmis ir naudojosi savo sugebėjimais kuriant verslą, buvo žiūrima įtariai. Dėl tam tikrų naujų teisės mechanizmų, leidusių vystyti verslui, ir galimybių panaudoti senus nomenklatūrinius ryšius, susidarė palankios sąlygos vystyti korupcijai⁸⁷.

Alena V. Ledeneva analizuoja sovietinės visuomenės vartojimo praktikas naudojantis „blato“ ryšiais, kurie, anot autorės, buvo reikalingi tam, kad vartotojai gautų deficitinių, kokybiškų ar pigesnių prekių. Be to, „blatas“ buvo glaudžiai susijęs su antrinės ar šešėlinės rinkos veikla, kyšininkavimu, politine korupcija ir buvo reikalingas ne vien prekėms įsigyti⁸⁸.

Istorikas Sergejus I Zhukas pabrėžia, jog sovietinės visuomenės atvirumą paskatino kultūrinis vartojimas per užsieniečių turizmą į Sovietų Sąjungą ir pačių gyventojų išvykas į socialistinio bloko valstybes ar net į Vakarų. Su užsienio turistų srautu Sovietų Sąjungoje kilo poreikis vakarietiško kultūros produktų, tokių kaip muzika, filmai, kuris pamažu augino ir sovietinėje rinkoje nesančių vartojimo prekių, tokių kaip „Coca Cola“, džinsai ar pan., paklausą⁸⁹. Analizuodamas vakarietiškos kultūros apraiškas sovietinėje visuomenėje, S. I. Zhukas remiasi ir paskirų Sovietų Sąjungos respublikų pavyzdžiais, įvertindamas vakarietizacijos įtaką sovietinei

---

vasarnamių, automobilių – įgijimas. Žr. WHEATON, Bernard; KAVAN, Zdenek. *The velvet revolution: Czechoslovakia, 1988–1991*. Boulder, 1992; WEDEL, Janine. *The private Poland*. New York, 1986.

⁸⁶ NOVE, Alec. *An economic history of the USSR 1917–1991*. London, New York, 1992, p. 397.

⁸⁷ VOLKOV, Vadim. *Violent entrepreneurs: the use of force in the making of Russian capitalism*. Ithaca, 2002.

⁸⁸ LEDENEVA, Alena V. *Russia's economy of favours: blat, networking, and informal exchange*. Cambridge, New York, 1998.

⁸⁹ ZHUK, Sergei I. Closing and opening Soviet society (Introduction to the forum Closed city, closed economy, closed society: the utopian normalization of autarky). *Ab Imperio*, 2011, No. 2, p. 123–158

Daugiau apie Sovietų Sąjungos gyventojų keliones į užsienį žr. KOZOVOL, Andrei. Eye to eye with the „Main Enemy“: Soviet youth travel to the United States. *Ab Imperio*, 2011, No. 2, p. 221–237; RALEIGH, Donald J. On the other side of the wall, things are even better. Travel and the opening of the Soviet Union: the oral evidence. *Ab Imperio*, 2012, No. 4, p. 373–399; Apie sovietinės visuomenės „vakarietišką svajonę“ ir vakarietiško kultūros produktų adaptaciją žr. YURCHAK, Alexei. *Everything was forever, until it was no more: the last Soviet generation*. Princeton, 2005.

kultūrai⁹⁰, kuri daugiausia reiškėsi per vakarietiškos muzikos plitimą tarp Sovietų Sąjungos jaunimo⁹¹.

Natalya Chernyshova, kalbėdama apie sovietinės visuomenės vartojimo praktikas, teigia, kad sovietinė ekonomika tik iš dalies galėjo patenkinti vartotojų lūkesčius, kuriuos inspiravo vakarietiškas vartojimo modelis, o prekių deficitas kėlė socialinę trintį tarp vartotojų ir suformavo sovietinį vartotojiškumą⁹². Rašydama apie kasdienes Sovietų Sąjungos gyventojų praktikas įsigyjant vakarietišku drabužių L. Brežnevo valdymo metais, autorė pabrėžia, kad agresyvi ideologinė propaganda prieš sovietinės visuomenės vartotojiškumą iš esmės nedavė rezultatų, ir XX a. 9-ajame dešimtmetyje daugybė gyventojų madingų ir vakarietišku prekių ieškojo šešėlinėje rinkoje⁹³.

Užsienio istoriografijoje apie deficito problemas sovietinėje visuomenėje ir vartojimo prekių įsigijimo būdus fragmentiškai rašoma bendrame Sovietų Sąjungos socialinio vystymosi kontekste. Davidas Lane teigia, jog sparčios industrializacijos laikotarpiu XX a. 6-ajame dešimtmetyje naujai besiformuojantis miestiečių sluoksnius turėjo gana minimalius vartojimo poreikius – gyvenamosios vietos, viešojo transporto, pigaus maisto ir sveikatos priežiūros, o patenkinę šiuos, gyventojai siekė daug didesnių vartojimo galimybių, kurios atitiktų individualius jų poreikius⁹⁴. Oficialiajai rinkai nesugebant individualių poreikių patenkinti, tokias galimybes suteikė šešėlinė rinka⁹⁵.

Katherine B. Eaton akcentuoja, jog, nepaisant XX a. 7-ajame dešimtmetyje prasidėjusio sovietinės visuomenės gyvenimo lygio kilimo, vartojimo galimybės gerėjo lėtai, o vartotojų

---

⁹⁰ Istorikas pažymi, jog XX a. 8-ajame dešimtmetyje sovietinio jaunimo imlumas vakarietiška muzikos kultūrai ir jos plitimas ypač sustiprėjo dėl per Maskvos televiziją pradėtų rodyti užsienio grupių koncertų. Remdamasis Ukrainos pavyzdžiu, nurodo, jog toks stiprus jaunimo vakarietizacijos procesas ir pastarojo siekis imituoti vakarietiškas madas kėlė nerimą sovietinei valdžiai. Žr. ZHUK, Sergei I. *Détente and the Western cultural products in Soviet Ukraine during the 1970s*. In *Youth and rock in the Soviet bloc: youth cultures, music, and the state in Russia and Eastern Europe*. Ed. William J. RISCH. Lanham, 2014, p. 117–152; ZHUK, Sergei I. Richard Stites, the Soviet West, media and Soviet Americanists. In *Cultural Cabaret: Russian and American Essays for Richard Stites*. Eds. David GOLDFRANK, Pavel LYSSAKOV. Washington, 2012; Apie SSRS Severodvinsko miesto vartojimo praktikas ir sąlyčius su vakarietiška vartojimo kultūra žr. EMELIANTSEVA, Ekaterina. *The privilege of seclusions consumption strategies in the closed city of Severodvinsk*. *Ab Imperio*, 2011, No. 2, p. 238–258.

⁹¹ ZHUK, Sergei I. *Fascist music from the West: anti-rock campaigns, problems of national identity and human rights in the „Closed City“ of Soviet Ukraine, 1974–1984*. In *Popular music and human rights: World music*. Ed. Ian PEDDIE. Farnham, Burlington, 2012, p. 147–159; XX a. 7-ajame dešimtmetyje pagrindyje praėjo formotis neoficialiosios muzikos subkultūra, kuri, kaip ir sovietinė šešėlinė ekonomika, užpildė oficialiosios muzikos paliktas spragas. Pastaroji buvo kritikuojama dėl to, kad neatitiko socializmo kriterijų, o jos atlikimas tapo neteisėtas. Daugiau žr. SCHMELZ, Peter J. *Such freedom, if only musical: unofficial Soviet music during the Thaw*. Oxford, 2009.

⁹² CHERNYSHOVA, Natalya. *Consuming technology in a closed society: household appliances in Soviet urban homes of the Brezhnev era*. *Ab Imperio*, 2011, No. 2, p. 188–219.

⁹³ CHERNYSHOVA, Natalya. *Soviet consumer culture in the Brezhnev era*. Hoboken, 2013.

⁹⁴ LANE, David. *Soviet society under perestroika*. New York, 2002.

⁹⁵ Privatus verslas, egzistavęs visą Sovietų Sąjungos laikotarpį, veikė tiek kaip valstybės sankcionuota veikla, tiek kaip šešėlinė ekonomika, o sandoriai, vykę be valstybės institucijų įsikišimo, tarnavo ne tik asmeninio pelno gavimo tikslais, bet ir padėjo išgyventi milijonams Sovietų Sąjungos piliečių. Žr. SIEGELBAUM, Lewis H. *Borders of socialism: private spheres of Soviet Russia*. New York, 2006.

kasdienybe tapo stovėjimas ilgose parduotuvių eilėse ar prekių paieška įvairiose miesto parduotuvėse, kitų miestų parduotuvėse, turguose ir pan.⁹⁶

Peter J. Boettke nurodo, jog oficialiai žemos prekių kainos Sovietų Sąjungoje nekompensavo mažų darbininkų ir tarnautojų atlyginimų, todėl jos tapo ekonomiškai beprasmiu reiškiniumi. Be to, prekių ir paslaugų deficitas vertė vartotojus ieškoti jų šešėlinėje rinkoje, ir tai tapo ne tik galimybe įsigyti reikalingų prekių, bet ir gauti nelegalių pajamų⁹⁷.

Atskirai reikėtų išskirti Rusijos mokslininkų pozicijas. E. A. Andriuchinas, analizuodamas leidžiamos versliškos veiklos rūšis XX a. 7–9-uoju dešimtmečiais Sovietų Sąjungoje, atskyrė jas nuo šešėlinio verslo ir nurodė, jog leidžiamus verslus sovietinė valdžia sankcionavo dėl siekio sumažinti prekių deficitą, o jais vertėsi asmenys gali būti laikomi teisėtais to laikotarpio verslininkais⁹⁸. Anot E. A. Andriuchino, sovietinis verslas apėmė prekių gamybos, prekybos ir tarpininkavimo veiklą, kuri leido pasireikšti privačiai ekonominei gyventojų iniciatyvai, jos vykdytojams uždirbti pelną ir gauti psichologinę satisfakciją⁹⁹. Kalbėdamas apie sovietinį šešėlinį verslą, istorikas pabrėžia, kad jo suklestėjimą lėmė prekių trūkumas oficialioje rinkoje ir asmenys, sugebėję parūpinti prekių nelegaliais būdais¹⁰⁰.

Sovietinio šešėlinio verslo problemą analizavo ir kiti Rusijos istorikai. Nors kai kurie autoriai nagrinėja sovietinio šešėlinio verslo problematiką stalinizmo metais¹⁰¹, tačiau šiuo atveju bus gilinamasi į istoriografiją, kurioje šešėlinio verslo problema analizuojama vėlyvuoju sovietmečiu.

Vertindami šešėlinės ekonomikos įtaką, kai kurie Rusijos istorikai pateikia požiūrį, kad totalinio deficito sąlygomis verslūs asmenys šias sąlygas sušvelnino, parūpindami visuomenei trūkstamų prekių. Šiems asmenims apibūdinti vartoti neigiamo atspalvio terminai *komersantas* ir *biznierius*, kurie tarp visuomenės turėjo niekinamąją prasmę. Tokia versliška veikla, kai nelegaliai veikiantys prekių gamintojai ir pardavėjai teikė šias prekes planinės ekonomikos sąlygomis, buvo laikoma marginaline, todėl valdžios įstaigos buvo nukreiptos į šešėlinės

⁹⁶ EATON, Katherine B. *Daily life in the Soviet Union*. Westport, 2004.

⁹⁷ БОЕТТКЕ, Peter J. *Why perestroika failed: the politics and economics of socialist transformation*. London, New York, 2003.

⁹⁸ АНДРЮХИН, Евгений А. Предпринимательская деятельность советских граждан в 60–80-х гг. XX в. *Известия Алтайского государственного университета*, 2010, no. 4–1, c. 19–23.

⁹⁹ АНДРЮХИН, Евгений А. *Предпринимательская деятельность населения СССР в 50–80-е годы XX века*. Диссертация. Курск, 2011.

¹⁰⁰ АНДРЮХИН, Евгений А. Неофициальное предпринимательство в СССР в 60–80-х гг. XX в. *Известия Алтайского государственного университета*, 2010, no. 4–2, c. 9–12.

¹⁰¹ Stalinizmo laikotarpiu dėl didelio maisto produktų stygiaus šešėlinis verslas buvo aktyviausias šioje srityje. Daugiausia pasireiškė maisto produktų ir maisto kortelių spekuliacija. Daugiau žr. БОГДАНОВ, Сергей В. Спекуляция в СССР (1945–1953 гг.): принципы, масштабы, особенности. *Новый исторический вестник*, 2009, no. 22, c. 41–47. Kai kurie autoriai išskiria skirtingus sovietinio šešėlinio verslo etapus. Daugiau žr. ЩЕРБАКОВА, Ирина В. Советская предыстория членчества: от мешочников до кооператоров. *Социологические исследования*, 2008, no. 4, c. 44–52.

ekonomikos sunaikinimą¹⁰². Ekonomistas Leonidas Kosalsas pažymi, kad šešėlinė ekonomika XX a. 8–9-ojo dešimtmečių pradžioje Sovietų Sąjungoje buvo tapusi socialinės-ekonominės sistemos elementu ir sovietinės visuomenės institutu. Kaip ekonominis institutas, šešėlinė ekonomika turėjo gana stabilią socialinę struktūrą, kurioje žmonės užėmė tam tikrą statusą ir buvo pasiskirstę socialiniais vaidmenimis – spekuliantai, turgaus prekeiviai ir pan. Kartu tarp šių asmenų šešėlinė ekonomika pradėjo veikti lygiagrečiai oficialiosios ir atliko ekonominę bei socialinę funkcijas. Rašydamas apie ekonominę funkciją, autorius pabrėžia, kad šešėlinė ekonomika kompensavo oficialiosios ekonomikos trūkumus. Akivaizdu, kad planuoti visą ekonomiką iš viršaus buvo neįmanoma, nes ekonominei veiklai tapus sudėtingesne ir kilus didesniai modernių technologijų poreikiui, įgyvendinti ekonomikos valdymą tapo problemiščiau. Dėl šios priežasties centralizuotoje ekonomikoje buvo nuolatinis tam tikros rūšies išteklių disbalansas, kurį ekonomikos subjektai bandė įveikti užmegzdami iš viršaus nekontroliuojamą, horizontalų bendravimą ir apsieikti reikalingais ištekliais. Galiausiai tokie natūriniai mainai planinėje ekonomikoje suformavo šešėlinės ekonomikos pagrindą. Šešėlinė ekonomika socialiniu požiūriu versliems asmenims suteikė savirealizacijos galimybių, kurių negalėjo suteikti oficialioji valdžia¹⁰³.

Kalbant apie savirealizacijos galimybę, kai kurie rusų istorikai pažymi, jog individualios darbinės veiklos liberalizavimas po M. Gorbačiovo reformų tapo itin patrauklia galimybe daugeliui gyventojų, ypač jaunosios kartos atstovams, užsidirbti, todėl vis aplaidžiau žiūrėta į pareigas valstybinėse darbovietėse. Be to, išaugo ir apimtis ekonominių nusikaltimų, dėl kurių didėjo gyventojų nelegalios pajamos¹⁰⁴. Kai kurie autoriai akcentuoja, jog nusikalstamumo didėjimui įtakos turėjo ir visuomenės skeptiškumas, kad sovietinė valdžia liberalizavo tokios apimties veiklą be griežtų sankcijų, todėl nemaža dalis išliko pogrindyje¹⁰⁵.

Be sovietinės visuomenės verslumo problematikos, Rusijos mokslininkų tyrimuose galima rasti ir kultūrinio bei socialinio visuomenės gyvenimo aspektų sovietmečiu. Rusijos mokslininkė Olga Gurova savo tyrimuose aptaria sovietinės valdžios bandymus formuoti piliečių vartojimo kultūrą, turėjusią atitikti socialistinės ideologijos peršamas nuostatas. Autorė sovietinę vartojimo

¹⁰² РОМАНОВ, Павел; СУВОРОВА, Мария. «Чистая фарца»: социальный опыт взаимодействия советского государства и спекулянтов. In *Неформальная экономика в постсоветском пространстве: Проблемы исследования и регулирования*. Ред. Олег ПАЧЕНКОВ, Ирина ОЛИМПИЕВА. Санкт-Петербург, 2003, с. 148.

¹⁰³ КОСАЛС, Леонид Я. Теневая экономика как особенность российского капитализма. *Вопросы экономики*, 1998, no. 10, с. 6–7.

¹⁰⁴ БОГДАНОВ, Сергей В.; ОРЛОВ, Владимир Н. За фасадом перестройки в СССР: власть, хозяйственная преступность, общество. *Известия Алтайского государственного университета*, 2009, no. 4–4, с. 27–31. Daugiau apie M. Gorbačiovo ekonomikos reformas ir individualios darbinės veiklos liberalizavimą žr. БРУММ, Константин А. К вопросу о особенностях реформирования экономики России в 80-х гг. XX в. *Известия Алтайского государственного университета*, 2010, no. 4–2, с. 18–22.

¹⁰⁵ ХОХРЯКОВ, Геннадий Ф. Организованная преступность в России: 60-е – первая половина 90-х годов. *Общественные науки и современность*, 2000, no. 6, с. 62–74.

kultūrą analizuoja per socialistinėje ideologijoje propaguotas asketizmo, gero skonio, kultūringumo koncepcijas, taip pat pristato asmens ir materialinių daiktų sovietinėje visuomenėje santykį, kuris suformavo su ideologija nesuderinamus vartotojų įgūdžius¹⁰⁶.

Apibendrinus daugelio užsienio autorių išsakytas pozicijas, galima daryti išvadą, kad beveik visi jie linkę sutikti, jog su tam tikromis išimtimis Sovietų Sąjungoje būta verslumo ir verslios visuomenės, o tai daro sovietinį pavyzdį unikaliu reiškiniu pasaulinės ekonomikos kontekste.

---

¹⁰⁶ GUROVA, Olga. Ideology of consumption in the Soviet Union: from asceticism to the legitimating of consumer goods. *Anthropology of East Europe review*, 2006, Vol. 24, No. 2, p. 91–98. Taip pat: ГУРОВА, Ольга. Отношение к вещам в советском обществе. Был ли *Homo consumens* в СССР? In *Люди и вещи в советской и постсоветской культуре*. Новосибирск, 2005, с. 22–34.

1. SOVIETINĖS VARTOJIMO KULTŪROS TRANSFORMACIJOS

Sovietinę vartojimo kultūrą tyrinėjantys autoriai sovietinėje vartojimo kultūroje skiria mažiausiai keturis lūžinius etapus, kuriems įtakos turėjo įvairios priežastys – nuo valdžios siekio rasti sutarimą su visuomene iki Vakarų kultūros srovių įtakos sovietinės visuomenės vartojimo siekiams ir vartojimo kultūrai. Aiškius sovietinės vartojimo kultūros lūžinius momentus yra išskyrusi Rusijos sociologė Olga Gurova, kuri XX a. 3–5-ąjį dešimtmečius apibūdina kaip skonio, kasdieninio asketizmo ir kultūringumo principų ugdymo socialistinės visuomenės vartojimo kultūroje laikotarpį. Taip pat autorė išskiria XX a. 6–9-ąjį dešimtmečius, kai sovietų valdžia visuomenės vartojimo kultūroje stengėsi įdiegti sovietinio skonio ir dematerializacijos principus¹⁰⁷. Reikėtų pažymėti, kad rašant apie sovietinę vartojimo kultūrą esmine jos išraiškos forma galima laikyti asmens aprangą, o maždaug nuo XX a. 7-ojo dešimtmečio sovietinės visuomenės vartojimo kultūros ribos pamažu buvo papildomos naujais buities kokybės atributais – butais ir individualiais namais, buitine technika, automobiliais ir pan. Užsienio istoriografijoje daugiausia rašoma apie stalininio režimo santykį su visuomenės vartojimo poreikiais, pradedant nuo pradinio draudimo turėti bet kokių lūkesčių, susijusių su pertekliniu vartojimu, pamažu griežtą politiką keičiant daline tolerancija nedidelėms piliečių vartojimo silpnybėms. Po 1917 m. Spalio revoliucijos valdžią užėmę bolševikai pradėjo propaguoti asketizmo idėjas ir kritikuoti ikirevoliucinius visuomenės vartojimo įpročius, daugiausia, anot jų, pasireiškusius „miesčioniškumu“ ir pernelyg dideliu vartojimu¹⁰⁸. Taigi pirmuoju etapu, kuris prasidėjo po 1917 m. Spalio revoliucijos ir tęsėsi iki XX a. 3-iojo dešimtmečio, sovietų valdžia ėmėsi radikalių visuomenės kasdieninio gyvenimo, aprangos ir išvaizdos reformų, mėgindama įdiegti *kasdieninio asketizmo principus*. „Tinkamą“ visuomenės skonį sovietų valdžia siekė įskiepyti siūlydama radikaliai naują aprangos koncepciją, kuri turėjo atlikti vien praktinę funkciją, o rengimasis pagal Vakarų Europos mados standartus buvo vertinamas kaip buržuazinis (miesčioniškas) reiškiny¹⁰⁹. Sovietų valdžia teigė, jog apranga neturi diferencijuoti žmonių ir atspindėti jų socialinio statuso, todėl buvo pabrėžiamas aprangos funkcionalumas ir pritaikymas darbo poreikiams, o pats žodis *mada* viešajame diskurse pradėtas vartoti kabutėse ir buvo nuolat

¹⁰⁷ GUROVA, Olga. Ideology of consumption in the Soviet Union: from asceticism to the legitimating of consumer goods. *Anthropology of East Europe review*, 2006, Vol. 24, No. 2, p. 91–98. Taip pat žr. GUROVA, Olga. The art of dressing: body, gender and discourse on fashion in Soviet Russia in the late 1950's and the 1960's. In *The fabric of cultures: fashion, identity and globalization*. Eds. Eugenia. PAULICELLI, Hazel CLARK. Abingdon, New York, 2009, p. 73–91.

¹⁰⁸ GUROVA, Olga. Ideology of consumption in the Soviet Union: from asceticism to the legitimating of consumer goods. *Anthropology of East Europe review*, 2006, Vol. 24, No. 2, p. 91.

¹⁰⁹ BARTLETT, Djurdja. *Fashion East: the spectre that haunted socialism*. Cambridge, 2010, p. 269.

kritikuojamas¹¹⁰. Tinkamo skonio ir kasdieninio asketizmo principai buvo paremti Karlo Markso idėja, jog materialūs daiktai atlieka socialinio statuso ir prestižo funkciją kapitalistinėse šalyse, todėl asmuo socialistinėje visuomenėje turi būti laisvas nuo vartojimo prekių įtakos¹¹¹. Sovietinė ideologija pradėjo aktyviai smerkti individualius poreikius įsigyti daugiau daiktų, o pačius daiktus laikė vartotojiškumo manijos prielaida. Pagal socialistinio skonio ugdymo principus, apranga turėjo būti funkcionali ir racionali, o daiktų, kurie buvo įsigyti prieš socialistinę revoliuciją, turėjimas reiškė neišformintą lojalumą buvusiai santvarkai ir jos vertybėms¹¹².

XX a. 4-ojo dešimtmečio antroje pusėje prasidėjo naujas etapas Sovietų Sąjungoje diegtoje vartojimo kultūros ideologijoje, nes materialinių daiktų turėjimas tapo pageidautinu sovietinio piliečio gyvenimo atributu, o viešajame diskurse *sovietinio piliečio* sąvoka buvo pradėta sieti su *vartotojo* sąvoka¹¹³. Bolševikų propaguotą asketinį puritonizmą pakeitė dalinė tolerancija buvusio „buržuazinio“ gyvenimo būdo elementams – vartojimo prekėms ir pramogoms. Naujoji orientacija žadėjo daugiau prekių parduotuvėse, kartu buvo pradėtos skatinti įvairios laisvalaikio leidimo formos (karnavalai, kultūros ir poilsio parkai, šokiai ir net džiaz muzika)¹¹⁴. Vartojimo skatinimas vertė valdžią ieškoti argumentų, kuo sovietinė prekyba skiriasi nuo vartotojiškumą skatinusios kapitalistinės. Socializmo ideologai sovietinę prekybą pradėjo sieti su didaktinėmis visuomenės modernizavimo priemonėmis, kurios, papildytos kultūringumo principu, aiškiai skyrusios materialinius socialistinės visuomenės poreikius nuo buržuazinės vartotojiškumo praktikos¹¹⁵. Pagal šią koncepciją, vartojimo kultūra pradėta sieti su *kultūringumu*¹¹⁶. Sovietinėje ideologijoje *kultūringumo* sąvoka apėmė visas marksizmo nuostatas, susijusias su protingu vartojimu, o kartu kultūringumą papildė geros asmens manieros ir higienos įpročiai. Vartojimo, susijusio su kultūringumu, koncepcijoje pagrindinis vaidmuo teko moterims. Moters vaidmuo buvo pradėtas sieti ne tik su namų ūkiu ir šeimos funkcijomis, bet ir su racionalių vartojimu. Pačios moterys buvo vaizduotos kaip modernios sovietinės vartojimo kultūros atstovės, kurios pirkė daiktus remdamosis racionalių pagrįstais sprendimais ir buvo sektinas

---

¹¹⁰ GUROVA, Olga. Ideology of consumption in the Soviet Union: from asceticism to the legitimating of consumer goods. *Anthropology of East Europe review*, 2006, Vol. 24, No. 2, p. 93.

¹¹¹ ЖИЛИНА, Л. Н.; ФРОЛЮВА, Н. Т. *Проблемы потребления и воспитание личности*. Минск, 1969, с. 40.

¹¹² GUROVA, Olga. Ideology of consumption in the Soviet Union: from asceticism to the legitimating of consumer goods. *Anthropology of East Europe review*, 2006, Vol. 24, No. 2, p. 93.

¹¹³ *Ibid.*, p. 94.

¹¹⁴ FITZPATRICK, Sheila. *Everyday Stalinism: ordinary life in extraordinary times: Soviet Russia in the 1930s*. New York, 1999, p. 90.

¹¹⁵ HOFFMANN, David L. *Stalinist values: the cultural norms of Soviet modernity, 1917–1941*. Ithaca, 2003, p. 119.

¹¹⁶ *Культурность* apibrėžimas sovietinėje ideologijoje nebuvo aiškiai apibrėžtas, tačiau buvo paremtas Stalino siekiu civilizuoti visuomenę – suformuoti higienos įpročius, nustatyti aprangos, viešo elgesio normas ir pan.

pavyzdys sovietinei visuomenei¹¹⁷. Racionalų sovietinės visuomenės vartojimą sovietų valdžia grindė ir sovietinės prekybos demokratiškumo principu. Anot jo, priešingai nei kapitalistinėje sistemoje, kurioje prekių galėjo įsigyti tik turtingieji, socialistinė prekyba užtikrino galimybes prekių įsigyti darbininkams ir valstiečiams. Todėl visi socialistinės visuomenės nariai, galėdami įsigyti prekių, kurių parduotuvėse neva pakako, tobulėjo kaip moderni ir civilizuota visuomenė¹¹⁸. Viešo visuomenės mėgavimosi prekėmis demonstravimas Sovietų Sąjungoje virto tarsi vartotojų pornografija, kurios svarbiausiu objektu tapo maisto produktai bei gėrimai ir tik paskui apranga¹¹⁹. Istoriografijoje terminu *vartotojų pornografija*¹²⁰ apibūdinamas vartojimo prekių pavertimas „šou“, kuris turėjo sukelti vartotojams prekių fetišizmą¹²¹. „Vartotojų pornografijos“ šaltiniu tapo medijos, daugiausia laikraščiai, juose pradėti publikuoti straipsniai apie mados dienas, viešus gamyklų produkcijos ir parduotuvių, kuriose neva gausu prekių bet kokiems vartotojų poreikiams patenkinti, pristatymus. Tačiau „vartotojų pornografija“ bei prekių fetišizmas taip ir liko spaudos puslapiuose ir beveik neturėjo įtakos realiame vartotojų gyvenime¹²². Kai kurie autoriai kampaniją *культуристость* laiko gana paradoksaliu valdančiojo režimo posūkiu, nes kasdienybėje, trūkstant būtiniausių vartojimo prekių, valdžios atstovai ėmė deklaruoti civilizuotesnio gyvenimo standartus – asmeninę higieną, rafinuotą kalbėseną, gerą mitybą, aprūpintą buitį, o spaudoje pagausėjo straipsnių su fotonuotraukomis, kuriose puikavosi brangūs kilimai, buities rakandai, madingi drabužiai ir net kosmetika¹²³. Kita vertus, šis staigus ideologinis šuolis praktikoje taip liko ir iki galo neatliktas, bet žymėjo esminį posūkį nuo iki tol propagautos asketiškos vartojimo kultūros link liberalesnio sovietinio žmogaus išvaizdos standarto ir aprangos kodo. XX a. 4-ojo dešimtmečio jaunimas Sovietų Sąjungoje jau drįso pasvajoti apie „Bostono“ kostiumą, kokybiškus marškinius ar geltonus pusbačius, o kosmetikos ir kvepalų naudojimas tapo tikra „kultūringumo įgūdžių“ išraiška¹²⁴.

---

¹¹⁷ CHERNYSHOVA, Natalya. Consumption and gender under late socialism, Economic History Society Annual Conference, Nottingham, 2008 [žiūrėta 2014 10 01]. Prieiga per internetą: <http://www.ehs.org.uk/events/academic-papers-2008.html>.

¹¹⁸ HOFFMANN, David L. *Stalinist values: the cultural norms of Soviet modernity, 1917–1941*. Ithaca, 2003, p. 134.

¹¹⁹ FITZPATRICK, Sheila. *Everyday Stalinism: ordinary life in extraordinary times: Soviet Russia in the 1930s*. New York, 1999, p. 90.

¹²⁰ *Vartotojų pornografijos* terminą į istoriografijos apyvartą įvedė istorikė Sheila Fitzpatrick. Istoriškė tokia sąvoka apibūdina XX a. 4-ajame dešimtmetyje pasikeitusį sovietinės valdžios požiūrį į sovietinės visuomenės vartojimą, kai pasitelkus masines informavimo priemones antivartotojišką politiką bandoma švelninti geresnio gyvenimo, pripildyto vartojimo prekėmis, vizija.

¹²¹ GUROVA, Olga. Ideology of consumption in the Soviet Union: from asceticism to the legitimating of consumer goods. *Anthropology of East Europe review*, 2006, Vol. 24, No. 2, p. 94.

¹²² *Ibid.*, p. 94.

¹²³ LITVIN, Alter; KEEP, John. *Stalinism: Russian and Western views at the turn of the millennium*. London, New York, 2005, p. 145.

¹²⁴ VOLKOV, Vadim. The concept of kul'turnost': notes on the Stalinist civilizing process. In *Stalinism: new directions*. Ed. Sheila FITZPATRICK. London, New York, 2000, p. 217.

Po Antrojo pasaulinio karo įtampa tarp Sovietų Sąjungos ir Vakarų persikėlė į Šaltojo karo areną, kiekviena pusė pasidalijo įtakos zonas, kurias išnaudojo politinei, ekonominei ir kultūrinei įtakai reikšti. Pagrindine idėjine priešininke laikytos Jungtinės Amerikos Valstijos ir valstybės, palaikiusios demokratijos bei laisvosios rinkos principus, kurios buvo įvardytos *Vakarais*. Tačiau Sovietų Sąjungos siekis parodyti svetimos sistemos trūkumus neapsaugojo nuo „priešiškų“ kultūrinių idėjų sklaidos visuomenėje. Taip pat bandymas izoliuoti visuomenę nuo Vakarų idėjų plitimo ir į totalitarinę valstybę prasiskverbiančių vakarietiško idėjų kritika nepaskatino sovietinės visuomenės kategoriškai jų atmesti. Viena pagrindinių to priežasčių tapo ekonominis sunkmetis po karo. Antrojo pasaulinio karo pasekmės Sovietų Sąjungai buvo labai sunkios, nes stipriai nukentėjo ūkio sektorius, pramonė, buvo prarasta daug resursų ir žmogiškųjų išteklių. Gyventojų materialinėms sąlygoms gerėti ir vartojimo galimybių plėtrai trukdė prioritetų ir finansų skyrimas sunkiajai pramonei bei ginkluotei, tuo tarpu vartojimo prekių sektorius gamino mažiau, negu reikėjo vartotojams. 1946 m. Sovietų Sąjungoje kai kurių pramonės vartojimo prekių buvo pagaminama tris kartus mažiau nei prieš karą¹²⁵. Pokarinio gyvenimo suirutę sovietinė visuomenė bandė įveikti vakarietiško gyvenimo aspiracijomis. *Vakarai* simbolizavo tai, kas nebuvo sovietiška – prekių perteklių, lengvą gyvenimą, šviesios ateities viltį, todėl *Vakarai* reiškė kur kas daugiau nei madingus ir gražius drabužius, parduodamus šešėlinėje rinkoje, – laisvo pasirinkimo galimybę¹²⁶. Būtent po Antrojo pasaulinio karo Sovietų Sąjungoje susiformavo viena pirmųjų jaunimo subkultūrų, vadintų *stileivomis* (*стилягу*¹²⁷), kurios šalininkai pamėgdžiojo vakarietiško gyvenimo būdą, rengėsi pagal Vakarų madą, klausėsi vakarietiškos muzikos. Oficialiajame sovietiniame diskurse žodis *stileiva* buvo kildinamas iš angliško žodžio *spiv*, kuris reiškė *sukčių*, *spekulantą*, praturtėjusį iš savo veiklos šešėlinėje rinkoje, besirengiantį spalvingai, pagal amerikietiško stilių. Tačiau iš tikrųjų *stileiva* buvo panašesnis į asmenį, kuris naudojosi šešėlinės rinkos teiktomis galimybėmis įsigyti drabužių ir nebuvo suinteresuotas pelno gavimu iš jų perpardavimo¹²⁸. Šie vaidmenys galėjo ir sutapti, nes po karo tik nedidelė sovietinio jaunimo dalis turėjo galimybę įsigyti vakarietiško garderobo, o likusieji turėjo imtis neformalių būdų įsigyti aprangai, nevengdami jos ir pardavinėti. Šiuo tikslu teko naršyti po Maskvos ir Leningrado komisus, tikrinti, ar Sovietų Sąjungoje besilankantys užsieniečiai nebus atnešę parduoti kokių nors drabužių. Įsigyti

¹²⁵ ZUBOK, Vladislav M. *A failed empire: the Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*. Chapel Hill, 2007, p. 53.

¹²⁶ FÜRST, Juliane. *Stalin's last generation: Soviet post-war youth and the emergence of mature socialism*. Oxford, 2010, p. 211. Taip pat žr. ZHUK, Sergei I. Inventing America on the borders of socialist imagination: movies and music from the USA and the origins of American studies in the USSR. *Regional studies of Russia, Eastern Europe, and Central Asia*, 2013, Vol. 2, No. 2, p. 249–288.

¹²⁷ FREUND, Paul Ch. In praise of vulgarity. In *Choise: the best of Reason*. Ed. Nick GILLESPIE. Dallas, 2004, p. 4–5.

¹²⁸ HANSON, Philip. *The rise and fall of the Soviet economy: an economic history of the USSR from 1945*. London, New York, 2003, p. 44.

originalios vakarietiškos aprangos buvo itin sudėtinga, todėl jaunimas užsisakydavo vakarietišku drabužių imitacijas pasiūti siuvimo ateljė arba siūdavosi patys¹²⁹. Stileivų kultūros suklestėjimas rodė, kad, nepaisant bandymo formuoti sovietinio piliečio sąmoningumą aprangos prasme, propaguota sovietinio skonio koncepcija ir diegtas kultūringumas davė priešingą rezultatą – skatino rinktis drabužius, kurie nebūtinai sutapo su peršamu sovietiniu stiliumi ir netgi sukėlė „iracionalų vartotojų elgesį“¹³⁰.

Okupuotose Baltijos valstybėse po Antrojo pasaulinio karo aprangos ir mados tendencijų problemos buvo neaktualios. Gyventojams labiau rūpėjo represijų išvengimo ir išgyvenimo klausimai. Antrojo pasaulinio karo pabaiga Lietuvai reiškė antrosios sovietinės okupacijos pradžią, kuri galutinai pakirto valstybės politinį, ekonominį ir kultūrinį savarankiškumą. Sovietinės valdžios ketinimais, mažiau nuo karo nukentėjusi Baltijos šalių pramonė turėjo būti geriau išnaudojama ekonomiškai dėl savo infrastruktūros ir kvalifikuotos darbo jėgos, be to, čia buvo paprasčiau statyti naujas gamyklas. Vienas iš tikslų, vystant Baltijos valstybių pramonę, buvo sovietinio režimo siekis įgyti darbininkų palaikymą ir perkelti daugiau rusų darbininkų¹³¹. Iš tiesų Baltijos valstybių pramonė buvo atkuriamą gana sparčiai. 1945–1948 m. Lietuvoje buvo atstatytos pagrindinės metalo apdirbimo, statybinių medžiagų pramonės įmonės, Kauno ir Klaipėdos tekstilės fabrikai ir kt.¹³² Lietuvos spaudoje didžiutasi socialistinės valdžios laimėjimais atstatant miestus, vystant pramonę ir vartojimo prekių sektorių. Siekiant parodyti, jog sovietinė valdžia ne tik atkūrė, bet ir sėkmingai sureguliuavo Lietuvos pramonę, buvo pasitelkta kapitalistinės santvarkos ir vokiečių okupacijos padarinių kritikos taktika:

„Pradedant atstatyti vokiečių sugriautą tekstilę, sistemingai pertvarkant ir išplečiant fabrikus, tenka pažymėti apie milžiniškus darbus, kurie tekstilės pramonėje buvo atlikti pirmaisiais tarybų valdžios metais. <...> Nežiūrint įvairių sunkumų ir okupantų padarytų neapskaičiuojamų nuostolių, šiuo laiku energingai imamasi atstatyti tekstilės pramonę. Jau yra eilė veikiančių fabriku. Šiomis dienomis iš broliškų Tarybų Sąjungos respublikų atsiunčiamos būtinai reikalingos tekstilės pramonei medžiagos, chemikalai ir kt. Artimiausiu laiku įsijungia į darbą ir kiti aptvarkyti – atstatyti tekstilės fabrikai, siekdami kuo daugiau pagaminti pirmo reikalingumo prekių <...>“¹³³ Prie geresnio vartotojų poreikių tenkinimo turėjo prisidėti ir vadinamoji laisvoji prekyba, kurios tikslas – atgaivinti prekybą turguose, ypač maisto produktais. Kaip pažymima spaudoje, be laisvosios prekybos, 1944 m. Kaune pirkėjų poreikiams papildomai atidaryta 25

¹²⁹ FÜRST, Juliane. *Stalin's last generation: Soviet post-war youth and the emergence of mature socialism*. Oxford, 2010, p. 211.

¹³⁰ BUCHLI, Victor. *An archaeology of socialism*. Oxford, New York, 1999, p. 139.

¹³¹ MISIŪNAS, Romualdas; TAAGEPERA, Rein. *Baltijos valstybės: priklausomybės metai, 1940–1980*. Vilnius, 1992, p. 108.

¹³² ANUŠAUSKAS, Arvydas, et al. *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*. Vilnius, 2005, p. 281.

¹³³ Tarybų Lietuvoje vėl atgyja tekstilės pramonė. *Tarybų Lietuva*, 1944 08 16, Nr. 49, p. 2.

pramonės prekių parduotuvės¹³⁴. Jau po kelerių metų spaudoje pradėta didžiuotis sovietinės prekybos pasiekimais ir prekių gausa vartotojams.

Postalininis laikotarpis buvo vainikuotas sovietų valdžios siekiu įrodyti, jog sovietinis valdymo modelis gali sukurti sėkmingą, išsilavinusią ir viskuo patenkintą visuomenę. Įgyvendinant šį tikslą, N. Chruščiovo valdžia ėmėsi kai kurių visuomenės gyvenimo pagerinimo veiksmy: siekiant sumažinti gyvenamojo ploto trūkumą, mestos didesnės investicijos į gyvenamųjų namų statybą, daugiau lėšų ir fondų buvo skiriama švietimo, sveikatos ir kultūros sritims, pradėta rūpintis modernia miestų infrastruktūra bei vartotojo poreikius atitinkančios pramonės kūriniu¹³⁵. Pagal 1956 m. TSKP XX suvažiavimo direktyvas, gyvenamojo ploto deficito problema susirūpinta ir Lietuvoje. XX a. 6–7-uoju dešimtmėčiais Lietuvoje buvo orientuojamasi į vadinamuosius ekonomiškus butus – bendrabučius ir tik vėliau pradėta vadovautis principu „Vienai šeimai – atskiras butas“. Didėjo butų plotas ir gerėjo jų įrengimas, buvo įvestas centrinis šildymas, vandentiekis, kanalizacija ir elektrinės viryklės¹³⁶.

Svarbiu politikos posūkiu po 1953 m. N. Chruščiovo atėjimo į valdžią buvo griežtos Stalino izoliacijos nuo Vakarų politikos pakeitimas atviresne užsienio politika, kuri turėjo užtikrinti „taikų socialistinių ir kapitalistinių valstybių koegzistavimą“. „Atsisukimas į Vakarus“ buvo akcentuotas ir 1956 m. vykusiame XX TSKP suvažiavime¹³⁷. Per visą N. Chruščiovo valdymo laikotarpį oficialioji jo pozicija Vakarų atžvilgiu išliko gana prieštaringa, viena vertus, JAV išliko pagrindine SSRS oponente, kita vertus, buvo pripažinti jos technologiniai pasiekimai. Izoliacijos politikai sušvelninti buvo žengta tam tikrų žingsnių – 1955 m. buvo leista užsienio turistams atvykti į SSRS, į rusų kalbą buvo išversti kai kurie amerikiečių rašytojų kūriniai, demonstruoti JAV gamybos filmai, 1957 m. vasarą Maskvoje įvyko jaunimo festivalis. Kita vertus, 1957 m. buvo pažymėti garsiuoju šūkiu „Pasivyti ir pralenkti Ameriką“ mokslo, technologijų, vartojimo prekių ir pragyvenimo lygio srityje ir per artimiausią dvidešimtmetį sukurti komunistinę visuomenę¹³⁸. Siekdama pasivyti ir pralenkti Vakarų visuomenes, SSRS įsivėlė į visų sričių lenktynes, kurios atnešė tam tikrų pokyčių sovietinės visuomenės vartojimo srityje. Vienu iš esminių sovietinės visuomenės izoliacijos sumažinimo būdų buvo kultūrinis vartojimas, kurį paskatino tiek N. Chruščiovo vykdytos reformos, tiek vėlesnis L. Brežnevo siekis įgyvendinti socialistinio vartojimo idėją. Atviresnės ir modernesnės sovietinės

¹³⁴ Plečiamas krautuvių tinklas. *Tarybų Lietuva*, 1944 10 14, Nr. 32, p. 2.

¹³⁵ ZUBOK, Vladislav M. *A failed empire: the Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*. Chapel Hill, 2007, p. 164.

¹³⁶ LIUBICKAJA, L.; LIUBICKIS, A. Butų statyba: pasiekimai, uždaviniai, problemos. *Komunistas*, 1983, Nr. 3, p. 49.

¹³⁷ XX съезд коммунистической партии Советского Союза (14–25 февраля 1956 года): стенографический отчет. Москва, 1956, т. 2.

¹³⁸ ZUBOK, Vladislav M. *A failed empire: the Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*. Chapel Hill, 2007, p. 175.

visuomenės formavimąsi paskatino neformaliais būdais SSRS pasiekusios vakarietiškos prekės, amerikietiškas džiazas, britų sunkioji muzika ir kiti kultūriniai produktai. Ypač vakarietišku kultūros produktų srautą SSRS padidino diplomatinių kanalų į Sovietų Sąjungą atvėrimas ir vidinio bei išorinio turizmo plėtra, nes asmenys, turistaudami užsienyje, galėjo įsigyti vakarietišku prekių, kurių sovietinėse parduotuvėse praktiškai nebuvo¹³⁹. Nors sovietinė propaganda vakariečius, ypač amerikiečius, bandė pavaizduoti neigiamai, kas liudytu kapitalistinės sistemos nesėkmę, tačiau sovietinei visuomenei užsieniečių apsilankymas sukėlė priešingą įspūdį ir paskatino ieškoti kitokių gyvenimo būdo alternatyvų. Kultūrinį sovietinės visuomenės imlumą skatino formaliais ir neformaliais būdais į SSRS patekę Vakarų kultūros produktai, tačiau pernelyg didelė jų įtaka vis labiau trukdė kurti komunistinę visuomenę.

Sovietų Sąjunga, siekusi sukurti radikaliai nuo kapitalistinio pasaulio besiskiriančią socialinę santvarką ir įgyvendinti socialistinio gyvenimo būdo idėją, turėjo sumažinti materialinį, socialinį ir kultūrinį sovietinės visuomenės atsilikimą¹⁴⁰. Kultūrinių mainų su Vakarais programą papildė vartojimo ir sovietinės mados reglamentavimo pokyčiai. XX a. 6-ojo dešimtmečio pabaigoje į Maskvą produkcijos demonstruoti oficialiai pakviesti užsienio mados namai. 1959 m. Maskvoje buvo demonstruota „Christian Dior“ kolekcija, o po kurio laiko Maskvos gatvėse pasklido daugybė supaprastintomis „Dior“ imitacijomis pasipuošusių moterų¹⁴¹. Varžymąsi technologijų srityje papildė siekis įrodyti socialistinio gyvenimo būdo, kultūros ir mados pranašumą. Tačiau kelių dešimčių metų pastangos eliminuoti mados poreikį iš visuomenės gyvenimo jau buvo davusios rezultatų. Atsisakius bet kokių iki tol buvusių mados tradicijų, centralizavus ir supaprastinus drabužių gamybą ir platinimą, nebuvo įmanoma suspėti su sparčiai kintančiomis Vakarų mados tendencijomis¹⁴². Valdžios dėmesys sovietinės visuomenės vartojimo poreikiams buvo siejamas ir su visuomenės modernumo idėja, kuri reiškė, jog norint būti moderniam reikia būti madingam ir stilingam, turėti gerai įrengtą būstą, sugebėti vairuoti mašiną ir turėti kitų buitį lengvinančių daiktų¹⁴³. Gyventojų vartojimo galimybes visoje Sovietų Sąjungoje, o ypač Baltijos respublikose, išplėtė išaugusios jų darbinės ir nedarbinės pajamos. Automobiliai, vasarnamiai su pirtimis, geresnis maistas, užsienietiški gėrimai, brangesni indai ar baldai tapo

¹³⁹ ZHUK, Sergei I. Closing and opening Soviet society (Introduction to the forum Closed city, closed economy, closed society: the utopian normalization of autarky). *Ab Imperio*, 2011, No. 2, p. 133. XX a. 8-ojo dešimtmečio karta komunistų partijai pasirodė jau pakankamai nutolusi nuo „buržuazinio“ gyvenimo patirties. Komunikacijos galimybių modernėjimas vis labiau sunkino sovietinės visuomenės izoliaciją nuo išorinio pasaulio, o galiausiai radikaliai riboti šios informacijos nebuvo nei tikslo, nei galimybių. Žr. *Man, state and society in the Soviet Union*. Ed. Joseph L. Noguee. New York, 1972, p. 16.

¹⁴⁰ CHERNYSHOVA, Natalya. Consuming technology in a closed society: household appliances in Soviet urban homes of the Brezhnev era. *Ab Imperio*, 2011, No. 2, p. 188.

¹⁴¹ REID, Susan E. Cold War in the kitchen: gender and the de-Stalinization of consumer taste in the Soviet Union under Khrushchev. *Slavic Review*, 2002, Vol. 61, No. 2, p. 238.

¹⁴² BARTLETT, Djurdja. *Fashion East: the spectre that haunted socialism*. Cambridge, 2010, p. 138.

¹⁴³ GOLUBEV, Alexey; SMOLYAK, Olga. Making selves through making things: Soviet do-it-yourself culture and practices of late Soviet subjectivation. *Cahiers du monde russe*, 2013, Vol. 54, No. 3–4, p. 517–541.

asmeninio pasitenkinimo priežastimi ir kartu leido pabrėžti savo prestižą tarp aplinkinių¹⁴⁴. Tuo tarpu valdžiai pripažinus teisėtą lūkesčių gyventojų troškimą nuolat pirkti naujus ir madingesnius drabužius ir daiktus, į antrą planą pasitraukė anksčiau oficialiai propaguotas praktiškumo principas, kuriuo remiantis naujas daiktas turėjo būti perkamas tik tada, kai sunaudojamas senasis. XX a. 6-ajame dešimtmetyje sovietinei valdžiai oficialią mados koncepciją pasukus kultūrinio liberalizmo link, susirūpinta ir patrauklesnių vartotojams drabužių gamyba¹⁴⁵. Praktinės Sovietų Sąjungos lengvosios pramonės galimybės masiškai gaminti madingus drabužius buvo menkos, o valdžios įsipareigojimai deklaratyvūs. Varžantis su Vakarų produkcija, socialistinės visuomenės laimėjimai mados srityje buvo demonstruojami tarptautinėse parodose, bet įtakos eiliniams vartotojams turėjo mažai. Siekdama, kad sovietinė visuomenė spėtų žengti su mados naujovėmis, Sovietų Sąjungos valdžia ėmė skatinti dizainerius atsižvelgti į vakarietiškos mados drabužių pavyzdžius. Siekis lygiuotis į vakarietišką madą atnešė ir tam tikrų teigiamų pokyčių, nes sovietinėje spaudoje pradėti vertinti kai kurie vakarietiškos mados privalumai, ypač elegancija¹⁴⁶. Tačiau sovietų dizaineriai nesugebėjo šių tendencijų perkelti į sovietinę madą, nes sovietinė lengvoji pramonė, orientuota į masinę gamybą, nesugebėjo greitai perorientuoti gamybos dėl modernios įrangos trūkumo ir ilgalaikio planavimo. Sovietinėje masinėje aprangos gamyboje adaptuoti Vakarų mados namų, tokių kaip „Yves Saint Laurent“ ar „Christian Dior“, dizainą ir stilių nesisekė, o vakarietiškos mados pavyzdžiu sukurti drabužiai puikavosi tik sovietinių leidinių puslapiuose ar – geriausiu atveju – buvo dėvimi kino aktorių sovietiniuose filmuose¹⁴⁷. Paprasti vartotojai galėjo pasisiūti tik šių drabužių kopijas ateljė arba užsisakyti imitacijas pas privačius siuvėjus. Tačiau drabužių imitacija turėjo būti pritaikyta prie Sovietų Sąjungoje susiklosčiusių sąlygų, kadangi nesant brangesnių, geresnės kokybės audinių, vietiniams siuvėjams nebuvo lengva imituoti sudėtingų siuvimo technologijų¹⁴⁸.

¹⁴⁴ MISIŪNAS, Romualdas; TAAGEPERA, Rein. *Baltijos valstybės: priklausomybės metai, 1940–1980*. Vilnius, 1992, p. 200.

¹⁴⁵ *Encyclopedia of contemporary Russian culture*. Eds. Tatiana SMORODINSKAYA, Karen E. ROMAINE, Helena GOSCILO. London, New York, 2007, p. 184.

¹⁴⁶ BARTLETT, Djurdja. *Fashion East: the spectre that haunted socialism*. Cambridge, 2010, p. 98.

¹⁴⁷ Daugiau apie vakarietiškos mados adaptaciją ir imitaciją Sovietų Sąjungoje žr. ZAKHAROVA, Larisa. Soviet fashion in the 1950s–1960s: regimentation, Western influences, and consumption strategies. *The thaw: Soviet society and culture during the 1950s and 1960s*. Eds. Denis KOZLOV, Eleonory GILBURD. Toronto, 2013, p. 402–435

¹⁴⁸ ZAKHAROVA, Larisa. Dior in Moscow: a taste for luxury in Soviet fashion under Khrushchev. In *Pleasures in Socialism: Leisure and Luxury in the Eastern Bloc*. Eds. David CROWLEY, Susan E. REID. Evanston, 2010, p. 100. Esant trūkumui madingų ir pirkėjams patrauklių drabužių, valdžia ėmė skatinti gamintis juos namuose. Moterims skirtuose žurnaluose atsirado daugybė drabužių modelių su nuoromis, kaip juos siūti. Namuose gaminti drabužiai buvo laikomi gero skonio ženklu, kuris sutapo su sovietinės ideologijos peršama vartojimo kultūra. Žr. BARTLETT, Djurdja. *Fashion East: the spectre that haunted socialism*. Cambridge, 2010. Taip pat СМОЛЯК, Ольга. Сделай сам. Несколькo замечаний о комфорте и изобретательности советского человека в 1960-е годы. *Ab Imperio*, 2011, no. 4, c. 236–259.

Kalbant apie sovietinę vartojimo kultūrą, nuo XX a. 6-ojo dešimtmečio esminiu sovietinės vartojimo kultūros elementu turėjo tapti *sovietinis skonio principas*, kuris būtų skiriamasis socialistinės visuomenės bruožas, nes apranga, kurią dėvėtų piliečiai, arba daiktai, kuriuos jie turėtų savo namuose, turėjo pabrėžti išskirtinai socialistinės kultūros vertybes. Sovietinio skonio principo propagavimas buvo paskatintas ideologinio varžymosi su Vakarais kultūros ir mados srityse, ypač po to, kai vakarietiškos mados elementai tapo aiškiai pastebimi gyventojų aprangoje. Todėl sovietinio skonio principas turėjo būti tam tikra opozicija ne tik vakarietiškomis madoms, bet ir vakarietiškam gyvenimo stiliui¹⁴⁹.

Aukštesnius reikalavimus gyvenimo stiliui pradėjo kelti po N. Chruščiovo pašalinimo susiformavusi jaunesnioji karta, kuri buvo geriau išsilavinusi, turėjo didesnių karjeros bei pragyvenimo lūkesčių ir buvo ne tokia lojali režimui. Pagrindiniu šios kartos rūpesčiu tapo gyvenimo būdo ir vartojimo lygio, prilygstančio Vakarų visuomenėms, imitacija¹⁵⁰. Tuo tarpu oficialioji ideologija, pajutusi sparčiai tirpstantį tikėjimą socializmo idealais, ėmė aktyviai kritikuoti visuomenės materializmą, arba vadinamąją daiktų maniją (*вещизм*)¹⁵¹. Spaudoje pasirodydavo vis daugiau didaktinio turinio tekstų, kuriuose buvo keliamos moralinio nuosmukio ir vartotojiškumo problemos. Jaunimo idėjinio nuosmukio ir visuomenės sumiesčionėjimo problemos kėlimo nevengota ir literatūros kūriniuose. Pvz., Justino Marcinkevičiaus apysakoje „Pušis, kuri juokėsi“ buvo kritikuojamas jaunosios kartos kultūrinis nihilizmas ir miesčioniškos sumaterialėjimo tendencijos: „<...> jie yra giminingi realiųjų seksualams, t. y. paprastiems miesčionims, užsidariusiems nedideliame daiktų pasaulėlyje. Nes kuo gi skiriasi hipertrofuota meilė daiktams nuo abstrakčios, betikslės, beidėjinės intelektualinės ekvilibristikos? Paprastas miesčionis gali ištisas valandas šluostinėti dulkes nuo savo daiktų pasaulio, be tikslo perstatinėti juos (perstatinėdamas jįsai kuria), saugotis, kad tik neatsidarytų langai ir neperpūstų neramus epochos skersvėjis.“¹⁵²

Po TSKP XXV suvažiavimo 1976 m., sovietinė spauda prabilo apie socialistinės visuomenės pasiekimus ir aukštą vartojimo kultūros lygį: „Brandus socializmas tarybinei visuomenei sudarė plačias galimybes tenkinti materialinius poreikius, plėtoti vartojimą, turtinti dvasinį pasaulį. Mums rūpi ne tik materialinių vertybių kiekis, bet ir jų įtaka, ugdant visuomenės dvasinį turtingumą. Juk labai svarbu, kad materialinių galimybių didėjimą nuolat lydėtų idėjinio moralinio ir kultūrinio žmonių lygio kilimas. Kitaip mes galime susilaukti miesčioniškos,

¹⁴⁹ GUROVA, Olga. Ideology of consumption in the Soviet Union: from asceticism to the legitimating of consumer goods. *Anthropology of East Europe review*, 2006, Vol. 24, No. 2, p. 95.

¹⁵⁰ LANE, David. *Soviet society under perestroika*. New York, 2002, p. 274.

¹⁵¹ CHERNYSHOVA, Natalya. Consumption and gender under late socialism, *Economic History Society Annual Conference*, Nottingham, 2008 [žiūrėta 2014 10 01]. Prieiga per internetą: <http://www.ehs.org.uk/events/academic-papers-2008.html>.

¹⁵² MARCINKEVIČIUS, Justinas. *Pušis, kuri juokėsi*. Vilnius, 1961, p. 155.

smulkiaburžuazinės psichologijos recidyvų.“¹⁵³ Tačiau ideologinis moralizavimas apie privalomai turėti išugdytą skonį supančiai aplinkai ir madai mažai darė įtakos visuomenei, kuri troško vartoti vis daugiau naujų prekių. Tiesa, oficialioji rinka dar nebuvo pajėgi jų pasiūlyti, o prekių pasirinkimo nebuvimas vertė pirkėjus imtis neformalių prekių įsigijimo metodų, toliau stiprėjo sovietinės visuomenės vartotojiškumo praktikos.

XX a. 8-ajame dešimtmetyje sovietinė vartojimo ideologija dar kartą patyrė transformacijų – pradėjo dominuoti *dematerializacijos* koncepcija. Viešajame diskurse įsivyravusi dematerializacijos koncepcija rėmėsi idėja, kad individas sovietinėje visuomenėje yra laisvas nuo prekių fetišizmo ir nėra priklausomas nuo materialinių daiktų. Kita vertus, buvo pabrėžiamas vartojimo prekių pasiūlos didėjimas, kartu augantis piliečių ideologinis, moralinis ir kultūrinis sąmoningumas, dėl kurio piliečiai neva neturėjo įsigyti kasdieninių prekių daugiau nei reikia. Tokiu būdu bandyta paneigti sovietinės visuomenės sąsajas su pertekliniu vartojimu¹⁵⁴. Tačiau nepasiteisinus peršamai protingo vartojimo praktikai ir didėjant gyventojų vartojimo neformaliosioms formoms, sovietinė valdžia ir toliau tęsė aktyvią asmenų materializmo kritiką. Nemažai tokios kritikos galima aptikti sovietinėje Lietuvos spaudoje. Perteklinis vartojimas ir materializmas buvo siejamas su anksčiau minėtu asmens miesčioniškumu: „Ne be reikalo įstatymai griežtai baudžia už veltėdystę, visuomeninio turto grobstymą, spekuliaciją, kyšininkavimą, naudojimąsi tarnybine padėtimi savanaudiškiems tikslams. Šie reiškiniai vis dar nenori išnykti. O juk visus juos gimdo būtent miesčioniška gyvenimo pozicija.“¹⁵⁵ Sovietinė ideologija miesčionimis laikė tuos asmenis, kurie itin daug dėmesio skyrė komfortabiliai aplinkai kurti, siekė įsigyti deficitinių ir prestižinių prekių. Miesčionys apibūdinti kaip nihilistai, individualaus skonio stokojantys mados vergai, kurie nesugeba išreikšti savo individualumo nenukrypdami nuo teisėtos skonio koncepcijos¹⁵⁶. Miesčioniui buvo priskiriamos negatyvios būdo savybės: „<...> geriau įsižiūrėkim į žmones, ir tuoj pat atpažinsim žmogų, „mokantį gyventi“, t. y. kombinuoti, gauti, „padaryti“ įvairiausiai – teisėtais ir neteisėtais – būdais. Jo Didenybę Daiktą – visų miesčioniškų vertybių matą. Jų manymu, tai netgi žmogaus vertės matas. Žmogaus socialinis statusas, prestižas nusakomas <...> iš to, ką jis turi. Daiktas – miesčionio gyvenimo tikslas, prabanga – jo idealas“¹⁵⁷. Spaudoje dėl sovietinės visuomenės materializmo buvo kaltinamos ir vakarietiškos medijos, visų pirma „Amerikos balsas“ ir „Laisvė“, kurios iškeldavo aukštą amerikiečių pragyvenimo ir vartojimo

¹⁵³ SINKEVIČIUS, A. Po vartojimo kulto skraiste. *Komunistas*, 1980, Nr. 10, p. 30.

¹⁵⁴ GUROVA, Olga. Ideology of consumption in the Soviet Union: from asceticism to the legitimating of consumer goods. *Anthropology of East Europe review*, 2006, Vol. 24, No. 2, p. 97.

¹⁵⁵ KIRDEIKA, A. Miesčioni, koks tavo veidas? *Jaunimo gretos*, 1983, Nr. 1, p. 23.

¹⁵⁶ REID, Susan E. The meaning of home: the only bit of the world you can have to yourself. In *Borders of socialism: private spheres of Soviet Russia*. Ed. Lewis H. SIEGELBAUM. New York, 2006, p. 161.

¹⁵⁷ KIRDEIKA, A. Miesčioni, koks tavo veidas? *Jaunimo gretos*, 1983, Nr. 1, p. 23.

lygį ir neva nutylėdavo problemišką kapitalistinės vartotojiškos visuomenės santykį su daiktais. Toks problemiškas kapitalistinės visuomenės santykis su daiktu buvo aiškiausiai apibūdintas per asmens miesčioniškumo bruožus – prekės perkamos ne dėl tiesioginės paskirties, o dėl prestižo, pirkėjo siekiu parodyti savo pranašumą visuomenėje ir įtvirtinti aukštesnę padėtį, asmens socialinės aplinkos poveikiu įsigyti naujų pirkinių, taip paverčiant asmenį pasyviu manipuliavimo objektu¹⁵⁸. Šalia visuomenės materializmo kritikos vis dar laikytasi tinkamo skonio koncepcijos, kuri reiškė, jog piliečiai turi gyventi tinkamai įrengtuose būstuose, tinkamai rengtis pagal sovietinės mados žurnalų rekomendacijas ir tinkamai pramogauti bei leisti laisvalaikį. Tačiau spaudos puslapiuose neretai pabrėžtos tinkamo skonio anomalijos. Viename iš straipsnių apie visuomenės išvaizdą klausta: „<...> kodėl mes taip (visai neatsiprašau) klaikiai apsirengę ir dėl to visai nepergyvename? Tad kokios jėgos padaro taip, kad žilstelėjusi trijų vaikų motina <...> puikiai jaučiasi apsivilkusi minėtąjį suomišką treniruočių kostiumą, nepaliekantį jokių kūno sandaros paslapčių? <...> Pagaliau esame visiškai pamiršę asmeninio pavyzdžio reikšmę. <...> Manau, kad televizijos diktorė turi būti gražiai, madingai apsirengusi. Tuo niekas neabejoja, nes jų išvaizda (apsirengimas) norom nenorom kasdien yra pateikiama Lietuvos TSR gyventojams ir jų svečiams kaip grožio, skonio ir mados etalonas“¹⁵⁹.

„Brandusis socializmas“ ženklino dar vieną svarbų lūžį sovietinės visuomenės vartojimo srityje. Visuomenė kaip niekada tapo suinteresuota madingų drabužių pasiūla ir manė, kad valstybinis prekybos sektorius privalo šį poreikį patenkinti. N. Chruščiovo valdymo laikotarpiu nemaža dalis vartotojų drabužius siūdavo pas privačius siuvėjus, o valstybinėse parduotuvėse apsipirkinėdavo tik konservatyvūs pirkėjai, o XX a. 8-ajame dešimtmetyje, kada mada tapo esminiu aprangos kokybės ir įvaizdžio kriterijumi, pirkėjai pasuko ten, kur galėjo gauti madingų drabužių, t. y. į turgus, komiso parduotuves, pas spekuliantus ir pan.¹⁶⁰ Vartotojo svajone tapo vakarietiškas prekės ženklas, kuris asocijavosi su kokybe ir prestižu. Nepaisant sovietinės valdžios pastangų užkirsti kelią vakarietiškos mados simbolių, tokių kaip džinsai, skverbimuisi į masinę jaunimo kultūrą, džinsai tapo visais ribas laužančiu fenomenu sovietinėje visuomenėje. Poreikis įsigyti džinsus buvo didžiulis, o valdžios požiūriu, šis mados atributas sovietinėje visuomenėje buvo nepriimtinas, nes simbolizavo kapitalistinio pasaulio laisvumą ir nepriklausomumą. „O juk tai buvo tik kelnės, prieš kelis dešimtmečius pradėtos siūti iš medžiagos, nudažytos Nimo mieste Prancūzijoje ir atgabentos iš genujiečių jūrininkų. Iškraipytu Genujos miesto vardu pavadintos populiarios kelnės bei *denim* (prancūzų k. *de Nimes*) tapo bendrinio žodžiu, kuris žymi daugelio 7-ojo dešimtmečio paauglių svajonę – kelnės,

¹⁵⁸ SINKEVIČIUS, A. Po vartojimo kulto skraiste. *Komunistas*, 1980, Nr. 10, p. 31.

¹⁵⁹ BALTUŠYTĖ, R. Nemadingos mados. *Švyturys*, 1975, Nr. 9, p. 23.

¹⁶⁰ CHERNYSHOVA, Natalya. *Soviet consumer culture in the Brezhnev era*. Hoboken, 2013, p. 139.

kainuodavusias daugiau negu vidutinė sovietinio darbininko ar tarnautojo alga. „<...> Šeštajame dešimtmetyje Vakaruose *denim* džinsai tapo maištaujančios *James Dean* kartos jaunuolio apranga, o septintajame – praktiškai kiekvieno dvidešimtmečio uniforma. Sovietų Sąjungoje ši uniforma buvo susieta su valdžios kritikuojamu vakarietišku ir „parazitiniu“ gyvenimu būdu¹⁶¹.

Ironiškai tuometinį džinsų poreikį sovietinėje visuomenėje aprašo iš Kauno kilęs rašytojas Kęstutis Navakas: „Tačiau štai einu savo gatve trečią nakties ir matau, kaip trise bando numauti ketvirtam džinsus. Tas mėgina derėtis: vyrai, gal švarką paimkit? Ne, maukis kelnes. Na koks vyras naktį be kelnių? Visai *status minus*, juk statusą tais laikais įkūnydavo džinsai, o tik daug vėliau tai, ką džinsuose sakėsi turįs Vytautas Štusauskas.“¹⁶²

Kad ir nenorėdama pripažinti milžiniško vakarietiško produkto – džinsų – populiarumo sovietinėje visuomenėje, valdžia buvo priversta kapituliuoti. 1978 m. Sovietų Sąjungoje paleista vietinių džinsų gamyba, ir nors pasiūtos kelinės neprilygo importinėms, bet jos buvo gana paklausios¹⁶³. Panašių sprendimų, siekiant numalšinti vakarietišku prekių troškulį, buvo padaryta ir vėliau – XX a. 8-ajame dešimtmetyje iš Olandijos firmos buvo įsigyta licencija „Mackintosh“ lietuviams gaminti, 1979 m. Maskvos olimpinių žaidynių išvakarėse iš Vakarų Vokietijos kompanijos „Adidas“ nupirkta licencija firminiams bėgimo bateliams gaminti¹⁶⁴. Vakarų prekių ženklų medžioklės tendencijos stiprėjo, kol XX a. 9-ajame dešimtmetyje net 77–90 proc. įvairaus amžiaus jaunimo pirmenybę skyrė vartotojiškoms vertybėms. Kaip parodė 1987 m. „Literaturnaja gazeta“ atlikta jaunimo apklausa, apie 90 proc. jaunuolių Sovietų Sąjungoje siekė būti madingais, apie 70 proc. norėjo dėvėti firminius drabužius ir apie 40 proc. imitavo vakarietišką gyvenimo būdą¹⁶⁵. Analogiškos tendencijos vyravo Lietuvoje, kur jaunimas itin vertino vadinamuosius firminius drabužius, o ypač džinsus. Džinsai buvo siejami su jaunimo kultūra. „Jauni labai mėgsta džinsus. Tai bene populiariausiais, ilgiausiai nepabostantis <...> jis patogus, praktiškas, nereikalauja ypatingos priežiūros. <...> jais mūvint galima eiti ir į kavinę, ir į restoraną (tik ne aukščiausios klasės). Tik su viena sąlyga – jie turi būti švarūs ir tvarkingi. <...> vaikas ar mergina nutrintais, apšepusiais džinsais sukelia pasidygėjimą.“¹⁶⁶ Spaudoje imta garsiau kalbėti, kad jaunimas vis mažiau nori tapti kosmonautais, nes į kosmosą vis tiek nenuskris, ir labiau vertina iš minios išsiskirti realiai padedančias socialinio statuso ir asmens prestižo vertybes. Prie pastarųjų buvo priskirtos ne tik prestižinėmis laikytos profesijos, gerai įrengti būstai, bet ir vadinamieji firminiai daiktai, drabužiai. Dažnai sąvoka *firminis* buvo siejama su asmens miesčioniškumu ir sudaiktėjimu. Moralizuodama apie privalomai skoningai

¹⁶¹ VAREIKIS, Vygantas. *99 Klaipėdos miesto istorijos*. Klaipėda, 2009, p. 154.

¹⁶² NAVAKAS, Kęstutis. Blogi žmonės. *Šiaurės Atėnai*, 2014, Nr. 34, p. 1.

¹⁶³ BARTLETT, Djurdja. *Fashion East: the spectre that haunted socialism*. Cambridge, 2010, p. 269.

¹⁶⁴ CHERNYSHOVA, Natalya. *Soviet consumer culture in the Brezhnev era*. Hoboken, 2013, p. 139.

¹⁶⁵ LANE, David. *Soviet society under perestroika*. New York, 2002, p. 274.

¹⁶⁶ BALKYTĖ, E. Kur eisim su džinsais? *Jaunimo gretos*, 1983, Nr. 1.

besirengiančio ir socializmo vertybėmis gyvenančio piliečio pavyzdį, sovietinė propaganda nepamiršdavo pateikti ir nepageidautinų vartotojiškumo pavydžių: „<...> be džinsų ir aparatūros – nė žingsnio, nes netgi tie, kurie kuria meno vertybes (režisieriai, dailininkai) nešioja džinsus <...>. Džinsai – paskutinis mados šauksmas. Jei kas nors mus iš vaikinių užkalbina, tai žiūri, ar su „firmiakais“. Jei taip, – kalba, o jei ne, – tai ir nežiūri, nors ir kokia būtų“¹⁶⁷.

Siekiant išvengti nekontroliuojamos jaunimo fantazijos dėvint džinsus ir Vakarų mados imitavimo, jaunimo ir mados žurnalų skiltyse pasirodydavo patarimų, kaip reikia „teisingai“ nešioti džinsus ir kokius drabužius prie jų galima derinti: „Vaikiniai gali dėvėti blizgančio audinio striukes be pamušalo. Prie jų tiks trikotažiniai marškinėliai T-Shirt ir džinsai. Štai dar viena paprasta „disko“ aprangos formulė: džinsai + balti „senelio“ marškiniai (gali būti ir tradiciniai) + juoda išėiginio kostiumo liemenė + blizganti peteliškė“¹⁶⁸.

Mados adaptacija buvo vienas iš būdų maskuoti ekonominę socializmo nesėkmę Vakarų mados simbolių poreikių ir jų plitimo sovietinėje visuomenėje kontekste. Analizuojant mados aprašymus, galima įžvelgti, kad sovietinė spauda, rašydama apie madą, buvo pasidalijusi tarsi į dvi stovyklas – viena iš jų kritikavo vakarietišką madą kaip laužančią „gero skonio“ kanonus, skatinančią materializmą ir neracionalias užgaidas. Kita pusė siūlė socialistiniam stiliui pritaikyti kai kuriuos vakarietiškos mados akcentus ir atributus. Tačiau tokie patarimai nelabai galėjo būti pritaikomi praktikoje dėl dominuojančio prekių deficito, menkos jų kokybės, be to, ir pats sovietinės visuomenės supratimas apie madą gerokai skyrėsi nuo oficialiai formuojamo spaudoje. Stiprėjo neformalaus vartojimo praktikos, kurios buvo vystomos per išsiplėtusį šešėlinės rinkos tinklą, o viena pagrindinių neformalaus vartojimo sustiprėjimo priežasčių glūdėjo oficialios sovietinės prekybos problemose.

Socialinių mokslų srityje sovietinės visuomenės vartojimui ir vartotojiškumui paaiškinti taikoma nemažai teorijų, kurios dažnai remiasi įvairių laikotarpių kapitalistinės visuomenės vartojimo praktikomis. Manytina, kad vadovaujantis šiomis teorijomis socialistinės visuomenės vartojimo reiškinio paaiškinimas yra gana problemiškas¹⁶⁹ (dėl vyravusio prekių deficito, valdžios siekio kontroliuoti visuomenės vartojimą, pagrindžiant jį būtinaisiais poreikiais, ir t. t.), tačiau bandymų būta¹⁷⁰.

¹⁶⁷ RAZMISLEVIČIŪTĖ, R. Kokį drabužį vilki blogis? *Komjaunimo tiesa*, 1983 01 04, p. 3.

¹⁶⁸ GIEDRIMIENĖ, E. „Disko“ stilius. *Jaunimo gretos*, 1980, Nr. 11.

¹⁶⁹ Kai kurie autoriai teigia, jog skirtingose visuomenėse vartojimo tikslai gali būti skirtingi dėl specifinio kultūrinio konteksto. Pavyzdžiui, mažiau ekonomiškai išsivysčiusiose visuomenėse svarbu pabrėžti savo finansinę galią, kuri būtų viešai matoma, todėl perkami garsių dizainerių sukurti drabužiai, brangūs papuošalai ar automobiliai. Žr. WONG, Nancy Y.; AHUVIA, Aaron C. Personal taste and family face: luxury consumption in Confucian and Western societies. *Psychology&Marketing*, 1998, Vol. 15, Issue 5, p. 423–441.

¹⁷⁰ V. Ivanauskas, remdamasis T. Vebleno išskirtinio vartojimo teorija, įvardija sovietinę nomenklatūrą kaip išskirtinę sovietinės visuomenės grupę, pasižymėjusią išskirtinėmis vartojimo galimybėmis deficito sąlygomis. Žr. IVANAUSKAS, Vilius. Lietuviškoji nomenklatūra biurokratinėje sistemoje: tarp stagnacijos ir dinamikos (1968–1988 m.). Vilnius, 2011, p. 81. Verta paminėti, kad T. Vebleno teorija labiau pritaikoma XIX a. visuomenės

Analizuojant bet kurios visuomenės vartojimo poreikius, galima įžvelgti du vartojimo tipus, kurių vienas paremtas būtinaisiais asmens poreikiais, o kitas – siekiu pabrėžti savo prestižą tarp aplinkinių. Anne McCants, rašydama apie prekių vartojimą, skirsto jas į asmeninio komforto ir socialinio komforto prekes. Pastarosios padeda individui patogiai jaustis socialinėje aplinkoje¹⁷¹. Socialinio komforto prekių vartojimas yra glaudžiai susijęs su tuo, ką amerikiečių ekonomistas Thorsteinas Veblenas vadino „parodomuoju vartojimu“. Parodomąjį vartojimą atveju didesnė išgytų prekių dalis naudojama ne asmeniniam komfortui, o kaip socialinio pranašumo ar prestižo garantas. Parodomasis vartojimas ypač išryškėjo visuomenėje nykstant socialinių luomų hierarchijai ir suklestint kapitalizmui, kai individo socialinį statusą pabrėžė ne tik kilmė, bet ir materialinė padėtis, išsilavinimas ir pan.¹⁷² Parodomasis vartojimas tapo reikšmingu visuomenėje, kurioje turtas buvo pripažįstamas pagrindiniu socialinio statuso kriterijumi. Prekės vertę parodomąjį vartojimą atveju apibūdino jos kaina, kuri kartu patvirtino pirkusiojo statusą¹⁷³.

Zygmuntas Baumanas sukritikavo T. Vebleno parodomąjį vartojimą, pabrėžiančią viešą turtų demonstravimą, suteikiant reikšmę jų gausai ir patvarumui. Z. Baumanas nurodo priešingai, kad svarbu vartojimo lengvumas ir laikinumas, kai naudojantis turtais gaunamas malonumas, o turtui praradus reikšmę, jo naudotojui tampa svarbi galimybė jo atsikratyti ar dovanoti. Anot Z. Baumano, patvarus turtas simbolizavo socialinę asmens padėtį, kuri buvo svarbi gamintojų visuomenėje, vertinusoje ilgalaikį saugumą, o vartotojiškoje visuomenėje tokia teorija netenka prasmės, kadangi vartotojiškumas siejamas ne su poreikių patenkinimu, o su didėjančia ir intensyvėjančia norų apimtimi, kuri lemia vis naujų daiktų atsiradimą ir nuolatinį jų poreikį¹⁷⁴. Akcentuodamas vartotojų „suprekinimą“, Z. Baumanas nurodo, jog „varomąjį vartojimą jėga yra individualus siekis būti įvertintam optimalia pardavimo kaina, pakilti į aukštesnę kategoriją, pasiekti aukštesnių reitingų ir užimti aukštesnę poziciją vienoje ar kitoje turnyrinėje lentelėje“¹⁷⁵.

Jeanas Baudrillardas teigia, jog vartojimas tapo ne poreikių ar malonumo tenkinimo priemone, bet asmens prestižo išraiška. Prekės tapo prestižo ženklu, kuris individui padeda imituoti savo galią ir geresnį gyvenimą¹⁷⁶. Svarbu tai, jog J. Baudrillardas sukritikavo Karlo Markso teoriją, pagal kurią daikto vartojamoji vertė buvo matuojama pagal jo naudingumą,

---

vartojimui paaiškinti. Žr. AMBRULEVIČIŪTĖ, Aelita. Vartotojų užuomazgos Lietuvoje. XIX a. antra pusė – XX a. pradžia. *Sociologija: Mintis ir veiksmai*, 2013, Nr. 2, p. 134–158.

¹⁷¹ MCCANTS, Anne. Meeting needs and suppressing desires: consumer choice models and historical data. *Journal of interdisciplinary history*, 1995, Vol. 26, No. 2, p. 191–207.

¹⁷² VEBLEN, Thorstein. *The theory of the leisure class: an economic study of institutions*. New York, 2007.

¹⁷³ ČERNEVIČIŪTĖ, Jūratė. T. Vebleno parodomąjį vartojimą teorija ir šiuolaikinės kultūros bei tyrimų problemos. *Problemos*, 2003, Nr. 64, p. 45.

¹⁷⁴ BAUMAN, Zygmunt. *Vartojamas gyvenimas*. Vilnius, 2011, p. 60–61.

¹⁷⁵ *Ibid.*, p. 118.

¹⁷⁶ BAUDRILLARD, Jean. *Vartotojų visuomenė: mitas ir struktūros*. Kaunas, 2010.

susijusį su asmens poreikių patenkinimu, ir pabrėžė daiktų ženklinę vertę¹⁷⁷. Anot jo, įsigyti daiktai visuomenėje tarnauja ne pagal tiesioginę paskirtį, o suteikia individui prestižą ir komfortą. Taigi per prekių įsigijimą individai save diferencijuoja ir įgyja socialinį prestižą¹⁷⁸. Taikant J. Baudrillardo simuliakro apibūdinimą, paaiškinamos ir kai kurios sovietinės visuomenės vartojimo ypatybės. Svarbiausiu sovietinės visuomenės vartojimo simuliakru tapo Vakaruose pagaminti daiktai, kurie siejosi su didelėmis pajamomis, aukštu socialiniu statusu ir individo prestižu. Sovietinėje visuomenėje Vakarų įvaizdis, kuris sietas su simuliakru, formavosi per į Sovietų Sąjungą patenkančias kultūrinės idėjas, kino filmus, muziką ar daiktus, o individo vaizduotė šiam įvaizdžiui suteikdavo papildomos vertės¹⁷⁹.

Anot Ericho Frommo, didžioji dalis Vakarų pasaulio yra patyrusi laimės vartoti privalumus, o visuomenės grupėms, neturėjusioms tokios galimybės, vartojimas vis dar asocijuojasi su laime. Vartojimo iliuzija išlieka visuomenėse, neturinčiose vidurinės klasės, tarp jų ir socialistinėse visuomenėse. E. Frommas teigia, kad „iš tiesų niekur buržuazinė viltis, kad „vartojimas atneša laimę“, nėra tokia gabi kaip tose šalyse, kurios dar neįgyvendino šios buržuazinės svajonės“¹⁸⁰.

Parodomasis vartojimas buvo ypač svarbus Sovietų Sąjungoje, kur pajamų, gautų iš šešėlinio verslo, praktiškai nebuvo galima investuoti į verslo plėtrą, todėl pelnas buvo naudojamas parodomąjo vartojimo objektams įsigyti, tokiems kaip dideli namai, prabangios atostogos, automobiliai, taip pat naudota kyšiams, kurie padėtų gauti geresnius darbus, įstoti į prestižines mokymo įstaigas ar pan.¹⁸¹

Parodomąjo vartojimo teorija savaip transformavosi sovietinėje visuomenėje: „Rūpi namas, ir ne ką blogesnis, kartais visai ne blogesnis už tą, kuri turi giminės Amerikoje. Rūpi automobilis, kiek blogesnis negu giminių Amerikoje, bet čia jau nieko nepadarysi. Rūpi kelionė į užsienį. Ne tam, kad praplėstų akiratį, ne tam, kad pakvėpuotų laisve, o tam, kad prisipirktų, tų vargšų Amerikos giminių padedamas, šio bei to ir paskui iš to porą metų savo malonumui pagyventų. Pagaliau tokia žmoguje nelieka nieko, išskyrus godumą, išskyrus norą būti visuomenės gyvenimo „figūra“ ir, žinoma, išskyrus baimę.“¹⁸²

¹⁷⁷ BAREVIČIŪTĖ, Jovilė Kotryna. In memoriam: negailėstingas socialinis diagnostikas (Jean Baudrillard 1929–2007). *Problemos*, 2009, Nr. 72, p. 235.

¹⁷⁸ BAUDRILLARD, Jean. *Vartotojų visuomenė: mitas ir struktūros*. Kaunas, 2010.

¹⁷⁹ ПАПУШКИНА, Юлия О. *Социологический анализ потребления в работах Ж. Бодрийяра*. Диссертация. Москва, 2009, с. 12–13.

¹⁸⁰ FROMM, Erich. *Turėti ar būti?* Kaunas, 2005, p. 268.

¹⁸¹ SAMPSON, Steven L. The second economy of the Soviet Union and Eastern Europe. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 1987, Vol. 493, p. 129.

¹⁸² VENCLOVA, Tomas. *Vilties formos: eseistika ir publicistika*. Vilnius, 1991, p. 233–234. Parodomąjo vartojimo kritikos atspindžių galime rasti ir sovietinėje Lietuvos literatūroje: „Mokėsi prastai ir toliau. Motina samdė korepetitorius ir puošė dukterį, surasdavo tokių batelių, kostiumėlių, rankinukų, visokių maksų ir mini, kokių draugės dar mačiusios nebūdavo. Tačiau nei iš šio, nei iš to ji viską numetė, apsitempė nuvalkiotais džinsais, apsiavė skuduriniais bateliais ir su būreliu tokių pačių, nesižinančių, ką daryti, kai padaigos dygsta, pradėjo vaidinti hipius: basi perėjo centrine miesto gatve, kavinuokėje sriubčiojo vyną ir rūkė, parke ant suoliuko sėdėjo, rikdė

Ryškus parodomąjį vartojimo pavyzdys buvo Kauno miestas, kurio gyventojai pasižymėjo ypatingais verslumo įgūdžiais, padėjusiais sumažinti prekių deficito pasekmes ir kartu išsiskirti iš kitų visuomenės grupių gera materialine padėtimi, kurią siekta demonstruoti aplinkiniams. Gebėjimas įsigyti daugiau deficitinių, ypač vakarietišku, prekių, nekilnojamasis turtas užmiestyje tarsi patvirtino socialinį asmens išskirtinumą visuomenėje.

1.1. Kaunas yra Kaunas¹⁸³

Nuo XX a. 7-ojo dešimtmečio nemažas dėmesys buvo skirtas Kauno urbanizacijai, siekta, jog miesto ribos vis labiau toltų nuo miesto centro į šiaurę, o ten besidriekiančios „dykvietės“ būtų užstatytos gyvenamaisiais rajonais, socialinės ir kultūrinės paskirties objektais¹⁸⁴. Tame dešimtmetyje Kaune pradėta daugiabučių namų statyba – penkiaaukščiai iškilo tarp miesto centro ir Petrašiūnų buvusiose M. Romerio, K. Baršausko, LTSR 25-mečio (dabar – Kovo 11-osios) gatvėse, pradėjo plėstis Taikos gyvenamasis rajonas, Vilijampolė, Neries pakrantės rajonas. Daugiabučiai pradėti statyti Dainavos, Eigulių ir Kalniečių rajonuose¹⁸⁵. 1964 m. išaugusiame Dainavos mikrorajone apsigyveno 15 tūkst. gyventojų, dominavo stambiaplokščiai penkiaaukščiai, rečiau buvo iškilę devynaukščiai namai su dviem kambarių butais, ne didesniais negu 52 kv. m. 1966 m. pradėtas statyti Taikos prospektas, kuriame iš pradžių iškilo 32 įvairių aukščių daugiabučiai, o 8-ojo dešimtmečio pradžioje statybos tęstos šiauriniame Dainavos rajone¹⁸⁶. Prie miesto ribų priskirtas Žaliakalnis turėjo prasitęsti į miesto centrą, čia buvo numatyta pastatyti naują Kauno viešosios bibliotekos pastatą, vandens ir žiemos sporto kompleksą, cirką, keletą prekybos centrų, kino teatrą¹⁸⁷.

Miesto ribos baigėsi ties spalvinga istorija pasižymėjusiais Kauno priemiesčiais – Petrašiūnais, Panemune, Šančiais, Aleksotu, Vilijampole, Marvele. Pagal miesto generalinį planą, pastariesiems buvo numatyta skirtinga paskirtis. Vilijampolė, Panemunė ir Marvelė turėjo

---

magnetofoną ir snaudė prieš saulutę. Tačiau kai nėra žiūrovo, kiek galima vaidinti, – ir patiems įkyrėjo. Deimantė pirmoji pasakė hipiškai: „Šūdas“ ir išdavė bendrus, nueidama ir jau nebegriždama jų draugijon.“ Žr. BUBNYS, Vytautas. *Nesėtų rugių žydėjimas*. Vilnius, 1977, p. 564.

¹⁸³ Tautologijos *Kaunas yra Kaunas* reikšmė apibūdinama turiniu, apimtimi ir vertinamaisiais elementais. Pavyzdžiui, pabrėžiamas Kauno unikalumas – savitas, lietuviškiausias, turtuolių miestas, buvusi laikinoji sostinė ir pan. Plačiau žr. MARCINKEVIČIENĖ, Rūta. Kauno vardo konotacija: vardažodžių semantika. *Kauno istorijos metraštis*, 2000, t. 2, p. 137–146.

¹⁸⁴ Miesto prie Nemuno ir Neries ateitis. *Kauno tiesa*, 1970 12 12, p. 1.

¹⁸⁵ *Kauno architektūra*. Sud. Algė JANKEVIČIENĖ. Vilnius, 1991, p. 26–27.

¹⁸⁶ TAMOKAITYTĖ-JANKAUSKIENĖ, Aldona. *Kauno Dainavos mikrorajonas ir jo apylinkės: mikrorajono metraštis*. Kaunas, 2015, p. 33–34.

¹⁸⁷ MILIUKŠTIS, V. Mieste ties Nemuno ir Neries santaka. *Statyba ir architektūra*, 1974, Nr. 6, p. 5–6.

plėstis socialinės ir kultūrinės paskirties objektais. Tuo tarpu Petrašiūnus siekta paversti išskirtinai pramonės rajonu¹⁸⁸.

Nuo 7-ojo dešimtmečio Kaune sustiprėję urbanizacijos procesai buvo vainikuoti Kauno mikrorajonų pastatymu. Pirmiausia iškilo Dainavos, po dešimties metų – Kalniečių, o 9-ojo dešimtmečio pradžioje – Šilainių mikrorajonai. Teritorinę miesto plėtrą lydėjo sparti pramonės įmonių plėtra¹⁸⁹.

Plečiantis miestui¹⁹⁰, didėjo ir Kauno gyventojų skaičius. XX a. 7-ajame dešimtmetyje Kaune gyveno 232,7 tūkst. gyventojų¹⁹¹, 8-ojo dešimtmečio pradžioje – 322,9 tūkst.¹⁹², o 9-ojo dešimtmečio pabaigoje – 429,7 tūkst. gyventojų¹⁹³.

Didėjantis Kauno miesto gyventojų skaičius kėlė gyvenamojo ploto problemą. 1965 m. Kaune pastatyta beveik 159 tūkst. m², o 1971 m. – 227,2 tūkst. m² gyvenamojo ploto¹⁹⁴. Trūkstant gyvenamojo ploto, Kaune suklestėjo nelegali individualių namų statyba, 1967–1977 m. pastatyta apie 200 gyvenamųjų namų be leidimų¹⁹⁵.

Administraciniu požiūriu, Kauno miestas buvo suskirstytas į tris rajonus: Lenino, Požėlos ir Panemunės. 1962 m. gruodžio 10 d. LTSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsaku naujai nustatytos šių rajonų ribos. Lenino rajono ribos buvo apibrėžtos šiaurine miesto dalimi – Neries upe, Ateities plentu, geležinkelio linija Vilnius–Kaunas iki Tunelio ir M. K. Čiurlionio gatvių, tęsėsi Nemuno upės pakrante, V. Majakovskio (dabar – I. Kanto) gatve, Laisvės alėja, Raudonosios Armijos (dabar – Savanorių) prospektu, Žemaičių, Rokiškio, Kapsų gatvėmis iki Neries upės¹⁹⁶. Požėlos rajono ribos nustatytos nuo vakarinės ir šiaurinės miesto ribos Neries upės pakrante, Kapsų, Rokiškio, Žemaičių gatvėmis, Raudonosios Armijos (dabar – Savanorių) prospektu, Laisvės alėja, V. Majakovskio (dabar – I. Kanto) gatve, Nemuno upe, geležinkelio tiltu, Suvalkiečių, Z. Angariečio (dabar – Veiverių) gatvėmis iki vakarinės miesto ribos¹⁹⁷. Panemunės rajono ribos prasidėjo nuo Z. Angariečio (dabar – Veiverių), Suvalkiečių gatvių, geležinkelio tilto, Nemuno upės, tęsėsi M. K. Čiurlionio, Tunelio gatvėmis, geležinkelio linija

¹⁸⁸ Ibid.

¹⁸⁹ TRANAVIČIŪTĖ, Brigita; PAKŠTALIS, Arvydas. *80 metų kelyje: UAB „Kautra“ ir UAB „Kauno autobusai“*. Kaunas, 2014, p. 131.

¹⁹⁰ 1960–1966 m. miesto teritorija išsiplėtė nuo 104 iki 108,4 km². Žr. *Kauno miesto ekonomika ir kultūra 1961–1966 metais*. Kaunas, 1968, p. 5. Iki 1990 metų Kaunas pasiekė 123 km² plotą. Žr. *Kaunas 1918–2015: architektūros gidas*. Sud. Julija RĖKLAITĖ. Vilnius, 2015, p. 14.

¹⁹¹ *Хозяйство и культура города Каунаса: статистический сборник*. Каунас, 1962, с. 7.

¹⁹² *Kauno miesto ekonomika ir kultūra 1965–1971 metais*. Kaunas, 1972, p. 37.

¹⁹³ *Хозяйство и культура города Каунаса: статистический сборник*. Каунас, 1962, с. 7.

¹⁹⁴ *Kauno miesto ekonomika ir kultūra 1965–1971 metais*. Kaunas, 1972, p. 25.

¹⁹⁵ 1977 m. balandžio 5 d. gamybinis pasitarimas. Lietuvos TSR Kauno miesto DŽDT VK Statybos ir architektūros valdybos gamybinių pasitarimų protokolų knyga, 1977–1981. KAA, f. R-1126, ap. 1, b. 122a, l. 9. Imta iš: DRĖMAITĖ, Marija; PETRULIS, Vaidas; TUTLYTĖ, Jūratė. *Architektūra sovietinėje Lietuvoje*. Vilnius, 2012, p. 46.

¹⁹⁶ LTSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakas „Dėl rajonų sudarymo Kauno mieste“. *Kauno tiesa*, 1962 m. gruodžio 12 d., p. 3.

¹⁹⁷ Ibid.

Vilnius–Kaunas, Ateities plentų, šiaurinė, pietinė ir rytinė miesto ribos – iki Z. Angariečio (dabar – Veiverių) gatvės¹⁹⁸.

Sovietmečiu Kaunui buvo priskirtas pramonės miesto vaidmuo. Pagal Kauno urbanistinės raidos planus, buvo numatyta, kad miestas būtų suskirstytas į funkcines zonas, kuriose pramonės įmonių koncentraciją papildytų gyvenamųjų namų mikrorajonai¹⁹⁹. N. Chruščiovo valdymo metais miesto plėtros plane pagrindinis dėmesys buvo pradėtas skirti industrializacijai, esmine miesto vystymosi kryptimi tapo tikslas paversti Kauną vienu iš stambiausių respublikos pramonės centrų²⁰⁰.

1963 m. buvo parengta Kauno miesto pramonės mazgo planavimo schema, pagal kurią rytiniame miesto rajone sutelktos stambiausios pramonės įmonės²⁰¹. 1965–1975 m. Kaune pradėjo veikti Kauno P. Ziberto šilko kombinatas, A. Petrausko medvilnės verpimo fabrikas, išplėsti K. Giedrio kailių ir „Silvos“ fabrikai, 1972 m. buvo organizuotas Kauno siuvimo įmonių gamybinis susivienijimas „Baltija“²⁰². 1965 m. Kauno lengvosios pramonės įmonėse dirbo apie 70 tūkst. darbininkų, o 1971 m. – jau apie 90 tūkst.²⁰³ XX a. 8-ajame dešimtmetyje daugiausia Kauno miesto gyventojų dirbo lengvosios pramonės srityje – tekstilės ir trikotažo įmonėse²⁰⁴. Kaune veikė gerai žinomos lengvosios pramonės įmonės – fabrikai „Mada“, avalynės fabrikas „Raudonasis Spalis“, vilnionių audinių fabrikas „Drobė“, vilnos gamybinis susivienijimas „Liteksas“, kojinių fabrikas „Kotonas“, A. Šiaučiuonaitės trikotažo fabrikas ir kt.²⁰⁵

XX a. 8-ojo dešimtmečio viduryje Kaunas tapo lengvosios pramonės centru, čia veikė daugiausia lengvosios pramonės šakų ir buvo pagaminama daugiausia produkcijos²⁰⁶. Vidutinis lengvosios pramonės darbininkų atlyginimas 1960 m. siekė nuo 70 iki 88 rublių per mėnesį²⁰⁷.

¹⁹⁸ Ibid.

¹⁹⁹ *Kaunas 1918–2015: architektūros gidas*. Sud. Julija RĖKLAITĖ. Vilnius, 2015, p. 14.

²⁰⁰ Ibid., p. 181.

²⁰¹ *Kauno architektūra*. Sud. Algė JANKEVIČIENĖ. Vilnius, 1991, p. 55.

²⁰² MEŠKAUSKAS, Kazimieras. *Lietuvos ūkis 1940–1990*. Vilnius, 1994, p. 172, 186.

²⁰³ *Kauno miesto ekonomika ir kultūra 1965–1971 metais*. Kaunas, 1972, p. 10.

²⁰⁴ FRIDBERGAS, Š. Tarybų Lietuvos didžiųjų miestų pramonės raida. *Liaudies ūkis*, 1985, Nr. 4, p. 9.

1975 m. lengvosios pramonės srityje dirbo beveik 32 proc. dirbančiųjų pramonėje. Žr. MEŠKAUSKAS, Kazimieras; MEŠKAUSKIENĖ, Malvina. *Lietuvos pramonė socializmo laikotarpiu*. Vilnius, 1980, p. 346.

²⁰⁵ Daugiau apie Baltijos šalių ir Lietuvos pramonės fabrikų raidą žr. DRĖMAITĖ, Marija. Svajonių fabrikai? Industrializacijos palikimas Baltijos jūros regione (1945–1990 m.) kultūros istorijos požiūriu. *Darbai ir dienos*, 2009, t. 52, p. 141–157.

²⁰⁶ Kaune buvo beveik visų lengvosios pramonės šakų įmonių – vilnos, šilko, siuvimo, trikotažo, tekstilės, galanterijos, kailių, odos ir avalynės, medvilnės. Lengvosios pramonės apimtis siekė 550 mln. rublių. Palyginus gamybos apimtį, Vilniuje produkcijos buvo pagaminama už 300 mln., Šiauliuose ir Panevėžyje – už 75 mln., Klaipėdoje – už 50 rublių. Žr. MEŠKAUSKAS, Kazimieras; MEŠKAUSKIENĖ, Malvina. *Lietuvos pramonė socializmo laikotarpiu*. Vilnius, 1980, p. 235.

²⁰⁷ Daugiausia uždirbo avalynės ir kailių srities darbuotojai, o mažiausiai – dirbė siuvimo pramonėje. Žr. *Kauno ūkis ir kultūra: statistinių duomenų rinkinys*. Kaunas, 1962, p. 22. Nuo 1968 m. sausio 1 d. minimalus darbininkų ir tarnautojų darbo užmokestis padidintas iki 60 rublių, o kai kurių kategorijų darbininkams – iki 70 rublių per mėnesį. Žr. *Kaunas aštuntajame penkmetyje (1966–1970)*. Kaunas, 1971, p. 9–10.

Pramonės vystymasis, materialinių sąlygų gerėjimas didino vartojimo apimtį. 1965 m. baldų nupirkta už 9 mln. rublių, vilnionių audinių 4,5 mln. metrų, šilkinų audinių 16,2 mln. metrų, trikotažo 2,3 mln. vienetų, avalynės 2,2 mln. porų, o 1971 m. baldų nupirkta už 15,9 mln. rublių, vilnionių audinių 6,6 mln. metrų, šilkinų audinių 27 mln. metrų, trikotažo 5 mln. vienetų, batų 2,6 mln. porų²⁰⁸. XX a. 9-ojo dešimtmečio pabaigoje šių prekių buvo suvartojama 2–3 kartus daugiau²⁰⁹.

Apibūdinti Kauno kultūrinį išskirtinumą sovietmečiu moksliniu lygmeniu gana problemiška, nes ypatingą jo statusą lėmė daugybė iki šiol nesusistemintų faktų, atsiminimų ir įvaizdžių. Publicistikoje Kauno išskirtinumas pabrėžiamas per miesto kultūrinių įvykių ir kultūrinės laisvės prizmę. „Iš rankų į rankas nelegaliai platinę muzikos įrašus, nuolat klausęsi radijo stočių „Laisvoji Europa“, „Radijo Liuksemburg“, jie susipažino su platesniu muzikos kontekstu, vakarietišku gyvenimo būdu. Vakarų kultūra sykiu keitė ir formavo miesto jaunimo muzikinį skonį. <...> Kaunas 8-to dešimtmečio pradžioje garsėjo kaip ypatingas jaunimo traukos centras. Čia ne vienas jaunuolis pasijusdavo it Vakaruose: Laisvės alėjoje sutiktas džinsuotas, ilgaplaukis, slengu kalbantis jaunimas toli gražu neatitiko komjaunuolio įvaizdžio. Miesto sode ėmė rinktis hipiuojančio jaunimo grupė „Company“, savo išvaizda ir pasaulėžiūra ignoravusi sovietines gyvenimo normas.“²¹⁰ Kaip pažymi Egidija Ramanauskaitė, „1969-ųjų miesto sodo vaizdas asocijuojasi su gyvai bendraujančiais ilgaplaukiais madingais jaunuoliais ir merginomis, susėdusiais ant suoliukų abipus centrinio tako, vedančio į Muzikinį teatrą. Jie buvo panašūs į vakarietiškuose žurnaluose spausdintus roko muzikantų paveikslus, tačiau skyrėsi iš to meto Kauno aplinkos. Jaunimas juos vadino hipiais, žinovų akyse jie buvo vakarietiško jaunimo kultūrinių idėjų simboliais“²¹¹.

Tokia kultūrinės laisvės išraiška tapo itin neparanki komjaunuolišką jaunimo įvaizdį formavusiam sovietiniam režimui. Kaunas buvo priskiriamas prie studentišiausio Lietuvos miesto, todėl nemažai dėmesio skirta ideologiniam jaunimo auklėjimui per mokymo įstaigas, kartu slopinant jaunimo smalsumą Vakarų idėjoms. Nepaisant aktyvios propagandos, Kaune formavosi kitokias idėjas puoselėjęsio jaunimo grupės; jos patekdavo į KGB akiratį.

1964 m. KGB dokumentuose buvo užfiksuota, jog vienoje iš Kauno kavinių, kuri turėjo būti skirta dirbančio ir besimokančio jaunimo kultūriniam poilsiui, lankosi niekur nedirbantys, nesimokantys jaunuoliai, norintys išgerti ir susirasti naujų pažinčių. Tarp besilankančių jaunuolių daugiausia stileivų ir laisvo elgesio merginų, jie laido vulgarius juokelius, taip pat

²⁰⁸ *Kauno miesto ekonomika ir kultūra 1965–1971 metais*. Kaunas, 1972, p. 7.

²⁰⁹ MEŠKAUSKAS, Kazimieras. *Lietuvos ūkis 1940–1990*. Vilnius, 1994, p. 185.

²¹⁰ *Laisvės proveržiai sovietiniame Kaune: nuo slapto pogrindžio iki atviro protesto*. Sud. Rimantė TAMOLIŪNIENĖ. Kaunas, 2007, p. 81.

²¹¹ RAMANAUSKAITĖ, Egidija. Jaunimo kultūrinė rezistencija sovietmečiu: hipių kultūrinės idėjos Lietuvoje. *Kauno istorijos metraštis*, 2003, t. 4, p. 133.

kavinėje lankosi madingai apsirengusios damos, kurios ateina ieškoti partnerių vakarui praleisti. Dažnai neblaivios jaunimo poros šoka „iki išprotėjimo“ tvistą, čarlstoną, rumbą²¹².

Ideologinis prieštaravimas vakarietišakai muzikai, privalomo muzikinio asortimento formavimas ir nesugebėjimas patenkinti jaunimo muzikinių poreikių lėmė muzikinio pagrindo atsiradimą. Pastarojo suklestėjimą lėmė XX a. 7-ojo dešimtmečio antroje pusėje Sovietų Sąjungoje kilusi bitlomanijos banga. „Iki 1968 m. bigbitas reiškėsi kaip pusiau pagrindinė šokių muzikos kultūra. Besikuriančios jaunimo grupės be jokių politinių ar idėjinių poteksčių šokių vakaruose mėgdžijo „The Beatles“ ir „The Rolling Stones“, pamažu pereita nuo kitų atlikėjų dainų kopijavimo prie savų muzikinių idėjų generavimo. Sovietinis jaunimas perėjo į aktyvią poziciją – iš pasyvių vartotojų tapo kūrėjais.“²¹³

KGB stebėdavo tiek didesnes, tiek mažesnes Kauno jaunimo grupes, kurios domėjosi vakarietiška muzika. Viename iš dokumentų buvo užfiksuota, jog du Kauno politechnikos instituto studentai praktikuoja amerikietišką gyvenimo būdą. Savo bute (kuris, beje, įrengtas miesčioniškai) klausosi amerikietiškos muzikos, kurios turi visą kolekciją, įrašytą į magnetofono juostas, taip pat šoka tvistą ir kitokius vakarietiškus jaunimo šokius²¹⁴. Sovietinei ideologijai neparankus Kauno miesto jaunimo pomėgis domėtis vakarietiška kultūra ir muzika dažnai figūravo ir kituose KGB Kauno skyriaus dokumentuose – čia buvo fiksuojama, kad jaunimas klausosi BBC, „Amerikos balso“, Prancūzijos ir Švedijos radijo stočių, ypač domisi jų transliuojama muzika. Nurodomi ir konkretūs atvejai. Pavyzdžiui, stebėtas Kauno politechnikos instituto studentas, platinęs vienos prancūzų bigbito grupės fotografijas ir įrašus bei propagavęs vakarietišką gyvenimo stilių²¹⁵. Iš KGB perimto vienos Kauno miesto vidurinių mokyklų laiško „Amerikos balsui“: „<...> Labiausiai mėgstu muziką, ypač „pop“, taip pat „rokenrolo“ stilių. Pačios mėgstamiausios grupės – „The Beach Boys“ ir „The Beatles“. Iš dainininkų labai patinka Elvis Preslis. Kai jis uždainuoja, kojos pačios pradeda šokti. Tačiau man to nepakanka, aš noriu išmokti šokti visus šiuolaikinius šokius. Deja, pas mus jų nemoko <...>“²¹⁶.

Nuo XX a. 7-ojo dešimtmečio Kaune pradėjusios formuotis pirmosios *bigbit* grupės daugiausia dėmesio sulaukė iš miesto moksleivių ir studentijos, prasidėjo aktyvus vakarietiškos muzikos atlikėjų muzikos įrašų platinimas ir įvaizdžio kopijavimas. Klausyta vakarietiška muzika turėjo įtakos jaunimo išvaizdai. Jaunuoliai „bandė auginti plaukus, nes norėjo kopijuoti

²¹² 30 ноября 1964 г. ЛССР КГБ справка о некоторых процессах среди молодёжи города Каунаса. ЛЯА, ф. К-41, ар. 1, б. 633, л. 71.

²¹³ KUKLYTĖ, Birutė. Estrada ir muzikinė saviveikla Sovietų Lietuvoje aštuntojo ir devintojo dešimtmečių sandūroje: alternatyvių formų kūrimas ir paskutinis diktatas. *Lietuvos istorijos studijos*, 2012, t. 29, p. 129.

²¹⁴ 30 ноября 1964 г. ЛССР КГБ справка о некоторых процессах среди молодёжи города Каунаса. ЛЯА, ф. К-41, ар. 1, б. 633, л. 63.

²¹⁵ 14 ноября 1968 г. Докладная записка СССР КГБ Каунасского отдела о некоторых отрицательных политических явлениях среди молодёжи города. ЛЯА, ф. К-18, ар. 1, б. 144, л. 97.

²¹⁶ Ibid, l. 98.

muzikantus, formavusius jų kultūrinį skonį. Ypač patiko hardroko grupės „Rolling Stones“, „Animals“, „Steppen Wolf“. Kauno jaunimo akiratį plėsdavo Lenkijos televizija. 1967-aisiais džinsus Kaune buvo sunku įsigyti net *undergroundo* rinkose. Be to, jie brangiai kainuodavo, apie 50–70 rublių. Tai buvo kitiems vos ne visas atlyginimas. <...> „Lee“, „Wrangler“, „Levi Strauss“ <...> firmų džinsus jie nusipirkdavo iš žmonių, kurie gaudavo siuntinius iš užsienio²¹⁷. 1970 m. į Kauną leista atvykti turistams iš kapitalistinių valstybių, apie 50 tūkst. gyventojų susirašinėjo su Vakaruose gyvenusiais giminaičiais²¹⁸.

Neretai kauniečiai laikomi kultūrinio liberalizmo puoselėtojais, kuriems peršamas sovietinio režimo kultūros suvokimas, tačiau tai neužgožė imlumo vakarietiškomis idėjoms. „Esminis skirtumas tarp XX a. aštuntojo–devintojo dešimtmečio kauniečių ir vilniečių toks, kad pirmieji sovietmečiu per Lenkijos televiziją žiūrėjo Europos kino šedevrus ir pasaulinio lygio JAV serialus, skaitė lenkiškus ir vokiškus žurnalus bei smetoniškas knygas iš senelio bibliotekos, vaikščiojo XX a. pirmosios pusės Vakarų Europos architektūros namais apstatytomis gatvėmis. Tegu tie filmai ir žurnalai buvo su „liaudiškai demokratišku“ prieskoniu, bet vis ne „Literaturnaja gazeta“, „Vokrug sveta“ ar Novij mir“, nuo kurių alpdamo Vilniaus inteligentai, kurių minčių, elgesio ir apdarų madas diktavo iš Maskvos parvykstantys „nomenklatūrščikai“ bei sovietų liaudies artistai. Tuo tarpu Kauno ponutės orientavosi į Varšuvą, kuri savo ruožtu žvilgčiojo į Paryžių.“²¹⁹

Kultūrinis kauniečių gyvenimo savitumas buvo papildytas stipriu nacionalinio miesto įvaizdžiu, kuris patvirtino Kauno, kaip „nepatogaus“ sovietinei valdžiai, miesto vaidmenį. „Mūsų priešiškus sovietinei tikrovei neatsirado iš niekur. Mes buvome kauniečiai, Lietuvos laikinosios sostinės piliečiai. Posakis „Kaunas – mūsų, Vilnius – rusų“ turėjo gilią šaknį smetoniėje Lietuvoje. Mūsų tėvai viską gerai prisiminė ir netylėjo. Visą girdėjome, gana daug žinojome. Hipių judėjimas, kilęs spontaniškai, neorganizuotai, iš tiesų turėjo nacionalinį atspalvį, nors mūsų gretos buvo tikrai kosmopolitinės: lietuviai, žydai, rusai, lenkai.“²²⁰

Vienas stipriausių Kauno išskirtinumo argumentų kyla iš Kauno, kaip laikinosios sostinės tarpukariu, fakto, kuris paliko neišdildomą įspūdį vietos gyventojams ir tapo nemaža kliūtimi sovietinei valdžiai ideologizuojant visuomenę. Anot filosofo Leonido Donskio, „Kaunas buvo išlaikęs savo nepriklausomos Lietuvos sostinės atmintį – neretai komiškomis ir kone operetinėmis formomis, bet vis dėlto tai buvo gyva politinė atmintis. <...> Po 1972-ųjų metų

²¹⁷ RAMANAUSKAITĖ, Egidija. Jaunimo kultūrinė rezistencija sovietmečiu: hipių kultūrinės idėjos Lietuvoje. *Kauno istorijos metraštis*, 2003, t. 4, p. 142.

²¹⁸ 15 ноября 1971 г. ЛССР КГБ справка о работе Каунасского КГБ за 1961–71 гг. LYA, ф. К-18, ар. 1, б. 154, л. 56.

²¹⁹ BAČIULIS, Audrius. Kauniečiai užaugo žiūrėdami į Vakarus, vilniečiai – į Rytus. *Veidas*, 2011, Nr. 35, p. 10.

²²⁰ *Laisvės proveržiai sovietiniame Kaune: nuo slapto pogrindžio iki atviro protesto*. Sud. Rimantė TAMOLIŪNIENĖ. Kaunas, 2007, p. 83.

Kauno pavasario režimas ir užmaršties politikai iš atminties uoliai trynė, kas buvo gražiausia, – kovota prieš Joną Jurašą, disidentus, meno pagrindį, modernią poezijos ir teatro kalbą, ilgus plaukus ir roko muziką. Vietoje neužmirštamųjų „Kertukų“ ir kitų puikių lietuviško roko grupių režimas netruko priveisti muzikos idiotų, kuriems neegzistavo nei istorija, nei atmintis, nei tapatybė, – jie tarnavo užmirštajam „dabar“. O juk būtent šito režimui ir reikėjo²²¹.

E. Aleksandravičiaus teigimu, sunaikinus Kaune socialinių ir humanitarinių mokslų židinį, miestas turėjo tapti sovietinės technokratinės nomenklatūros kalve Lietuvoje. „Tačiau tuo pat metu Kaunas išliko nepriklausomos Lietuvos valstybės istoriniu simboliu, mažiausiai rusifikacijos įtakotu miestu, kuriame kiekvienas skersgatvis priminė prarastą laisvę. Dar daugiau – Kaunas tapo vieninteliu šalies miestu, turinčiu miestietiškos kultūros tęstinumo požymius. <...> Kaune liko daug senųjų kauniečių, kurie, nepaisant deportacijų, nacionalizacijos ir persekiojimų, sugebėjo išsaugoti miestietiškos kultūros elementus. Kaunas buvo miestietiškausias Lietuvos miestas. Regis, tai nuolat išskirdavo jį iš kitų sovietinių miestų. Tokį įvaizdį jis įtvirtino net ir kitų SSRS tautų akyse.“²²²

Kauniečių domėjimasis nepriklausomos Lietuvos istorijos klausimais dažnai sulaukdavo KGB dėmesio, jie buvo kaltinami antisovietine ir nacionalistine veikla, o jų veiksmai nuolat stebimi. Stebėjimo dokumentuose užfiksuota nemažai atvejų, kad Kauno gyventojai „sistemiškai klausosi užsienio antisovietinių laidų, skaito žurnalus ir knygas, išleistus buržuazinėje Lietuvoje, yra įtakojami ideologiškai žalingų idėjų, kurias skleidžia kapitalistinėse valstybėse gyvenantys giminaičiai“²²³.

Vakarietišių idėjų sklaida sovietinėje visuomenėje formavo ne tik prieštaravimą sovietinei ideologijai, bet atitinkamą gyvenimo buities viziją, kurią sustiprindavo neformaliais kanalais iš užsienio patekusi informacija. „Šalyje, kur prekių buvo nedaug, geidžiamų ir naudojamų – dar mažiau, paprastas prekių katalogavimas buvo artimas veiksmui, žadinančiam vaizduotę. <...> Vokiški katalogai, kupini neįsivaizduojamos, nepadorios, groteskiškos prekių gausos – nuo užuolaidų iki drabužių, iki, Dieve mano, magnetofonų ir televizorių, – būdavo atvežami retų keliautojų, jūreivių, diplomatų ir kitų žmonių, juolab kad kainuodavo kaip alaus bokalas (arba būdavo visai nemokami), o džiaugsmo teikia porporcingai daug.“²²⁴

²²¹ DONSKIS, Leonidas. Nemylimas miestas. 2007 02 17 [žiūrėta 2015 03 23]. Prieiga per internetą: <http://www.delfi.lt/news/ringas/lit/donskis-nemylimas-miestas.d?id=12117348>.

²²² ALEKSANDRAVIČIUS, Egidijus. *Praeitis, istorija ir istorikai*. Vilnius, 2000, p. 119.

²²³ 1983 m. birželio 17 d. LTSR KGB raštas LKP CK ir Kauno partijos sekretoriui apie negatyvias apraiškas tarp Kauno miesto jaunimo 1969 ir 1982 m. LYA, f. K-18, ap. 1, b. 184, l. 152.

²²⁴ UŽKALNIS, Andrius. *Naujųjų laikų evangelija pagal Užkalnį*. Vilnius, 2014, p. 266–267. Informacija ir užsienietiškos prekės, ypač vakarietiškos, kontrabandiniu keliu į sovietinę Lietuvą patekdavo per į užsienio valstybes plaukiojusius jūreivius. Žr. TRANAVIČIŪTĖ, Brigita. Ekonominė Klaipėdos jūreivių veikla sovietinio versumo kontekste XX a. 8–9 deš. *Istorija*, 2013, t. 92, p. 59–68. VAREIKIS, Vygantas. *Klaipėda XX amžiuje*. Klaipėda, 1993.

XX a. 8–9-uoju dešimtmečiais Kaune Vakarų kultūros srovių paveiktas gyvenimo būdo suvokimas ryškiausiai buvo išreiškiamas per įgytą brangesnį turtą ar dėvimą aprangą, kurie būtų ne vietinės gamybos ar bent jau sudarytų išpūdį, jog yra pagaminta užsienyje²²⁵. Tokio demonstratyvaus asmeninio prestižo išraiška buvo parodoma gana tiesmukai: „Būtent todėl užsienyje įsigytas daiktas buvo branginamas, ir visi turėjo žinoti, kad jis užsienietiškas. Importiniai akiniai nuo saulės beveik visuomet rūpestingai būdavo paliekami su lipduku ant stiklo (jis būdavo žalias, baltas ar raudonas, ir ant jo būdavo parašyta „Italia“ arba „Italy“). Tas lipdukas trukdydavo matyti, tačiau nuplėšti jį būdavo gaila, kaip ir lipdukus nuo muzikinio centro, pirkto Klaipėdoje iš jūreivių.“²²⁶

Madingų ir kokybiškų drabužių trūkumas oficialioje valstybinėje rinkoje vertė ieškoti alternatyvių, dažniausiai neformalių, aprangos įsigijimo būdų. Įvairių Lietuvos miestų gyventojų galimybės įsigyti madingos aprangos skyrėsi. Šiuo klausimu išskirtinas Kauno miestas, kuriame veikusi didelio masto šešėlinė rinka specializavosi drabužių imitacijų arba vakarietiško prekų ženklų padirbimo srityje²²⁷.

Kaunas sovietmečiu siejosi ne tik su kultūrinio ir nacionalinio maištininko įvaizdžiu, bet ir turėjo neabejotiną ekonominį išskirtinumą. Anot E. Aleksandravičiaus, „Kauno – itin verslaus miesto – bruožai sovietmetyje neabejotinai derinasi prie nacionalinio centro įvaizdžio. Lietuviškasis nacionalistinis Kaunas, kapitalistinis Kaunas – visa tai derinasi disidentų akivaizdoje. Vargu ar kauniečiai patys kratėsi tokio įvaizdžio. Jei Kauną aptvertų spygliuota viela, – prieš keliolika metų pasakoją anekdotą vienas kaunietis, – visi žinotų, už ką sėdi. Miestas turtėjo net sovietinio režimo sąlygomis. Automobilių skaičiai buvo įspūdingi socialistinio laiko miestui. Kauną identifikavo ir kauniečiai identifikavosi su tokiu įvaizdžiu“²²⁸.

Kauniečių verslumo įgūdžiai sovietmečiu yra tapę ir satyros objektu. Kad ir neoriginalus²²⁹, gana populiarius kauniečių verslumą šaržuojantis anekdotas pasakojamas 1979–1989 m. Sovietų Sąjungos ir Afganistano karo kontekste:

²²⁵ TRANAVIČIŪTĖ, Brigita. Mada, sulaužiusi ribas: nuo sovietinės mados reglamentacijos iki antimados XX a. 8–9 deš. Kaune. *Istorija*, 2015, t. 98.

²²⁶ UŽKALNIS, Andrius. *Naujųjų laikų evangelija pagal Užkalnį*. Vilnius, 2014, p. 236.

²²⁷ XX a. 8–9-uoju dešimtmečiais Kaune *pasidaryk pats* įgūdžiai įgijo gerokai platesnę reikšmę – suklestėjo šešėlinis verslas, kuris buvo paremtas verslių asmenų sugebėjimais pagaminti paklausių prekių, dažniausiai vakarietiško originalių prekių imitacijas. Jeigu valstybinė lengvoji pramonė ir nesugebėjo žengti koja kojon su naujausiomis mados tendencijomis, tai šešėlinio verslo atstovai tai atlikti spėdavo laiku. Kauno gatvėse pasirodydavo daugybė ne pagal sovietinės mados standartus pasipuošusių žmonių. Žr. TRANAVIČIŪTĖ, Brigita. Mada, sulaužiusi ribas: nuo sovietinės mados reglamentacijos iki antimados XX a. 8–9 deš. Kaune. *Istorija*, 2015, t. 98.

²²⁸ ALEKSANDRAVIČIUS, Egidijus. *Praeitis, istorija ir istorikai*. Vilnius, 2000, p. 413.

²²⁹ Anekdotas rusų kalba skamba taip: Старшина говорит новичкам в Афганистане:

– За каждого взятого в плен душмана командование платит тысячу афгани.

– Сколько-сколько? – спрашивает рядовой Циперович.

– Тысячу! Только ты сначала поймай.

Циперович уходит в разведку. Два дня его нет, а на третий он идет по дороге и ведет целую шеренгу

„Pakliuvo kaunietis tarnauti į Afganistaną. Tuo metu tarybinė vadovybė išleido įsakymą, kad už kiekvieną basmačių – gyvą ar negyvą – bus mokama po 50 dolerių. Na, kaunietis, ilgai nelaukęs, – į aną pusę ir po kurio laiko atvaro pilną vagoną basmačių. Suskaičiuoja – lygiai tūkstantis. Vadovybė sunerimusi pradeda aiškinti:

– Iš karto tiek daug valiutos neturim – gal pakaks po 40 dolerių už vieną?

Kaunietis pasižiūrėjo ir sako:

– Jūs ką?! Aš pats amerikiečiams po 40 mokėjau!²³⁰

Kauno išskirtinumas siejosi ir su kauniečių verslumu, užtikrinusiu jų materialinę gerovę sovietmečiu ir posovietiniais metais. „Sovietinio Kauno verslumas neišvengiamai siejosi su tam tikra masine nonkonformistine nuotaika. Mažų mažiausiai realus ar tariamas antitarybiškumas padėjo pasiteisinti masinių vagysčių ir valstybinių įmonių dalyviams. Kauno verslumas turėjo būti parazituojuantis sovietinės visuomenės palydovas.“²³¹

Dėl kauniečių verslumo ir sugebėjimo susikurti gerą materialinę padėtį, kuri įgalino puikuotis deficitiniais ar prestižą pabrėžusiais daiktais, Kaunui buvo klijuojamas ir Lietuvos kriminalinės sostinės įvaizdis. Apie aktyvų Kauno kriminalinį pasaulį ir jo autoritetų įtaką aukščiausiems sovietinės valdžios sluoksniams sklاندė legendos. Sovietmečiu Kauno milicijos pareigūnu dirbęs buvęs Lietuvos generalinis komisaras Vytautas Grigaravičius prisiminė, jog „<...> jau tada Kaunas garsėjo pogrindinėmis gamyklėlėmis. Anuomet buvo populiari pusvelčiui įdarbinti žmones, kurie dieną naktį siūdavo batus, striukes, sudėtingomis sąlygomis nelegaliai gamindavo alkoholinius gėrimus. Jų pagaminta produkcija būdavo gabenama į Rusiją. Tik nedidelė jos dalis būdavo išparceliuojama Lietuvoje. Nors kiekvienas Lietuvos miestas turėjo savus kriminalinio pasaulio lyderius, vienintelis Kaunas pasižymėjo agresyviai veikiančių grupuočių gausa. Trumpai tariant, Kaunas yra Kaunas“²³². Kauno kriminalinis pasaulis neliko nepastebėtas valdžios jėgos institucijų. 1989 m. LTSR KGB Kauno skyriaus pranešime nurodyta, jog Kaune veikia dvi organizuoto nusikalstamumo grupės – „daktariukai“, kurie dislokuojasi Vilijampolėje, ir „daškiniai“, veikiantys Žaliakalnyje. Abi grupės yra sukaupusios dideles pinigines lėšas, turi daug lengvųjų automobilių ir ginklų²³³.

пленных душманов.

– Принимайте, товарищ старшина! И не забудьте: за каждого по тысяче.

– Циперович, имей совесть! Вон ты их сколько привел. Давай хоть по пятьсот.

– Здравствуйте! По пятьсот я им сам плачу.

(ХЛЫНОВСКИЙ, Леонид. Анекдоты из России [žiūrėta 2015 07 06]. Prieiga per internetą:

<http://www.anekdot.ru/id/551111/>.

²³⁰ Lietuvoje ryžiai neaugo: politiniai anekdotai. Vilnius, 1990, p. 93.

²³¹ ALEKSANDRAVIČIUS, Egidijus. Praeitis, istorija ir istorikai. Vilnius, 2000, p. 414.

²³² DARGIS, Dailius. Tikroji Daktarų istorija. Vilnius, 2010, p. 35.

²³³ 1989 m. rugpjūčio 3 d. LTSR KGB Kauno miesto skyriaus raštas 2-osios valdybos viršininkui su kriminaliniais nusikaltimais būkle. LYA, f. K-1, ap. b./n-1, b. 153, l. 52.

Esminis Kauno išskirtinumo bruožas buvo įvairiose srityse išreikštas nesuitaikymas su sovietinio režimo primestu politiniu, kultūriniu ir ekonominiu valdymu. Sovietinės ideologijos kvestionavimas, domėjimasis savo krašto istorija, pagrindinis ar atviriau išreikštas kitokio kultūrinio gyvenimo demonstravimas vienaip ar kitaip sulaukdavo sovietinės valdžios atsako²³⁴. XX a. 9-ajame dešimtmetyje visuomenė buvo radusi daugiau nesitaikstymo su režimu formų, kai laisvės klausimas atsispindėjo ir krepšinio aikštėje, ir neva miesčionišku gyvenimo būdu ar dėvint džinsus.

1.2. Prekybos tinklo plėtra XX a. 7–9-uoju dešimtmečiais Kaune

Dar XX a. 6-ojo dešimtmečio pr. prekybinio ploto trūkumas buvo sprendžiamas nurodymu statant gyvenamuosius, žinybinius ar kitokio pobūdžio pastatus, turinčius daugiau kaip du aukštus, pirmąjį pastato aukštą skirti parduotuvėms, o dviaukščiuose pastatuose parduotuvėms turėjo būti skirta bent dalis pirmojo aukšto patalpų²³⁵. XX a. 6-ojo dešimtmečio antroje pusėje pramonės prekių parduotuvių tinklas Kauno mieste susidėjo maždaug iš 100 įvairių pramonės prekių parduotuvių ir jų filialų, o didžioji dalis šių parduotuvių buvo sutelktos miesto centre ir aplinkinėse gatvėse. Tankiausiai parduotuvėmis buvo nusėtas Stalino prospektas (nuo 1961 m. vėl Laisvės al.) – čia veikė kelios drabužių, avalynės, audinių, galanterijos, kosmetikos, kultūrinių prekių, mišrių prekių, sporto prekių parduotuvės ir komisai²³⁶. 1960 m. Kaune veikė jau apie 150 įvairių pramonės prekių parduotuvių ir jų filialų. Gerokai išaugo drabužių ir avalynės parduotuvių skaičius, atsirado naujų namų apyvokos prekių, baldų ir mišrių prekių parduotuvių²³⁷. XX a. 9-ojo dešimtmečio pr. Kaune veikė jau apie 300 pramonės prekių parduotuvių, daugiausia jų koncentravosi Lenino ir Požėlos rajonuose, o Panemunės rajonui teko tik 12 parduotuvių²³⁸.

²³⁴ XX a. 7-ojo dešimtmečio pradžioje išryškėjo pasyvus pasipriešinimo būdas, kurio aktyviausiais iniciatoriais tapo jaunimas, jungęsis į kraštotyros draugijas. Kitą grupę sudarė hipiškomis idėjomis besidomintis jaunimas. Šis judėjimas praktiškai buvo sunaikintas po 1972-ųjų metų R. Kalantos susideginimo. Žr. ANUŠAUSKAS, Arvydas, et al. *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*. Vilnius, 2005, p. 531–533. Apie muzikinius jaunimo judėjimus žr. KAVAILIAUSKAITĖ, Jūratė; MIKAILIENĖ, Živilė. „Vakarų palytėtųjų“ autonomija sovietmečiu: nuo hipių iki Roko maršų per Lietuvą. In *Sąjūdžio ištakų paieška: nepaklusniųjų tinklaveikos galia*. Vilnius, 2012, p. 59–98. Viena aktyviausių opozicijų sovietiniam režimui tapo Lietuvos katalikų bažnyčios veikla, o 1972 m. pradėta leisti LKB „Kronika“ prisidėjo prie objektyvesnio realybės vertinimo visuomenėje. Žr. ANUŠAUSKAS, Arvydas, et al. *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*. Vilnius, 2005, p. 524–530.

²³⁵ 1950 m. balandžio 28 d. LTSR Ministrų Tarybos nutarimas Nr. 350 „Dėl prekybinių patalpų projektavimo statant gyvenamuosius namus“. *Lietuvos TSR įstatymų, Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakų ir Vyriausybės nutarimų chronologinis rinkinys*. Vilnius, 1956, t. 2: 1948–1950, p. 332.

²³⁶ 1956 m. sausio 1 d. Kauno m. pramonės parduotuvių tinklo išdėstymas. KAA, f. R-372, ap. 1, b. 85, l. 14–16.

²³⁷ 1960 m. Kauno m. pramonės parduotuvių tinklo išdėstymas. KAA, f. R-372, ap. 1, b. 128, l. 39–42.

²³⁸ 1981 m. sausio 1 d. Kauno Pramprekybos prekybos tinklo dislokacijos sąrašas Kauno miesto Lenino, Požėlos ir Panemunės rajonuose. KAA, f. R-372, ap. 1, b. 817, l. 53–57.

XX a. 7-ajame dešimtmetyje plečiantis miestų rajonų riboms, pradėta svarstyti apie statybą naujų prekybos ir buitinio aptarnavimo objektų, kurie būtų skirti keliems konkrečiau miesto mikrorajono gyventojams ir atliktų reikalingiausias funkcijas. Prie tokių objektų buvo priskirtos maisto, ūkio prekių, universalinės parduotuvės, stambūs gastronomai, kino teatrai ir pan. Pagrindinių prekybos centrų pranašumu mikrorajonuose laikyta galimybė visapusiškai aptarnauti gyventojus, t. y. suteikti visas būtinas prekybos ir aptarnavimo paslaugas vienoje vietoje ir pateikti pirkėjams platų asortimentą prekių. Be to, pastarosios parduotuvės turėjo tapti ir visuomeniniais-kultūriniais centrais, kurie atliktų ne tik prekybos funkciją, bet ir gyventojų aptarnavimo, nes čia turėjo būti įrengtos kavinės, kino teatrai ir kitos laisvalaikio leidimo vietos. Tikėtasi, kad nauja prekybos centrų idėja padės atsisakyti iki tol neekonomiškai veikusių parduotuvių, kurios buvo įkuriamos pirmuose gyvenamųjų namų aukštuose²³⁹. Sovietinės prekybos tinklo statyba ir plėtra nebuvo atsitiktinis reikalas, nes kiek ir kokių parduotuvių reikia įvairių dydžių miestams, sprendė valdžia, atsižvelgdama į gyventojų skaičių²⁴⁰. Naujoji parduotuvių tinklo išdėstymo mieste idėja buvo paremta vadžios nustatyto reglamentavimu, kuris numatė trijų pakopų parduotuvių sistemą – parduotuves, aptarnaujančias miesto mikrorajonus, gyvenamuosius rajonus ir bendras visiems miesto gyventojams parduotuves. Trijų pakopų parduotuvių sistema buvo vystoma tuose miestuose, kuriuose gyveno daugiau nei 100 tūkst. gyventojų²⁴¹. Parduotuvės pagal parduodamų prekių rūšis buvo suskirstytos į tipus: maisto prekių, ne maisto prekių, mišrių prekių ir universalinės parduotuvės, dar vadintos *univermagais*, kuriuose prekiauta išskirtinai ne maisto prekėmis, ją turėjo sudaryti ne mažiau kaip 6 skyriai skirtingų prekių. Visi parduotuvių tipai dar buvo suskirstyti į specializuotas ir nespacializuotas parduotuves. Specializuotose parduotuvėse prekiauta riboto asortimento vienerūšėmis ar panašios rūšies prekėmis²⁴². Labiausiai paplitusios specializuotos ne maisto prekių parduotuvės buvo audinių parduotuvės, prekiavusios visų rūšių audiniais, batų parduotuvės, prekiavusios visų rūšių batais, kultūros prekių parduotuvės, prekiavusios įvairiais muzikos instrumentais, fotoprekėmis ir kitomis prekėmis, bei vaikiškų prekių parduotuvės²⁴³.

XX a. 7-ojo dešimtmečio pradžioje pradėta vis daugiau kalbėti apie prekybos tinklo plėtos galimybes, esamas problemas ir prekių asortimentą. Dėl besiplečiančių miesto ribų, iškilo būtinybė pastatyti daugiau parduotuvių toliau nuo miesto centro²⁴⁴. Jau XX a. 7-ojo dešimtmečio pabaigoje planuota Laisvės alėjos centrinę dalį paversti prekybine magistrale, o

²³⁹ ARONAS, Aleksandras; BALČIŪNAS, Vytautas. Mikrorajonų visuomeniniai-prekybiniai centrai. *Statyba ir architektūra*, 1969, Nr. 11, p. 8.

²⁴⁰ Nuo 4 iki 16 tūkst. gyventojų sudarė mikrorajoną, o nuo 30 iki 70 tūkst. – gyvenamąjį rajoną.

²⁴¹ 31 января 1965 г. Временные практические указания по планированию сети в городах. LCVA, f. R-772, ap. 4, b. 2748, l. 10.

²⁴² 1965 года численность сети розничной торговли. LCVA, f. R-772, ap. 4, b. 2748, l. 7.

²⁴³ *Ibid.*, l. 8.

²⁴⁴ KRAMNICKAS, A. Aktualūs prekybos tinklo klausimai. *Kauno tiesa*, 1964 09 05, Nr. 211.

pagrindiniu šios magistralės akcentu turėjo būti universalinė parduotuvė. Būsimoji trijų aukštų parduotuvė, besitęsianti nuo „Romuvos“ kino teatro iki S. Daukanto gatvės ir nuo Laisvės alėjos iki Kauno radijo redakcijos pastato turėjo prilygti keturių aukštų gyvenamajam namui. Pastato fasadą ketinta papuošti Laisvės alėjoje retai pasitaikiusiomis šviečiančiomis reklamomis, suteikiančiomis naują erdvinį vaizdą²⁴⁵. Naujas prekybos centras turėjo dar labiau sustiprinti Laisvės alėjos, kaip pagrindinio miesto prekybinio taško, statusą, kuris pritrauktų kauniečius ir miesto svečius įsigyti prekių čia veikiančiose parduotuvėse ir salonuose ar praleisti laisvalaikį restoranuose bei kavinėse²⁴⁶.

Naujojo prekybos milžino kūrėjų planuose buvo detalai apibūdintas šio statinio funkcionalumas: „Pirmojo aukšto vitrinose išdėstytos prekės supažindins su nuolatinio asortimentu. Įėję į šio aukšto prekybinę salę, kurioje aptarnaus beveik šimtas pardavėjų, rasime galanterijos, dovanų, suvenyrų, juvelyrinių gaminių skyrius. Čia galėsime suvalgyti ledų, išgerti kavos. Pusaukščių pasikėlus, pakvies vyrų salonas. Kostiumai, paltai, skrybėlės – viskas vyrams! <...> Antrajame aukšte – moterų salonas, audinių, avalynės skyriai, skrybėlaičių „karalija“, jaunavedžių salonas. Laipteliais pakilę į viršų, pateksime į parodų salę. Jos kaimynystėje veiks kavinė. Galima sėdėti joje, užkandžiauti ir grožėtis greta vykstančiu madų demonstravimu... O vakare, kai parduotuvė užsidaro, stiklinė pertvara atskiria šią parodų salę nuo kavinės, į kurią lankytojai ateis per centrinį įėjimą iš Laisvės alėjos.“²⁴⁷

Prekyba „Merkurijuje“ turėjo būti organizuota trijuose aukštuose, beveik po 2 tūkst. kvadratinį metrų planuota skirti vyriškų ir moteriškų drabužių prekybai ir vienas aukštas mišrių prekių – suvenyrų, meno dirbinių, audinių, galanterijos prekybai. Priešingai nei daugelyje miesto parduotuvių, šioje buvo numatyta daug vietos prekėms sandėliuoti, įdiegti prekių krovimo įrenginiai skyriuose²⁴⁸. 1983 m. sausio 4 d. duris atvėręs „Merkurijus“ pradėtas liaupsinti ne tik dėl savo prekybinės paskirties, funkcionalumo ar lankytojų traukos centro, bet ir dėl interjero bei pavykusio architektūrinio įkomponavimo į bendrą Laisvės alėjos vaizdą. „Pirmo aukšto perimetras išradingai išnaudojamas reklamai. Parduotuvė turi kelis įėjimus. Pėstieji iš gatvės pamažu pereina į vitrinomis ir kioskais apsuptą vidinį „Merkurijaus“ kiemelį. Taip pastato išorė sujungiama su vidaus erdvėmis. Jų kaita – kvartalų skersiniai pasažai, aklagatviai, vidiniai kiemeliai – atitinka Kauno centro stačiakampį kvartalų išplanavimą. „Merkurijaus“ interjeras lakoniškas, pagrindinis dėmesys skiriamas prekėms, vizualinei informacijai, reklamai. Apipavidalinimo autorius J. Maciulevičius moderniomis priemonėmis

²⁴⁵ MISEVIČIUS, Vilius. Laisvės alėjos puošmena. *Kauno tiesa*, 1968 03 06, Nr. 55.

²⁴⁶ SPRINDYS, Algimantas. Naujasis prekybos centras Kaune. *Statyba ir architektūra*, 1969, Nr. 2, p. 3.

²⁴⁷ MISEVIČIUS, Vilius. Laisvės alėjos puošmena. *Kauno tiesa*, 1968 03 06, Nr. 55.

²⁴⁸ 1982 m. liepos 6 d. Kauno m. LDT vykdomojo komiteto Prekybinių organizacijų valdybos pažyma LTSR prekybos ministerijai „Dėl Kauno universalinės parduotuvės „Merkurijus“ atidarymo. KAA, f. R-372, ap. 1, b. 891, l. 3–4.

(chromuoto metalo plastika, neoniniais užrašais, kilimine danga dengtais tūriais) sukūrė žaismingą ir kartu demokratišką aplinką“, – rašė architektas A. Kaušpėdas²⁴⁹.

Netrukus po „Merkurijaus“ atidarymo ir čia susidurta su paklausių prekių deficitu. LTSR prekybos ministerijos prašyta iš fondų papildomai skirti prekių už daugiau nei 2 mln. rublių. Labiausiai trūko velvetinių, aksominių, šilkinųjų, medvilninių audinių drabužių, įvairių medžiagų paltų, striukių ir kt.²⁵⁰ Bet kokius trūkumus stengtasi užglaistyti vizualiai pirkėjams demonstruojant šios parduotuvės privalumus – prekių gausą, po specialiais gaubtais išdėstytas reklamines prekes, informacines lenteles apie prekes. Teiktų paslaugų spektrą turėjo padidinti greitas ir patogus aptarnavimas, drabužių taisymo punktas, bufetas, kirpykla²⁵¹. „Merkurijaus“ atidarymas buvo siejamas su vartotojų lūkesčių pateisinimu. Visų pirma tai turėjo būti vienas iš sovietinės mados centrų. Antra, „Merkurijaus“ dydis ir jame parduodamų prekių įvairovė turėjo patenkinti bet kokius vartotojų poreikius. Tarsi atsvara vyraujančiam madingų drabužių deficitui, čia buvo rengta nemažai parodų ir įvairių Lietuvos gamintojų drabužių bei kitų gaminių demonstravimo šou. 1986 m. kovo mėnesį „Merkurijuje“ surengta „Gegužės pirmosios“ trikotažo fabriko gaminių paroda-pardavimas. Parodos metu demonstruoti šio fabriko pagaminti moteriški megztiniai, kostiumėliai, vyriški ir moteriški sportiniai kostiumai, sulaukę teigiamų vertinimų tarptautinėse parodose ir mugėse Leipcege, Zagrebe, Brno, Helsinkyje ir Poznanėje²⁵². Tų pačių metų rugsėjo mėnesį „Merkurijuje“ įvyko Vilniaus odinės galanterijos fabriko gaminių paroda-pardavimas, kurios metu pirkėjai galėjo įsigyti įvairių modelių rankinių, lagaminų, pirštinių, diržų ir kitų gaminių²⁵³.

XX a. 8-ojo dešimtmečio pradžioje Kauno miesto valdžios dokumentuose girtasi miesto prekybos tinklo išvystymu, naujų prekybos formų įdiegimu ir asortimento įvairove. Vienu didžiausių pasiekimų laikyta beveik 2 000 m² „Girstupio“ parduotuvės Dainavos mikrorajone atidarymas²⁵⁴. 1971 m. Kaune, Chemijos prospekto ir LTSR 25-mečio (dabar – Kovo 11-osios) gatvės kampe, atidarytas prekybos centras „Girstupis“ apėmė 2 065 kvadratinis metrus, centre dirbo per 210 žmonių. Sovietinėje spaudoje didžiutasi, kad ši parduotuvė, didžiausia ne tik Lietuvoje, bet ir Baltijos šalyse, puiki dovana kauniečiams. „Čia rasite drabužių, avalynės, trikotažo, baltinių, galanterijos, parfumerijos-kosmetikos, sporto, žaislų, suvenyrų, mokyklos bei raštinės prekių skyrius. Prekės išdėstytos atviru būdu lentynose. Visur savitarna. Dešimt kasų pasitinka ir išlydi pirkėją. <...> „Girstupyje“ galima įsigyti ir pirmo būtinumo ūkinių, buitines

²⁴⁹ KAUSPĖDAS, Algirdas. Keliai veda į „Merkurijų“. *Literatūra ir menas*, 1986 06 06, Nr. 27, p. 3.

²⁵⁰ 1983 m. liepos 4 d. Kauno m. LDT vykdomojo komiteto Prekybinių organizacijų valdybos prašymas LTSR prekybos ministerijai „Dėl papildomų fondų skyrimo“. KAA, f. R-372, ap. 1, b. 891, l. 50.

²⁵¹ ŽEBRAUSKAS, T. Pagrindinis dėmesys – pirkėjui. *Komjaunimo tiesa*, 1983 02 19, p. 3.

²⁵² JANULIS, J. Daugiau madingų modelių. *Kauno tiesa*, 1986 06 06, Nr. 55.

²⁵³ JANULIS, J. Nauji gaminiai vartotojui. *Kauno tiesa*, 1986 09 23, Nr. 220.

²⁵⁴ 1971 m. spalio 1 d. Kauno m. LDT vykdomojo komiteto Prekybinių organizacijų valdybos pažyma apie Kauno miesto prekybos tinklo išvystymą. KAA, f. R-372, ap. 1, b. 372, l. 15.

chemijos ir elektros prekių, visko, ko prireikia Dainavos rajono naujakuriams.²⁵⁵ „Piniginė liks tuščia“, – žadėta reklaminiuose straipsniuose apie „Girstupio“ prekybos centrą. Vienu iš naujojo prekybos centro privalumų nurodyta įvairaus pobūdžio pramonės prekių gausa vienoje vietoje, dėl to pirkėjams nebūtina vaikščioti po kelias parduotuves. Giriamas ne tik parduotuvėje parduodamų prekių asortimentas, bet ir parduotuvės interjeras, kuris suplanuotas taip, kad nė vienas pirkėjas nepasiklystų didelėse parduotuvės salėse, nes „...> kabo skoningi vizualinės informacijos ženklai, kad akies mirksniu pamatai, kur parduodami batai, o kur kaklaraiščiai...“²⁵⁶ Prie prekybos situacijos gerėjimo turėjo prisidėti ir kitų parduotuvių atidarymas Kaune. Dainavos mikrorajone atidaryta pramonės prekių parduotuvė „Saulėtekis“²⁵⁷. 1986 m. Kaune, Raudonosios Armijos (dabar – Savanorių) prospekto ir A. Šiaučiūnaitės (dabar – P. Lukšio) gatvių kampe, prieš „Kauno“ kino teatrą, duris atvėrė dar vienas sovietinės prekybos pasididžiavimų – prekybos centras „Kalniečiai“. Naujasis prekybos centras turėjo aprūpinti pirkėjus maisto ir pramonės prekėmis, čia buvo atidarytos vaikiškų drabužių ir avalynės parduotuvės²⁵⁸.

XX a. 9-ojo dešimtmečio pradžioje Kaune išsiplėtė ir komiso parduotuvių tinklas, mieste veikė 9 komiso parduotuvės, sudariusios daugiau nei 1 tūkst. m² prekybinio ploto. Prekių apyvartai komiso parduotuvėse gerinti bandyta jas specializuoti – prekiauti tik dėvėtais drabužiais ar vaikiškėmis prekėmis, taip pat taikyti jose savitarnos ir atviro prekių išdėstymo metodus²⁵⁹. Laisvės alėjoje veikė dvi komiso parduotuvės – avalynės ir trikotažo, E. Ožeškienės gatvėje buvo parduodami vyriški ir vaikiški siūti drabužiai bei galvos apdangalai ir kailiai, Aleksoto turguje veikė automobilių komisas, o K. Požėlos (dabar – Šv. Gertrūdos) gatvėje – moteriškų drabužių, kultūrinių, buitinių prekių komiso parduotuvės, F. Dzeržinskio (dabar – Vilniaus) gatvėje – įvairių drabužių komiso parduotuvė, o Z. Angariečio (dabar – Veiverių) gatvėje – automobilių detalių ir baldų komiso parduotuvė²⁶⁰.

Vienu iš didesnių sovietinės prekybos pasiekimų laikytas vadinamųjų firminių parduotuvių tinklas, kuris, anot Kauno m. LDT vykdomojo komiteto Prekybinių organizacijų valdybos teiginių, geriausiai atliko vartotojų paklausos pramonės prekėms tyrimus, nes per firminę prekybą palaikė glaudžius ryšius su pramonės įmonėmis, laiku keitė prekių asortimentą ir gerino

²⁵⁵ BALČIŪNAS, A. „Girstupis“ jūsų paslaugoms. *Kauno tiesa*, 1971 04 01, Nr. 79, p. 2.

²⁵⁶ JURONIS, L. Kur plonėja piniginė. *Švyturys*, 1971, Nr. 20.

²⁵⁷ LOMEIKA, K. Kauniečių pasididžiavimas. *Kooperatininkas*, 1983, Nr. 3, p. 14.

²⁵⁸ JOKŪBAITIS, S. Kaip jus aptarnauja prekyvietė „Kalniečiai“? *Kauno tiesa*, 1986 m. birželio 4 d., Nr. 129.

²⁵⁹ 1980 m. lapkričio 14 d. Kauno m. LDT vykdomojo komiteto Prekybinių organizacijų valdybos raštas LTSR prekybos ministerijai „Dėl LTSR prekybos ministerijos 1980 m. liepos 10 d. įsakymo Nr. 221 vykdymo“. KAA, f. R-372, ap. 1, b. 755, l. 156.

²⁶⁰ 1981 m. sausio 1 d. Kauno kultūrinių ir ūkinių prekių prekybos tinklo dislokacija Kauno miesto Požėlos ir Lenino rajonuose. KAA, f. R-372, ap. 1, b. 817, l. 27–28.

jų kokybę²⁶¹. Kaune nuo 1960 iki 1980 metų buvo įsteigta 16 firminių parduotuvių – Kauno vilnos gamybinių susivienijimų „Drobė“, „Liteksas“, fabrikų – „Kauno audiniai“, „Gegužės 1-oji“, „Koton“, „Kaspinas“, „Raudonasis Spalis“, „Kauno baldai“, „Lentvario kilimai“, A. Ziberto šilko kombinato, „Vilniaus baldų“ kombinato, „Jonavos baldų“ kombinato, „Inkaro“, „Jiesios“, „Kauno buitinės chemijos“ gamyklos, 1980 m. pabaigoje planuota atidaryti fabriko „Danga“ firminę galanterijos parduotuvę²⁶². 8-ojo dešimtmečio pabaigoje fabrikų firminiai skyriai išplėsti sujungus po kelis panašiais gaminiais prekiavusius firminius skyrius. 1979 m. vienoje parduotuvėje (Laisvės al. 34) sutalpinti „Litekso“ ir P. Ziberto fabrikų firminių parduotuvių skyriai, atnaujintos Lenino pr. esantys „Kauno audinių“ ir „Drobės“ gaminių firminės parduotuvės, o iškėlus į naujas patalpas, išplėsta „Kaspino“ firminė parduotuvė²⁶³.

Centrine Kauno miesto prekybine arterija tapo Laisvės alėja ir Senamiestis. Čia koncentravosi didžioji dalis specializuoto ir mišraus pobūdžio parduotuvių. Tačiau plečiantis miesto gyvenamiesiems mikrorajonams, valdžios dėmesys buvo nukreiptas į pastarųjų prekybinės erdvės plėtrą, kad gyventojai gautų kuo platesnį spektrą prekybos ir buitinio aptarnavimo paslaugų. Nepaisant plečiamos prekybinės infrastruktūros, valdžiai reikėjo rūpintis ir parduotuvėse buvusio asortimento patrauklumu pirkėjams.

1.2.1. Asortimentas ir jo reklama

Siekiant įrodyti, kad socialistinėje sistemoje nėra deficito problemos, o prekybos vietose gausu paklausių prekių, sovietų vadžia ėmėsi atitinkamų propagandos priemonių. Dar XX a. 6-ojo dešimtmečio antrojoje pusėje buvo pradėta deklaruoti, kad praėjo tie laikai, kai pirkėjai pirkdavo visas prekes, kokias tik rasdavo parduotuvėse, nes didėjant lengvosios pramonės gaminamų prekių kiekiui pirkėjai tapo išrankesni. Dėl šios priežasties nutarta kelti išleidžiamos produkcijos meninį-estetinį lygį ir prekių pateikimą, naudojant prekių reklamą, parduotuvių ir jų vitrinų apipavidalinimą reklaminėmis iškabomis, stendais ir pan.²⁶⁴ Kaip paprastai, tinkamo vitrinų apipavidalinimo ir prekių pateikimo novatoriais turėjo būti laikomi Maskvos dailininkai-dekoratoriai, kurie sudarinėdavo centrinių universalinių parduotuvių prekių ekspozicijas ir puošdavo jų vitrinas. Viename iš TSRS prekybos ministerijos atsiųstų parduotuvių vitrinų

²⁶¹ 1980 m. liepos 3 d. Kauno m. LDT vykdomojo komiteto Prekybinių organizacijų valdybos informacija Kauno m. LDT vykdomojo komiteto Plano komisijai apie firminės prekybos organizavimą ir firminių parduotuvių tinklo plėtimą. KAA, f. R-372, ap. 1, b. 464, l. 7.

²⁶² Ibid., l. 6.

²⁶³ 1979 m. gruodžio 25 d. Kauno m. LDT vykdomojo komiteto Prekybinių organizacijų valdybos informacija Kauno m. LDT vykdomajam komitetui. KAA, f. R-372, ap. 1, b. 698, l. 162.

²⁶⁴ 1956 m. LTSR kultūros ministerijos nutarimas „Dėl LTSR Ministrų Tarybos 1956 m. vasario 29 d. nutarimo Nr. 87 „Dėl tarprespublikinės dekoratyvinės dailės parodos rezultatų ir dėl priemonių dailei toliau vystyti LTSR. LCVA, f. R-772, ap. 4, b. 874, l. 79.

puošimo techninių instrukcijų didžiuojamasi originaliais Maskvos dailininkų spindimais reklamuojant štapelinius audinius: „Žiūrovo dėmesį prikausto dekoratyvinis lėktuvas, kuris išmeta daug įvairių pavyzdžių štapelinių audinių. Siekiant suteikti vitrinai žanrinį charakterį, joje pastatytos dvi žmogeliukų figūrėlės, kurios apžiūrinėja audinius. Nedideliuose vitrinoje pakabintuose plakatuose apibūdinamos audinių savybės ir jų pardavimo vieta universalinėje parduotuvėje. <...> Dar efektingiau apipavidalinta moteriškų galvos apdangalų vitrina. Galvos apdangalai pakabinti ant stovų, kurie imituoja skėčius, aptrauktus šifono medžiaga.“²⁶⁵

Siekiant priartinti parduotuvių vitrinas prie siekiamybės ir geriau kontroliuoti parduotuvių išorę, buvo rengiami geriausiai vizualiai apipavidalintos parduotuvės vitrinos konkursai. Tokie konkursai neretai sutapdavo su svarbios valstybinės šventės jubiliejumi, pavyzdžiui, 1960 m., siekiant pažymėti Lietuvos 20-ąsias metines Sovietų Sąjungoje, paskelbto konkurso sąlygose buvo reikalaujama, jog kuo daugiau parduotuvių konkurso metu atitiktų tuometinius vitrinų apipavidalinimo kriterijus – vitrinose aiškiai matytųsi reklaminės iškabos, jos būtų švarios ir tvarkingos, vitrinose būtų eksponuojamos parduodamos natūraliausių medžiagų prekės, be to, prekės turėjo būti tinkamai įpakuotos į šviesių spalvų pakuotes²⁶⁶. Neatsitiktinai konkurso sąlygos sutapo su bendromis LTSR prekybos ministerijos paskelbtomis taisyklėmis, kuriose nurodyta, kad vitrina turėtų būti stiklinė, be jokių kitokių medžiagų perdangų, vakarais parduotuvių vitrinas privaloma apšviesti taip, kad neakintų čia pasižiūrėti sustojusių pirkėjų, o eksponuojamos prekės turėjo matytis tiek parduotuvės vitrinos išorėje, tiek viduje²⁶⁷. Toliau konkurso sąlygos mažai skyrėsi nuo jau minėtų taisyklių. Prekių pavyzdžiai turėjo būti pažymėti gražiai užpildytomis prekių etiketėmis, nurodyta, jog daugiausia reklamos reikalaujančios prekės būtų sudėtos matomiausioje vietoje, o dujiniai ar kitokie reklaminiai prekių užrašai turėjo būti susiję su eksponuojamomis prekėmis. Prekių reklama vitrinose turėjo nenukreipti pirkėjo dėmesio nuo reklamuojamos prekės į pašalinius objektus, todėl reikalauta užpildyti visą vitrinos erdvę, pritaikant mažai pastebimus reklaminis stovus ar dekoracijas. Svarbiausia, „vitrinų reikšmės padidinimui praktikuoti siužetinį jų apiforminimą, pilnų ir plokščių manekėnų bei kitų priemonių pagalba sukuriant parodomų prekių temomis įvairaus pobūdžio žanrines scenas“²⁶⁸.

Sovietine prekių reklama buvo siekiama sudaryti ne tik prekių gausos iliuziją, bet ir akcentuoti prekybos pasiekimus, kultūringą pirkėjų aptarnavimą ir kitus socialistinius principus. Tinkamai reklamuojama prekė buvo asocijuojama su greitu ir patogiu apsipirkimu, kai pirkėjui

²⁶⁵ 1961 g. Новые приемы оформления оконных витрин. Технический листок Министерства торговли РСФСР, но. 5. LCVA, f. R-772, ap. 4, b. 956, l. 1. 4.

²⁶⁶ 1960 g. Условия городского конкурса – соревнования на лучшее содержание и оформления оконных витрин. КАА, f. R-372, ap. 1, b. 126, l. 9.

²⁶⁷ 1960 g. Основные требования к устройству, оформлению и содержанию оконных витрин Министерства торговли Литовской ССР. LCVA, f. R-772, ap. 4, b. 956, l. 26–27.

²⁶⁸ 1960 m. birželio 21 d. Kauno m. DŽDT vykdomojo komiteto socialistinio lenktyniavimo konkurso sąlygos dėl geriausio parduotuvių vitrinų apiforminimo. КАА, f. R-372, ap. 1, b. 126, l. 71.

nereikia ilgai ir įdėmiai tyrinėti prekių ir gaišti laiko parduotuvėse²⁶⁹. Tiesa, nemaža dalis sukurtų miesto parduotuvių vitrinų reklamų neatitiko formuojamų rekomendacijų. Kai kuriuose straipsniuose buvo pažymima, kad Kaune vitrinoms dekoruoti buvo naudojamas siauras medžiagų asortimentas – mediena, kartonas, audiniai, dažai ir mažai naudojamos pažangios medžiagos, tokios kaip plastikas, stiklo plastikas, organinis stiklas, įvairūs gaminiai iš metalo. Be to, retai vitrinose buvo naudojami fonuotaukų montažai, įvairūs užrašai, paaiškinimai, skelbimai ir kainų žymekliai. Specialistai parduotuvių išorę kritikavo ir dėl to, kad „vitrinų meninis lygis yra žemas, apipavidalinta natūralistiškai, nereklamiškai. Kartais pamirštama, kad vitrinų dekoracijoje turi atsispindėti jai būdinga specifika, pasižyminti lakoniška ir išraiškinga kompozicija. Vitrinų apipavidalinimas reikalauja glaudaus ryšio su pačių prekių reklama. Nereikia naudoti ar pamėgdžioti kitų vaizduojamųjų menų, pavyzdžiui, tapybos manierų ar bruožų, kaip Universalinėje parduotuvėje, Pramprekybos parduotuvėje „Vaikų drabužiai“ ir kitur“²⁷⁰.

Vis dėlto puošiant parduotuvių vitrinas buvo tikėtasi ir praktinės naudos. Kaip pažymima, LTSR prekybos ministerijos pranešime, parduotuvių išorė vis dar menkai traukia pirkėjus užėti ir įsigyti prekių, todėl prekių eksponavimas vitrinose turi pritraukti pirkėjus ir padėti įvertinti prekės kokybę bei kainą, be to, tai pagerintų Kauno miesto įvaizdį ir parodytų liaudies ekonomikos pasiekimus²⁷¹. Parduotuvių reklamoms, kaip ir drabužiams ar būsto interjerui, reikalauta taikyti gero skonio, jaukumo ir kokybės kriterijus. Sovietinėje spaudoje nuolat pasirodydavo propagandinių straipsnių, kurie turėjo paskatinti šių kriterijų taikymą praktikoje. Apie miesto reklamą rašyta: „Ji turi būti dekoratyvi ir estetiška. Prisiminę Maskvos, Kijevo, Rygos, Talino bei demokratiškosios šalių miestų neonų, vitrinų ir kitokio pobūdžio reklamas, įvairius užrašus, atlikus gerų šrifto meistrų, ir palyginę juos su kauniškiais, pastebėsime, kad čia reklama yra žemo meninio lygio arba geras sumanymas prastai įvykdytas. Neonų reklamos vakare dar neefektingos, pasigendama jose dinamikos, kompozicinio ir spalvinio įvairumo.“²⁷² Ypač atidžiai stebėta kai kurių strateginių prekybos vietų Kaune reklama. Štai apie Lenino pr. (Vytauto pr.) esančių parduotuvių reklamą rašyta, jog: „parduotuvės esančios Lenino (dabar – Vytauto) prospekte tarp K. Didžiulio (dabar – Karo ligoninės) gatvės ir Geležinkelio stoties, savo reklama, vitrinų, aplinkos bei fasadų sutvarkymu turėtų būti pavyzdžiu visoms rajono

²⁶⁹ 3 мая 1961 г. Приказ Министерства торговли Литовской ССР „О мерах по дальнейшему улучшению торговой рекламы в республике“. LCVA, f. R-772, ap. 4, b. 956, l. 93.

²⁷⁰ VAIVADA, A.; JANAVIČIUS, B. Kelios pastabos apie miesto reklamą. *Kauno tiesa*, 1963 12 22, Nr. 300.

²⁷¹ 20 апреля 1960 г. Сообщения Министерства торговли Литовской ССР председателю Каунасского Горисполкома. КАА, ф. R-372, ap. 1, b. 126, l. 8.

²⁷² VAIVADA, A.; JANAVIČIUS, B. Kelios pastabos apie miesto reklamą. *Kauno tiesa*, 1963 12 22, Nr. 300.

parduotuvėms, nes jos yra prie miesto „vartų“, ir pirmiausia nuo jų sutvarkymo miesto svečiai, taip pat ir kauniečiai, sprendžia apie viso rajono ir miesto estetinį vaizdą²⁷³.

Dažnai tiek parduojuvės, tiek prekybos organizacijos sulaukdavo valdžios kritikos dėl nepakankamos prekių reklamos ir prekių asortimento neišmanymo. Viename iš Kauno m. DŽDT vykdomojo komiteto Prekybinių organizacijų valdybos viršininkės kreipimusi į Kauno miesto prekybos organizacijas teigiama, jog pastarosios organizacijos „nekreipia dėmesio į naują prekių reklamą, jų populiarinimą, savybių bei naudojimo būdų paaiškinimą <...>. Didmeninės prekybos bazės nesirūpina mažmeninių prekybinių organizacijų reikiama informacija apie naujas bei importines prekes, kaip prospektais, katalogais, informaciniais lapeliais <...>. Blogai reklamuojamos naujos prekės ir parduojuvėse, mažai jose galima rasti skelbimų bei plakatų apie esamas pardavime naujas prekes, jų savybes, naudojimo būdus. Be to, pasitaiko dar ir tokių faktų, kai stovintis už prekystalio pardavėjas negali pirkėjui tinkamai paaiškinti, kam reikalinga ta ar kita prekė, kokios jų savybės, kaip jas naudoti“²⁷⁴.

Vėlyvuojų sovietmečiu į parduojuvės išorę ir prekių reklamą žiūrėta vis formaliau – atsakingos valdžios institucijos tiesiog konstatuodavo trūkumus ir nurodydavo parduojuvių vadovybėms juos pašalinti. Tuo tarpu spaudoje bandyta skatinti parduojuves taikyti naujus prekių reklamavimo standartus. Kauniečių pasiekimai reklamuojant prekes buvo užfiksuoti ir Kijevo mokslo populiarinimo filmų kūrėjų filme, kuriame įamžinti įvairių miesto parduojuvių sprendimai eksponuojant prekes. Keletas tokių sprendimų buvo susiję su prekybos pakeitimais: „Visiškai kitaip prireikė prekiauti kailiais, kilimais, juvelyriniais dirbiniais, nes jų paklausa ypač pasikeitė. Vadinas, šias prekes reikia geriau parodyti, reklamuoti. Buvo pasirinktas saloninės prekybos būdas. Kauno Laisvės alėjoje po rekonstrukcijos duris atvėrė specializuota kailių parduojuvė. Ji palyginti nedidelė, bet skoningai įrengta, apykaklės, kailiniai drabužiai parodyti visu grožiu <...>.“²⁷⁵ Vis daugiau dėmesio skirta reklamos funkcionalumui, kuris turėjo užtikrinti, jog pirkėjas gaus pakankamą informaciją apie prekę. Be to, reklama buvo tarsi „tylintis pardavėjas“, kuris padėjo pirkėjui įvertinti parduojuvėse buvusias prekes²⁷⁶.

Išorinė ir vidinė parduojuvių ir prekių reklama turėjo tapti parduojuvių architektūrinio vaizdo dalimi ir sietis su sovietinės prekybos pasiekimais. Informacinę reklamos funkciją siekta papildyti įspūdžiu, jog parduojuvės yra kokybiškos, todėl nereikalavo pirkėjų pastangų įvertinant prekes.

²⁷³ 1983 m. Kauno m. Lenino raj. LDT vykdomojo komiteto informacija apie reklamos ir vaizdinės agitacijos būklę rajono prekybos ir buitinio aptarnavimo taškuose. KAA, f. R-571, ap. 1, l. 18.

²⁷⁴ 1966 m. gruodžio 6 d. Kauno m. DŽDT vykdomojo komiteto Prekybinių organizacijų valdybos viršininkės kreipimasis į visas prekybines organizacijas. KAA, f. R-372, ap. 1, b. 252, l. 17.

²⁷⁵ BARTULIS, P. Permainų metas. *Kooperatininkas*, 1985, Nr. 2, p. 25.

²⁷⁶ KUDABA, V. Reklama senamiestyje ir mikrorajonuose. *Kooperatininkas*, 1986, Nr. 3, p. 16.

1.2.2. Prekių kokybės ir jų deficito problema

1960 m. balandžio 9 d. Kauno m. DŽDT vykdomojo komiteto Prekybinių organizacijų valdybos sprendimu, kai kurios miesto parduotuvės – šilkinų audinių, drabužių bei avalynės parduotuvės, buvusios Stalino pr., buvo įpareigosios surengti parodų-pardavimų, kurių vienas pagrindinių tikslų buvo nustatyti prekių paklausą. Kartu nurodyta, jog parduotuvės, rengiančios parodas-pardavimus, privalo reklamuotis per masinio informavimo priemones, tinkamai išskabinti reklamas ir išdėstyti prekes, užtikrinti, kad šiuose renginiuose dalyvautų prekių gamintojai ir patys įvertintų paklausos rezultatus²⁷⁷.

Esminis paklausos nustatymo kriterijus buvo faktinė prekių paklausa ir nesančių prekybos srityje prekių paklausa. Besiremiamas tokiu tyrimu, parduotuvės turėjo planuoti savo asortimentą ir teikti užsakymus prekybos organizacijoms, o pastarosios, pateikusios pramonės įmonėms ir gamintojams vartotojų atsiliepimus apie prekes, – koreguoti gaminamą asortimentą²⁷⁸. Tačiau praktikoje susiklostė kitokia situacija, nes pirkėjų paklausos tyrimu nustatyti poreikiai retai būdavo įgyvendinami, o tikrasis įvairiose parduotuvėse rengiamų parodų tikslas buvo realizuoti užsigulėjusias prekes. Situaciją iliustruoja Kauno universalinės parduotuvės pavyzdys, kai 1962 m. parduotuvė patyrė finansinių nuostolių dėl neparduotų nepaklausų prekių. Parduotuvės finansinius nuostolius imtasi mažinti nukainojus pasenusių fasonų ir modelių prekes, dalį šių prekių išvežant realizuoti už Lietuvos ribų. Kitą dalį prekių – vilnonius, šilkinus audinius, avalynę, drabužius, parfumeriją, kultūrines prekes buvo tikimasi realizuoti per 8 parodas-pardavimus²⁷⁹.

Kauno miesto prekybos vietoms susidurti su nekokybiškomis prekėmis tekdavo nuolat, ir dėl to kai kurios valdžios institucijos sulaukė nemažai gyventojų ir parduotuvių skundų. Siekiant išspręsti nepaklausų prekių problemą, prekybos įstaigoms siūlyta audinių ir avalynės parduotuvėse susikaupusias brangių audinių, batų atsargas nukainoti, suteikiant pirkėjams įsigyti kad ir nemadingų, bet pigių prekių²⁸⁰. Net ir tokiu atveju atsirasdavo neišpirktų prekių dėl kokybės, išvaizdos trūkumo ar pan. Kai kurių prekių nukainoti neleido valdžia. Susidurta ir su kitokiais sunkumais. Pavyzdžiui, kai kurios prekės buvo pakuojamos į nepermatomas pakuotes,

²⁷⁷ 1960 m. balandžio 9 d. Kauno m. DŽDT vykdomojo komiteto Prekybinių organizacijų valdybos įsakymas „Dėl parodų-pardavimų pravedimo pramonės prekių parduotuvėse“. KAA, f. R-372, ap. 1, b. 128, l. 91.

²⁷⁸ 1960 m. kovo 1 d. LTSR Ministrų Tarybos tarnybinės kontrolės komisijos pirmininko nurodymas „Dėl LTSR prekybos ministerijos ir jos prekybinių organizacijų gyventojų paklausos tyrinėjimo stovio patikrinimo“. KAA, f. R-372, ap. 1, b. 126, l. 24.

²⁷⁹ 1963 m. vasario 17 d. Kauno universalinės parduotuvės direktoriaus paaiškinimas Kauno m. prekybinių organizacijų valdybai. KAA, f. R-372, ap. 1, b. 196, l. 16.

²⁸⁰ KRAMNICKAS, A. Aktualūs prekybos tinklo klausimai. *Kauno tiesa*, 1964 09 05, Nr. 211.

todėl pirkėjai negalėdavo įvertinti prekės išorės, spalvos ir pan.²⁸¹ Kuo toliau, tuo labiau parduotuvėms tapo aktuali prekių nurašymo praktika arba prekių pardavimas su nuolaidomis. Per aštuonis 1976 m. mėnesius Kauno m. neparduotų prekių susidarė daugiau kaip už 1 mln. rublių²⁸².

Prekybos vietose ir prekybos organizacijose užsigulėjusių ir neturinčių paklausos prekių susikaupdavo nuolat. Pavyzdžiui, 1980 m. Kauno miesto prekybos vietose susikaupė maždaug 200 tūkst. rublių vertės kelerių metų neišparduotų prekių, tokių kaip 1977–1978 m. gamybos šilkiniai, pusvilnoniai audiniai, drabužiai, trikotažiniai marškiniai, odinė mažų dydžių avalynė, parfumerija ir kitos prekės, kurias tikėtasi realizuoti gerokai sumažinus jų kainas²⁸³. Per tą patį laikotarpį paprastose parduotuvėse surengtos 44 parodos-pardavimai, 66 išplėstiniai pardavimai ir 6 mugės²⁸⁴. Tuo tarpu sovietinėje spaudoje buvo pateikiama savų versijų apie užsigulėjusias prekes parduotuvėse. Pasirodydavo iškalbingų straipsnių apie galimai dirbtinai pačių pirkėjų sukeltą deficitą: „Nei nuogi, nei basi jau labai seniai nevaikštome ir tikrai nevaikščiosime – čia mūsų ekonomikos laimėjimas, ir kaip tik dėl to šiandien mums visai ne vis vien, kokiais batais avime, kokiais rūbais dėvime <...>. Neregėtai greitai mainosi mados, naujos medžiagos gimdo tūkstančius naujų daiktų, tam tikrų prekių paklausos lygį dažnai dargi lemia teritoriniai, profesiniai, kultūriniai ir kitokie, neretai inertiški, dalykai.“²⁸⁵

Dar vienas prekių paklausos tyrimas buvo atliekamas per fabrių firminės parduotuvės. Tačiau pripažinta, kad kai kurie lengvosios pramonės vartojimo prekių paklausos tyrimai per firminės parduotuvės nebuvo efektyvūs, nes ryšiai tarp įmonių ir firminių parduotuvių buvo formalūs. Įmonių vadovai, darbuotojai ir modeliuotojai retai lankosi parduotuvėse, kuriose parduodami jų gaminiai, nepalaiko ryšių su prekybinėmis bazėmis ir parduotuvėmis, dėl to nepakeičiami paklausos neturintys gaminiai ir nekuriami gaminiai pagal pirkėjų poreikius ir mados reikalavimus²⁸⁶. Sėkmingiau su gaminių paklausos tyrimais susidorodavo tos įmonės, kurių atstovai nuolat lankydavosi parduotuvėse, tuo tarpu tradicinių konferencijų ir parodų metu surinkti duomenys apie prekių paklausą tik iš dalies galėjo atskleisti pirkėjų poreikius dėl pernelyg skirtingo jų kontingento²⁸⁷. Prekių paklausa ir pirkėjų vartojimo įpročiai turėjo būti

²⁸¹ 1971 m. gruodžio 22 d. Kauno miesto Lenino raj. DŽDT vykdomojo komiteto Prekybos ir buitinio aptarnavimo nuolatinės komisijos protokolas. KAA, f. R-561, ap. 1, b. 532, l. 49.

²⁸² 1977 m. rugpjūčio 8 d. Kauno m. LDT vykdomojo komiteto Prekybinių organizacijų valdybos raštas LTSR prekybos ministerijos pramonės prekių valdybai. KAA, f. R-372, ap. 1, b. 654, l. 5.

²⁸³ 1980 m. kovo 12 d. Kauno m. LDT vykdomojo komiteto Prekybinių organizacijų valdybos viršininkės atskaita LTSR prekybos ministerijos Pramoninių prekių valdybai. KAA, f. R-372, ap. 1, b. 755, l. 19.

²⁸⁴ 1980 m. rugsėjo 9 d. Kauno m. LDT vykdomojo komiteto Prekybinių organizacijų valdybos viršininkės pranešimas LKP Kauno miesto komitetui. KAA, f. R-372, ap. 1, b. 757, l. 53.

²⁸⁵ ŽEMAITIS, V. Deficitas. *Švyturys*, 1975, Nr. 2, p. 18.

²⁸⁶ 1976 m. kovo 19 d. LTSR lengvosios pramonės ir prekybos ministerijų įsakymas „Dėl lengvosios pramonės gaminių paklausos tyrimo darbo pagerinimo“. LCVA, f. R-772, ap. 4, b. 2748, l. 97.

²⁸⁷ 1977 m. rugpjūčio 19 d. Kauno m. LDT vykdomojo komiteto Prekybinių organizacijų valdybos viršininko raštas LTSR prekybos ministerijai. KAA, f. R-372, ap. 1, b. 654, l. 18.

nustatomi bendradarbiaujant parduotuvėms ir prekyboms organizacijoms, keičiantis informacija, gauta tiesioginio bendravimo su pirkėjais būdu ir organizuojant prekių parodas, parodas-pardavimus²⁸⁸. Praktikoje dauguma šių parodų-pardavimų buvo organizuojamos miesto valdžios nurodymu. Firminėse parduotuvėse dažnai buvo organizuojamos parodos-pardavimai su modelių demonstravimu, jose būdavo sulaukiama itin daug pirkėjų. Taip stengtasi ne tik parduoti prekes, bet ir įvertinti atskirų prekių paklausą. Tiesa, tokie renginiai firminėse parduotuvėse nebuvo dažni, nes 1979–1980 m. Kaune surengtos tik dvi trikotažo gaminių ir audinių gamintojų prekių parodos-pardavimai. Tam buvo dvi priežastys – tinkamų patalpų neturėjimas tokiems renginiams įvykdyti ir pareiga įvykdyti nustatytą prekių pardavimo planą. Nors firminių parduotuvių pagrindiniu tikslu laikyta prekių paklausos tyrimų vykdymas, tačiau nustatyti planai kaip ir eilinėms parduotuvėms vertė pastarąsias prekybos vietas ieškoti ir pardavinėti kuo brangesnes importines ir vietines prekes planui įvykdyti²⁸⁹.

XX a. 8-ojo dešimtmečio pradžioje pasirodydavo vis daugiau pirkėjų skundų ir vartotojų nepasitenkinimo dėl netinkamos importinių drabužių kokybės visose Kauno parduotuvėse. 1970 m. viename iš Kauno m. LDT vykdomojo komiteto Prekybinių organizacijų valdybos paaiškinimų LTSR prekybos ministerijai teigiama, kad „importinių drabužių ir trikotažo gaminių atsirinkimas labai paprastas – tenka imti iš tiekėjų bazių tai, ką josios turi nesant pasirinkimo pagal dydžius, ūgius, fasonus, modelius ir spalvas. Kažkodėl yra nusistovėjusi tokia praktika, kad tiekėjai visai nepateikia specifikacijų šioms gaminiams, o tuo pačiu nereguliuojamas ir jų tiekimas pagal aukščiau nurodytus asortimentinius rodiklius. Neturime šiems gaminiams ir dydžių skalės, nors dydžiai importinių gaminių žymiai skiriasi nuo tėvyninės gamybos“²⁹⁰. Taip pat buvo pažymėta, kad šios prekės parduodamos nepritaikytose, blogai techniškai sutvarkytose parduotuvėse, be to, esamų parduotuvių nepakanka siekiant tinkamai aptarnauti pirkėjus, nes patalpos ankštos ir nėra matavimosi kabinų²⁹¹. XX a. 9-ojo dešimtmečio viduryje trečdalis Lietuvoje parduodamų prekių buvo atvežtos iš kitų SSRS respublikų, iš jų nemaža dalis buitinės technikos – šaldytuvų, dulkių siurblių, skalbimo mašinų, kai kurių ūkio ir lengvosios pramonės prekių²⁹².

²⁸⁸ 1960 m. kovo 1 d. LTSR Ministrų Tarybos tarnybinės kontrolės komisijos pirmininko nurodymas „Dėl LTSR prekybos ministerijos ir jos prekybinių organizacijų gyventojų paklausos tyrinėjimo stovio patikrinimo. KAA, f. R-372, ap. 1, b. 126, l. 24.

²⁸⁹ 1980 m. liepos 3 d. Kauno m. LDT vykdomojo komiteto Prekybinių organizacijų valdybos informacija Kauno m. LDT vykdomojo komiteto Plano komisijai apie firminės prekybos organizavimą ir firminių parduotuvių tinklo plėtimą. KAA, f. R-372, ap. 1, b. 464, l. 6.

²⁹⁰ 1970 m. spalio 8 d. Kauno m. LDT vykdomojo komiteto Prekybinių organizacijų valdybos paaiškinimas LTSR prekybos ministerijai. KAA, f. R-372, ap. 1, b. 252, l. 64.

²⁹¹ Ibid.

²⁹² 1985 m. Kauno m. Lenino raj. LDT vykdomojo komiteto Prekybos, viešojo maitinimo ir buitinio gyventojų aptarnavimo nuolatinės komisijos pažyma „Dėl asortimento formavimo ir prekių kokybės tikrinimo prekybos organizacijų valdybos prekybinėje bazėje“. KAA, f. R-561, ap. 1, b. 1335, l. 10.

Prekių kokybės trūkumas nebuvo vienintelė LTSR lengvosios pramonės problema. Kaip konstatavo LTSR Aukščiausioji Taryba vienoje iš savo sesijų, pirkėjai nėra patenkinti visais gaminiais, lengvoji pramonė, gamindama drabužius, nepajėgia įveikti sezoniškumo barjero, dažnai trūkta medvilninių drabužių, nes fabrikai dėl medvilninių drabužių pigumo ir didelių pagaminimo sąnaudų atsisako juos gaminti. Taip pat nurodoma, jog fabrikai gamina prastos kokybės avalynę, kurią tenka dažnai išbrokuoti. Dėl šios priežasties 1977 m. į prekybos tinklą nepateko net penkių rūšių „Raudonojo Spalio“ pagamintų batų su N kokybės²⁹³ ženklu²⁹⁴. Prekių kokybės trūkumas gali būti gerai apibūdintas populiariu anekdotu apie sovietmečio prekes:

„Eina užsienietis pro parduotuvę. Žiūri – stovi didelė eilė. Klausia, ką čia parduoda.

Jam atsako:

– Batų išmetė.

Tas priėjo prie prekystalio, pažiūrėjo ir sako:

– Pas mus irgi tokius išmeta.“²⁹⁵

Normaliai prekybai pramonės prekėmis užtikrinti miesto parduotuvėse didmeninėse prekybos bazėse turėjo būti sukaupti numatyti sezoninių prekių fondai. Tačiau praktiškai tokių atvejų pasitaikydavo retai, nes dažniausiai prekės būdavo pradėdamos kaupti jau išibėgėjus sezonui, todėl parduotuvėms jos tiekto pavėluotai ir nesuformavus reikiamo asortimento²⁹⁶. Dažnai prekybos tinkle trūkdavo pirkėjams patrauklių prekių. Kaip pažymima 1977 m. Kauno m. LDT vykdomojo komiteto Prekybinių organizacijų valdybos raštuose LTSR prekybos ministerijai, 1977 m. į prekybos tinklą buvo patiekta 78 proc. užsakyto kiekio drabužių, importinių drabužių tik 33 proc., o paklausių drabužių – tik 50 proc. prašyto kiekio. Kauno parduotuvėse nuolat trūkdavo vaikiškų, vyriškų ir moteriškų žieminių ir demisezoninių įvairių medžiagų paltų, medvilninių baltinių, moteriškų džinsinių kelnų, įvairių medžiagų moteriškų suknelių, vaikiškų striukių, džinsinių kelnų, suknelių ir kt.²⁹⁷. Ypač trūko trikotažo gaminių, tad Kauno mieste trikotažo gaminių paklausa nuolat buvo netenkinama. Į prekybos tinklą tiekiami trikotažo gaminiai dažnai būdavo netinkamų, tamsių spalvų ir senų modelių. „Vilijos“, „Verpsto“, „Gegužės 1-osios“, „Masčio“ fabriku gaminti viršutiniai trikotažiniai drabužiai nebuvo pritaikyti nei pagal lytį, nei pagal amžiaus grupes. Madingi trikotažo gaminių modeliai į

²⁹³ N kokybės ženklas reiškė, kad prekės yra aukščiausios kokybės.

²⁹⁴ 1978 m. birželio 29 d. LTSR Aukščiausiosios Tarybos deputatų pasiūlymai ir pastabos, pareikštos, svarstant klausimą „Dėl valstybinės drausmės respublikos pramonėje būklės ir priemonių jai toliau stiprinti vadovaujantis TSKP XXV suvažiavimo nutarimais“. LCVA, f. R-808, ap. 1, b. 350, l. 44–45.

²⁹⁵ *Lietuvoje ryžiai neaugo: politiniai anekdotai*. Vilnius, 1990, p. 90–91.

²⁹⁶ 1979 m. rugsėjo 4 d. Kauno m. LDT vykdomojo komiteto Prekybinių organizacijų valdybos informacija LTSR prekybos ministerijai. KAA, f. R-372, ap. 1, b. 697, l. 53.

²⁹⁷ 1977 m. rugpjūčio 12 d. Kauno m. LDT vykdomojo komiteto Prekybinių organizacijų valdybos informacija LTSR prekybos ministerijai. KAA, f. R-372, ap. 1, b. 654, l. 128.

gamybą buvo įdiegiami pavėluotai ir pasibaigus mados sezonui²⁹⁸. Vėlesniais metais prekių pasiūlos problemos vis labiau augdavo, nes XX a. 8-ojo dešimtmečio pabaigoje Kauno parduotuvėse praktiškai nebuvo medvilninių, vilninių audinių. Parduotuvės visiškai negavo aksomo, velveto, markizeto, vilninių paltinių audinių. Kitų audinių pasiūla buvo ribota, pavyzdžiui, šilkinų audinių „Vėjelis“, „Pavasaris“, „Jurga“. Tradiciškai trūko ir madingų vyriškų, moteriškų bei vaikiškų drabužių, kurie turėjo paklausą, tačiau nepaklausių prekių buvo – menkai pirkti vyriški kostiumai, kurie buvo pagaminti iš prastų, išskirtinai pilkos spalvos audinių, nors pirkėjai pageidavo rudų ir mėlynų kostiumų. Kaip nurodė pardavėjai, dalis kostiumų buvo papuošta dekoratyvine baltos spalvos siūle, kuri visiškai nesiderino su audiniu ir iš esmės buvo skirta džinsiniams audiniams dekoruoti. Kauno lengvosios pramonės įmonės per mažai gamino vyriškų velvetinių kelnų, moteriškų dirbtinio kailio paltų, Bolonijos audinio striukių, o per daug buvo pasiuvama „džersi“ modelio paltų, nailono palaidinukų ir kt. Pirkėjai parduotuvėse ypač ieškojo velvetinių, džinsinių kelnų, kurių vietinė pramonė moterims negamino²⁹⁹. Kaip nurodė prekybininkai, dėl džinsų ir velveto mados itin sumažėjo kitų audinių gaminių paklausa³⁰⁰. Batų asortimentas parduotuvėse pirkėjų taip pat neviliojo. Kaip nurodė pardavėjai, pirkėjai dalies avalynės nepirko dėl nemadingo lako ir dėl to, kad batai sunkūs. Vieni batai buvo per ryškūs, o dalis dėl savo formos ir spalvos buvo tinkami nešioti tik vyresnio amžiaus pirkėjams. Ypač nepalankiai atsiliepta apie „Raudonojo Spalio“ avalynę, kuri, anot prekybininkų, buvo neįdomi, be dekoratyvių siūlių, pagerintos kokybės modeliai buvo nepatogūs, siauri ir brangūs. „Elnio“ pagaminti batai buvo blogos kokybės, nes nekokybiškas padas greitai atsiklijudavo³⁰¹. Apie kokybiškų batų deficitą neigiamai rašyta ir sovietinėje spaudoje: „Juk ir iš tikro pikta, kai specializuotoje batų parduotuvėje nerandame sau batų, nors mūsų išmieros batais lentynos lūžta lūžta, ir prekybininkai tik skėščioja rankomis, nežinodami, kaip jų atsiginti, kur juos dėti. Priešingai negu tuos batus, kurie pasirodo tik retkarčiais, mėnesių, ketvirčių, metų gale – ir ne kiekvienam mirtingajam parduotuvėje į rankas pakliūva.“³⁰²

Kauno m. parduotuvėse trūko ne tik madingų drabužių ar avalynės, bet ir kitų prekių, taip pat elektros prekių, buitinės technikos – šaldytuvų „Zil“, „Oka“, skalbimo mašinų „Aurika“, dulkių siurblių „Ural“, „Elektronika“, o ypač siuvimo ir mezgimo mašinų³⁰³. Nekokybiškos

²⁹⁸ 1977 m. rugsėjo 12 d. Kauno m. LDT vykdomojo komiteto Prekybinių organizacijų valdybos informacija LTSR prekybos ministerijai apie trikotažo gaminių likučius. KAA, f. R-372, ap. 1, b. 654, l. 48.

²⁹⁹ 1979 m. Kauno m. LDT vykdomojo komiteto Prekybinių organizacijų valdybos konjunktūrinė apžvalga. KAA, f. R-372, ap. 1, b. 722, l. 14–15.

³⁰⁰ 1979 m. Kauno m. LDT vykdomojo komiteto Prekybinių organizacijų valdybos pirkėjų ir paklausos ir jos patenkinimo tyrimas. KAA, f. R-372, ap. 1, b. 722, l. 87.

³⁰¹ 1979 m. Kauno pramonės prekybos aprangos grupės prekėmis konjunktūrinė apžvalga. KAA, f. R-372, ap. 1, b. 722, l. 49–50.

³⁰² ŽEMAITIS, V. Deficitas. *Švyturys*, 1975, Nr. 2, p. 18.

³⁰³ 1979 m. kovo 20 d. Kauno m. LDT vykdomojo komiteto Prekybinių organizacijų valdybos raštas apie kultūrinių ir ūkinių prekių prekybą Kauno m. KAA, f. R-372, ap. 1, b. 722, l. 38–39.

technikos problema galėjo būti išspręsta ir netradiciniu būdu: „A. C. universalinės parduotuvės radijo-elektronikos prekių skyriaus vyr. pardavėja. Prie jos nuolat būriuojasi pirkėjai, nes žino, kad A. C. draugiškai ir kvalifikuotai paaiškins sudėtingo asortimento prekes: fotoaparatus, magnetofonus, televizorius. A. C. beveik kaip meistras, moka sureguliuoti, pataisyti nedidelius gaminio netikslumus.“³⁰⁴ Dideliu deficitu tapo baldai – Smolensko virtuvinių baldų komplektai, „Kauno baldų“ baldai, „Vilniaus baldų“ svetainės baldų, sekcijų „Kaunas“, „Mažylė“, „Vilnius-2“, miegamojo baldų – „Rudesė“, „Diana“, „Rusnė“ komplektai³⁰⁵.

1980 m. prekių paklausa Kaune buvo tenkinama maždaug 74 proc. Dėl prekių trūkumo fonduose prekybos vietose nuolat trūko medvilninių, lininių audinių, natūralios vilnos paltinių audinių, kostiuminių audinių. Iš viso nebuvo prekiaujama dirbtiniu kailiu ir aksomu. Panaši situacija susiklostė ir drabužių bei avalynės prekybos srityje. Trūko sezoninių prekių, o esamos prekės buvo pasenusių modelių, netinkamų dydžių ar niūrių spalvų. Paskutiniaisiais 1980 metų žiemos mėnesiais prekyboje trūko žieminių, dirbtinio kailio, demisezoninių paltų, šiltos avalynės, taip pat galanterijos prekių – spalvotų sintetinių užuolaidų, diržų, sudėtingesnio modelio piniginių, siūlų, siuvimo reikmenų ir t. t.³⁰⁶ Panaši situacija buvo ir vaikiškų drabužių parduotuvėse. 1981 m. Kauno m. LDT vykdomojo komiteto deputatai, apsilankę miesto vaikiškų drabužių parduotuvėse, padarė išvadą, kad prekyboje esantys vaikiški drabužiai „pasiūti iš tamsių, nespalvingų medžiagų, kuriuos aprenkus vaikus taip ir slegia. <...> Suknelės mergaitėms pasiūtos iš triacetatinės medžiagos, kurių niekas nenori pirkti. Striukės pasiūtos iš kietos braškančios medžiagos, kurių taip pat niekas nenori pirkti, o spalvingų minkštų striukių būna, bet labai mažai“³⁰⁷. Taip pat pastebėta, kad parduotuvėje mažas pavasario ir vasaros sezonų batukų, basučių pasirinkimas, trikotažo gaminių, naujagimių drabužėlių, sportinės aprangos. Esminė vaikiškų drabužių deficito priežastis buvo nepakankamas šių prekių kiekis fonduose, jų buvo išskiriama tik 50–60 proc. reikalingo kiekio. Nors viršutinių drabužių, ypač striukių, paaugliams buvo išskiriama daugiau, tačiau, kaip nurodė parduotuvės, juos dažnai išpirkdavo suaugusieji nešioti sau. Be to, gamintojai praktiškai nereaguodavo į parduotuvių prašymus gaminti paklausesnius drabužių modelius, nepadėjo ir mugėse atliekami paklausos tyrimai. Kaip nurodė parduotuvių vedėjai, jie priversti pardavinėti tokius drabužius, kokius gamintojai pasiuvo, nes jie visiškai nereaguoja į prekybininkų siūlymus ar pastabas dėl

³⁰⁴ BARTUSEVIČIŪTĖ, B. Menas prekiauti. *Komunistas*, 1983, Nr. 8, p. 69.

³⁰⁵ 1979 m. kovo 20 d. Kauno m. LDT vykdomojo komiteto Prekybinių organizacijų valdybos raštas apie kultūrinių ir ūkinių prekių prekybą Kauno m. KAA, f. R-372, ap. 1, b. 722, l. 38–39.

³⁰⁶ 1980 m. Kauno m. LDT vykdomojo komiteto Prekybinių organizacijų valdybos paaiškinamasis raštas apie pramonės prekių prekybos trūkumus, f. R-372, ap. 1, b. 728, l. 69.

³⁰⁷ 1981 m. balandžio 21 d. Kauno m. LDT vykdomojo komiteto Prekybos, viešojo maitinimo ir buitinio aptarnavimo nuolatinės komisijos protokolas „Dėl gyventojų aprūpinimo vaikiško asortimento prekėmis“. KAA, f. R-566, ap. 1, b. 907, l. 17.

asortimento net mugių metu. Dažnai atsitikdavo, kad naujos drabužių kolekcijos prekybos vietas pasiekdavo jau pasibaigus sezonui³⁰⁸.

XX a. 9-ojo dešimtmečio pabaigoje geresnės kokybės, madingesnių vaikiškų drabužių gamybą stabdė modernių įrenginių ir geresnių žaliavų trūkumas. Kaip nurodoma „Raudono Spalio“ fabriko pažymoje, madingų drabužių vaikams siuvimą riboja madingesnių žaliavų, tokių kaip apsiaustinis audinys, impregnuota medvilnė ar pamušalinis dirbtinis kailis, trūkumas, o gaunamos buvo tik žemos kokybės žaliavos. Be to, 1988 m. negauta drabužių apdailos prekių – aplikacijų, lipdukų, gražių sagų, sagčių ir t. t.³⁰⁹. Analogiška problema kilo ir siuvimo fabrikui „Danga“. Fabrikas savo iniciatyva sukūrė mados reikalavimus, atitinkančius modelių fasonus ir buvo pajėgus padidinti madingų, pagerintos kokybės drabužių gamybą, tačiau galimybes ribojo gaunami audiniai, kurie buvo nepatrauklių spalvų ir žemos kokybės, trūko specialių trikotažo siuvimo mašinų, o gauti importinių žaliavų bei mašinų fabrikas savo iniciatyva negalėjo³¹⁰. Anot gamintojų, parduoti prekes trukdė ir išaugęs vartotojų reiklumas, nes jie pastebėdavo tokias „smulkmenas“ kaip nevykusi gaminio apdaila, etiketė ir pakuotė. Prekybininkai nurodė, kad kai kurių „Lelijos“ drabužių pirkėjai, o ypač jaunimas, nenorėjo pirkti dėl grubaus ir prie medžiagos nepritaikyto pamušalo, sagų, nepatraukliai atrodė iš pilkos audinio skiautės pagamintos etiketės, kurios buvo be kokybiškos metalinės furnitūros ir įsimintino prekės ženklo. Prie prekių kokybės gerinimo turėjo prisidėti ir reikalavimas jos išvaizdai bei pateikimui: „<...> pirkėjui, kuris už prekę „balsuoja“ rubliu, rūpi ne tik saldainio skonis, bet ir popierius, į kurį jis įvyniotas, dėžutė, į kurią jis įdėtas. Vadinas, atestuojant produkciją, visų pirma reikėtų atsižvelgti į gaminio atitikimą geriausiems pasauliniams pavyzdžiams“³¹¹.

Nepatenkintiems oficialiose prekybos vietose esančiomis prekėmis ar itin dideliu standartu prekėms kėlusiais pirkėjams valdžia turėjo pasiūlyti ir kitų drabužių įsigijimo alternatyvų.

1.3. Kas yra madinga, žinojo tik ateljė

Išrankiems pirkėjams Kaune buvo ir kitų alternatyvų įsigyti madingų drabužių. Juos buvo galima pasisiūti ateljė, kur pagal išsirinktą iš katalogo modelį siuvėjas pasiūdavo drabužį konkrečiam klientui. Anot sovietinės propagandos, pagrindinė ateljė ir jų darbuotojų misija – reklamuoti madą, jie privalėjo žengti kartu su mados tendencijomis, atkreipti dėmesį į naujausius aprangos, avalynės, baldų mados atspindžius ir aprūpinti užsakovus naujausiais

³⁰⁸ Ibid., l. 18.

³⁰⁹ 1988 m. spalio 13 d. Kauno m. LDT vykdomojo komiteto finansų skyriaus pažyma apie laikinų kainų pagerintos kokybės gaminiams ir sutartinių kainų bandomosioms partijoms ir ypatingai madingiems gaminiams nustatymą ir priedų panaudojimą „Spalio“ fabrike. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1727, l. 112–113.

³¹⁰ 1988 m. spalio 14 d. LTSR finansų ministerijos valstybės pajamų inspekcijos pažyma. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1727, l. 131.

³¹¹ LIGAČIOVAS, J. Kokybės gerinimas – ekonominės politikos centras. *Komunistas*, 1985, Nr. 10, p. 18.

modeliais³¹². Ateljė darbuotojai buvo raginami sekti ne tik vietinių mados kūrėjų diegiamu mados reglamentu, bet ir socialistinėmis mados tendencijomis. XX a. 7-ojo dešimtmečio viduryje ateljė darbuotojams skirtoje spaudoje, remiantis bulgariškomis mados naujovėmis, buvo siūloma vartotojams siūti patogius drabužius ir avalynę: „Įtikinantis, žavintis grožis keičia vartotojų skonį tinkamesne linkme. Jei iki šiol buvo ginčijamasi, koks rūbas gražus, tai dabar aišku. Dominuojantis šiuolaikinės mados bruožas – patogumas.“³¹³

Tačiau vartotojų noro puoštis ateljė siūtais drabužiais nekėlė apgailėtinos pastarųjų galimybės įvykdyti kliento pageidavimus. Štai 1975 m. Kaune, K. Markso (dabar – Raudondvario) prospekte, buvusio fabriko „Mada“ ateljė klientus pasitikdavo ne itin jaukiu interjeru – tamsiomis, netvarkingomis patalpomis ir senais baldais. Kad klientų čia tikrai niekas nelaukia, rodė ir tai, kad niekas nepriiminėjo užsakymų, nebuvo madų žurnalų, pagal kuriuos klientai galėtų pasirinkti norimus modelius. Siūti drabužių čia neviliojo ir blanki reklama bei ilgas užsakymų įvykdymo terminas³¹⁴. Nemažai ateljė tinkamai reklamavo savo paslaugas. „Tauro“ ateljė kvietė vartotojus užsisakyti siūti avalynę, nes ji, anot reklamos, madinga, elegantiška, patogi, o ruošiant modelių kolekcijas sezonams atsižvelgiama į mados reikalavimus, atidžiai parenkamos spalvos, avalynė užsakovus patraukia savo spalvingumu ir originalumu³¹⁵.

Pasitaikydavo ir geriau klientų poreikius atitinkančių ateljė. Apie „Vaivorykštės“ trikotažo ateljė buvo rašoma: „<...> Jauku įėjus į vidų. Visur švaru, gėlės. <...> gyventojai galėjo užsisakyti gaminių iš vilnionių, pusvilnionių ir akrilinių verpalų. Tiesa, spalvų pasirinkimas nebuvo didelis.“³¹⁶ Tuo tarpu kai kurių ateljė patrauklumas nesikeitė daugelį metų net arti miesto centro. Apie K. Požėlos (dabar – Šv. Gertrūdos) gatvėje įsikūrusias „Mados“ fabriko ateljė buvo rašyta: „Ateljė paroda-pardavimas, esantis Požėlos g-vėje Nr. 6. Negrąži reklama. Ant palangės paguldytas tik vienas odinis švarkas. Dirbtinės gėlės reklamuojamos apsitrynusiuose mediniuose rėmuose ir uždengtos suglamžytu bei perplyšusiu celofaniniu popieriumi. Ateljė negauna pusfabrikačių. Nėra gražesnių modelių. Šį mėnesį nevykdo plano, nes neperka kailinių paltų, kurių daug gauta.“³¹⁷ „Madų ateljė Požėlos gt. Nr. 42 darbo patalpose švaru, tačiau per mažos. Buitinėse patalpose mėtosi tušti buteliai nuo degtinės ir vyno. Siuvimo ateljė Požėlos gt. Nr. 44, negražios vitrinės, palangės apsiluप, siuvimo cechų labai mažas.“³¹⁸

³¹² ZBRIŽEVAS, A. Buities tarnyba ir mada. *Už gražią buitį*, 1975 01 31, Nr. 4, p. 1.

³¹³ PETKEVIČIENĖ, J. Vyrauja klasikinis stilius. *Už gražią buitį*, 1975 03 21, Nr. 11, p. 2.

³¹⁴ 1975 m. gegužės 20 d. Kauno m. Požėlos raj. DŽDT vykdomojo komiteto Prekybos, viešojo maitinimo ir butinio aptarnavimo nuolatinės komisijos pažyma. KAA, f. R-566, ap. 1, b. 554, l. 60.

³¹⁵ SKINDERIENĖ, I. Aukšta platforma ir klasikinis siluetas. *Už gražią buitį*, 1975 09 12, Nr. 36.

³¹⁶ 1978 m. kovo 21 d. Kauno m. Požėlos raj. LDT vykdomojo komiteto Prekybos, viešojo maitinimo ir butinio aptarnavimo nuolatinės komisijos pažyma. KAA, f. R-566, ap. 1, b. 737, l. 181

³¹⁷ 1982 m. lapkričio 10 d. Kauno m. Požėlos raj. LDT vykdomojo komiteto Prekybos, viešojo maitinimo ir butinio aptarnavimo nuolatinės komisijos pažyma. KAA, f. R-566, ap. 1, b. 961, l. 50.

³¹⁸ 1982 m. lapkričio 23 d. Kauno m. Požėlos raj. LDT vykdomojo komiteto Prekybos, viešojo maitinimo ir butinio aptarnavimo nuolatinės komisijos protokolas. KAA, f. R-566, ap. 1, b. 961, l. 41.

Nekokios šios ateljė galimybės buvo pasiūlyti madingų drabužių, nes „negauna gražesnių medžiagų. Šiuo metu pardavime buvo šviesios margos vasarinės suknelės. Negaunama tamsesnių medžiagų, atitinkančių sezoną. <...> Salėje ant staliuko suplėšyti mados žurnalai“³¹⁹. „Trikotažo ateljė Požėlos gt. Nr. 46 pagrindinėse patalpose nešvaru, kampuose voratinkliai, matavimosi kabinose blogas apšvietimas, veidrodžiai sustatyti tiesiai ant grindų, pajuodę.“³²⁰ Kiek geresnė situacija buvo „Mados“ fabriko vaikiškų drabužių ateljė, kuri lankytojus patikdavo estetiška aplinka priėmimo patalpose ir siuvimo vietose bei patrauklia reklama. Nors siuvykla neturėjo didelio medžiagų pasirinkimo, tačiau iš užsakovų medžiagos siuvo gana greitai ir kokybiškai³²¹. Kai kurie spaudoje išsakyti teiginiai rodė, kad „Mados“ ateljė laukta ne eilinių, o reiklų skonį turinčių klientų: „Turint išvystytą skonį, nei amžius, nei išvaizda netrukdo būti madinga. Kiekvienai moteriai šimtas galimybių gražiai rengtis.“³²²

Gerokai patrauklesnės vartotojams atrodė „Vaivorykštės“ fabriko ateljė, kurių asortimentas buvo įvairesnis ir dažniau atnaujinamas, jaukesnis buvo ir šių ateljė interjeras bei išorinis vitrinų vaizdas. Ypač gerų atsiliepiamų sulaukė trikotažo ateljė Nr. 6, kuriai nuo 1982 m. suteikta aukštesnė klasė, nes čia buvo siuvami sudėtingesnių modelių drabužiai, per ketvirtį šios ateljė modelių pasiūla būdavo atnaujinama bent dviem modeliais, todėl jos modelių paklausa buvo daug didesnė. Anot patikrinimus čia atlikusios miesto valdžios, šios ateljė siūlyti drabužių modeliai atitiko mados reikalavimus, buvo jaunatviško silueto, sudėtingos apdailos ir puikios prekinės išvaizdos. Be to, „Matomoje, patogioje vietoje įrengtas standas, kuriame išdėstyti gaminiai-etalonai. Patogioje, prieinamoje vietoje sukabinti gaminiai, esantys pardavime. <...> Yra paruošti modelių eskizai, įvairūs raštų pavyzdžiai.“³²³ Sklandų ateljė darbą sunkindavo tai, kad gaudavo verpalus, kurie nebuvo pritaikyti ateljė turėtoms senoms siuvimo ar mezgimo mašinoms³²⁴.

Vienas pagrindinių ateljė uždavinių buvo drabužių modeliavimas, kuris iš dalies sutapo su modelių namų funkcijomis. Ateljė darbuotojų sukurti drabužiai paprastai buvo demonstruojami specialiose parodose, o vėliau, atskirus modelius patvirtinus meno tarybai, tokie modeliai būdavo paleidžiami į gamybą. Tačiau nepaisant siekio pavaizduoti ateljė kaip įstaigas,

³¹⁹ 1982 m. lapkričio 10 d. Kauno m. Požėlos raj. LDT vykdomojo komiteto Prekybos, viešojo maitinimo ir buitinio aptarnavimo nuolatinės komisijos pažyma. KAA, f. R-566, ap. 1, b. 961, l. 50.

³²⁰ 1982 m. lapkričio 23 d. Kauno m. Požėlos raj. LDT vykdomojo komiteto Prekybos, viešojo maitinimo ir buitinio aptarnavimo nuolatinės komisijos protokolas. KAA, f. R-566, ap. 1, b. 961, l. 41.

³²¹ 1982 m. lapkričio 10 d. Kauno m. Požėlos raj. LDT vykdomojo komiteto Prekybos, viešojo maitinimo ir buitinio aptarnavimo nuolatinės komisijos pažyma. KAA, f. R-566, ap. 1, b. 961, l. 51.

³²² Siuva ir vyrams, ir moterims. *Už gražių buitį*, 1983 02 04, Nr. 5, p. 2.

³²³ 1984 m. sausio 25 d. Kauno m. Požėlos raj. LDT vykdomojo komiteto Prekybos, viešojo maitinimo ir buitinio aptarnavimo nuolatinės komisijos pažyma. KAA, f. R-566, ap. 1, b. 1075, l. 4.

³²⁴ 1986 m. rugsėjo 29 d. Kauno m. Panemunės raj. LDT vykdomojo komiteto Prekybos, viešojo maitinimo ir buitinio aptarnavimo nuolatinės komisijos pažyma „Dėl „Vaivorykštės“ fabriko trikotažo ateljė darbo rajone“. KAA, f. R-571, ap. 1, b. 1179, l. 70.

kuriančias aukštus mados standartus atitinkančius modelius, daugumos ateljė galimybes tą daryti riboja ir deficitas, ir mados reglamentavimas. Ateljė pateikiamos medžiagos ir modelių pavyzdžiai buvo riboto asortimento ir neretai nekėlė vartotojų noro jais puoštis. Be to, daugelio ateljė materialinės sąlygos ir darbuotojų aptarnavimas tikrai nepriminė modelių namų teikiamų paslaugų, todėl vartotojai mieliau ieškojo savo poreikius atitinkančios aprangos neformaliais kanalais.

2. PRIVATI VERSLIŠKA VEIKLA

Analizuojant sovietinės visuomenės verslumo reiškinių, tenka susidurti su nemažai istoriografijoje ir viešajame diskurse įsitvirtinusių stereotipų. Visų pirma daugeliu atvejų atmetama privačių ekonominių interesų turėjimo prielaida, jau nekalbant apie jų įgyvendinimo galimybes. Dažnai privatūs ekonominiai interesai yra prilyginami tuometinės visuomenės materialiniams poreikiams, kurių formaliai ta visuomenė negalėjo turėti, o praktiškai sunkiai galėjo įgyvendinti. Manoma, kad visos materialinių poreikių įgyvendinimo galimybės apsiribojo „blato“ ryšiais, smulkiais grobstymais, prekių nuslėpimais ir pan. Antra, itin paviršutiniškai įvertintos tuo metu pastebimos neteisėta ir teisėta privati ekonominė veikla (spekuliacija, namudinė gamyba), kurios iki šiol neanalizuoja Lietuvos istoriografija. Nėra šiuo klausimu aiškios ir visuomenės nuomonės – vieni ją vertina kaip kapitalizmo inkliuzą socializmo sistemoje, kitų atmintyje vis dar gajus neigiamas požiūris į spekuliantus ir namudininkus. Privačių ekonominių interesų turėjimas ir galimybės juos įgyvendinti buvo labiau suprantamas socialistinio bloko valstybėse, nes tos visuomenės tikrai turėjo daugiau laisvių ir galimybių prieiti prie idėjų ir materialinių vertybių. Tuo tarpu kalbant apie Sovietų Sąjungos visuomenę iš anksto konstatuojamas nelaisvės požiūris ir visiškas negalėjimas įgyvendinti savo privačių ekonominių interesų, nes šia prasme itin nuvertinami neformalūs sovietinės visuomenės sugebėjimai. Iš esmės visi privatūs ekonominiai interesai galėjo būti įgyvendinti tik dalies visuomenės verslumu, išnaudojant ribotas valstybės teiktas galimybes arba naudojantis jomis neteisėtai.

Privati versliška veikla nebuvo vien socialistinėje sistemoje susiformavęs fenomenas, paskatintas deficito ar kitų ekonominių, politinių ar kultūrinių aplinkybių. Veikiau tai tęstinis procesas, patyręs ne vieną transformaciją ir galiausiai tapęs unikaliu socialistinės ekonominės sistemos palydovu. Šis procesas buvo paremtas daugeliu faktų ir iki šiol kelia nemažai prielaidų, kodėl galėjo klestėti esant ideologiniams prieštaravimams. Pradėti reikėtų nuo to, kad privati ekonominė veikla nebuvo galutinai pašalinta iš ekonominio valstybės gyvavimo ir buvo nuolatinė gyventojų socialinio gyvenimo dalis per visą Sovietų Sąjungos laikotarpį. Galima teigti, kad apskritai bet kokios privačios ekonominės veiklos eliminavimas iš Sovietų Sąjungos piliečių gyvenimo tapo nuolatinė siekiamybe, kurios sovietinei valdžiai iki galo niekada nepavyko įgyvendinti. Kaip pažymėjo Rusijos istorikas Jevgenijus Andriuchinas, dauguma sovietmečio ekonomistų ir teisininkų, pripažindami faktą apie privataus sektoriaus veikimą planinėje ekonomikoje, tvirtino, kad tai pereinamasis laikotarpis, kol yra laikinų problemų

prekybos ir paslaugų sektoriuje³²⁵. Tačiau šis sovietinio laikotarpio teoretikų vadintas pereinamasis laikotarpis praktiškai truko iki pat Sovietų Sąjungos žlugimo. Keitėsi tik versijos, kuriomis bandyta paaiškinti jo nuolatinę egzistavimą socialistinėje valstybėje, galiausiai riboto privataus sektoriaus buvimą valdžia pradėjo traktuoti kaip visiškai normalų reiškinį.

Lietuvoje sovietinės valdžios požiūris į asmens privačius ekonominius interesus per visus antrosios sovietinės okupacijos metus buvo nevienodas. Antrosios sovietinės okupacijos pradžioje valdžia pradėjo privataus verslo naikinimą. Viena iš priemonių buvo dideli mokesčiai, ideologinis puolimas, institucijų tikrinimais, šmeižtas stengiantis supriešinti gamintojus, pirkėjus ir pardavėjus. Okupacijos pradžioje gyventojų poreikis užsiimti kokia nors privačia veikla buvo vertinamas kaip buržuazinės Lietuvos suformuotų įgūdžių palikimas ir nepritarimas sovietinės valdžios diktuojamam gyvenimo būdai. Tiek spaudoje, tiek įvairiuose archyvuose dokumentuose pasitaikydavo skambių pasisakymų apie išlikusią smetoninės Lietuvos įtaką kuriamoje socialistinėje visuomenėje. Spaudoje buvo puolama kiekviena įmonė, gamintojas ar prekybininkas, savo noru neįsiliejęs į valstybinį sektorių, visur buvo įžvelgiama spekuliacija ir tarybinės santvarkos priešai. Dar 1947 m. „Tarybų Lietuvos“ laikraštis rašė, jog „Tarybinė vyriausybė didžiausią dėmesį skiria dirbančiųjų buities sąlygoms pagerinti, jų gerovės lygiui pakelti. Daug šioje srityje padaryta ir Kaune. Tačiau partijos ir vyriausybės norai bei pastangos sutinka aršų pasipriešinimą iš spekuliantų, kapitalistinių likučių pusės“³²⁶. Retorika spaudoje nedaug keitėsi ir vėlesniais metais: „spekulantai, kurių didžiausią daugumą sudaro buržuazinių klasių atskalos, pasinaudodami pokario meto sunkumais ir trūkumais, savo nešvariais veiksmais skriaudžia darbo žmones, kenkia valstybei“³²⁷. Tuo tarpu naujai įsteigtos miesto institucijos, kurios turėjo kovoti su privačiu verslu, kitaip tariant, prekyba ir gamyba, nuolat teisinosi arba skelbė apie pasiektus rezultatus. „Kauno m. Stalino rajono Finansų skyrius įsteigtas vos prieš metus <...> pradėjo kovą su spekuliacija: spekuliantus apdėjo mokesčiais (prekybininkus ir įmones – *aut. past.*). Daugelis privačių amatininkų dirbo po įmonių ir įstaigų iškaba, nors tos įmonės neturėjo teisės amatininkų laikyti. Dėl to didelis skaičius tokių taškų buvo uždaryti. Uždarytų dirbtuvių amatininkai vieni perėjo dirbti į Dailės kombinatą, DA skyrius ir įvairias arteles, o kiti jų išsiėmė registracijos liudijimus ir dirba privačiai, mokėdami mokesčius.“³²⁸

Nepaisant to, kad gyventojams buvo oficialiai leidžiama užsiimti ribotos apimtys privačia versliška veikla dar 1949 m. birželio 30 d. TSRS Ministrų Tarybos priimtomis „Nekooperuotų

³²⁵ АНДРЮХИН, Евгений А. *Предпринимательская деятельность населения СССР в 50–80-е годы XX века*. Диссертация. Курск, 2011, с. 7.

³²⁶ ŠERMUKŠNIS, P. Su šaknimis išrauti spekuliaciją. *Tarybų Lietuva*, 1947 07 04, Nr. 157 (1191).

³²⁷ Kova prieš spekuliaciją – visų bendras reikalas. *Tarybų Lietuva*, 1948 01 06, Nr. 4 (1347).

³²⁸ Kauno m. Stalino rajono finansų skyriaus vedėjo T. Brazdžionio atsakymas į 1947 m. liepos 4 d. „Tarybų Lietuvos“ laikraštyje spausdintą straipsnį „Su šaknimis išrauti spekuliaciją“. *Tarybų Lietuva*, 1947 07 11, Nr. 163 (1197).

naminių gamintojų ir amatininkų registracijos taisyklėmis³²⁹, ir vėlesniais dešimtmečiais asmenys, užsiėmę tam tikra privačia versliška veikla, būdavo dažnai kritikuojami ir laikomi socialistinės santvarkos priešais. Viename iš anoniminių skundų LTSR finansų ministerijai skundžiamasi dviejų vieno Lietuvos miesto gyventojų vykdomais verslais: „<...> atsirado piliečių, kuriems patiko Antano Smetonos laikai. <...> Girdi, anksčiau žmonės gyveno geriau, kas ką norėjo, tą galėjo dirbti. Nori, statyk fabriką, restoraną, valgyklą, malūną ir pan., o dabar tas viskas priklauso valstybei. Ir taip šie du draugai nesupranta, kad visos tos gėrybės yra visos mūsų liaudies gerovei. Jie pradėjo iš naujo kurti – gaivinti buržuazinių laikų santvarką³³⁰“.

Praktiškai nebuvo įmanoma, kad valstybės vaidmuo gyventojų privačių ekonominių interesų reguliavimo srityje būtų absoliutus, nors to reikalauta ideologiškai. Tą patvirtina teisinis reguliavimas, kuris sudarė tam tikrų išimčių, veiksmingų praktikoje. Pavyzdžiui, 1940 m. rugpjūčio 25 d. LTSR Konstitucijoje įtvirtinta nuostata, jog vyraujanti LTSR ekonomikos sistema yra socialistinė, bet įstatymas leidžia privatinį individualų valstiečių ir amatininkų ūkį, paremtą asmeniniu darbu³³¹. Kitas teisės aktas – jau minėtos 1949 m. birželio 30 d. TSRS Ministrų Tarybos priimtomis „Nekooperuotų naminių gamintojų ir amatininkų registracijos taisyklės“, kuriomis įtvirtintos leidžiamos privačios versliškos veiklos rūšys³³². Ir čia buvo esminis prieštaravimas tarp ideologijos ir teisės, kuri bandyta paaiškinti ir pateisinti laikina padėtimi, nauda valstybei, užimtumu, pajamų didinimu. Praktika parodė dar daugiau, nes ir esant stipriam valdžios interesui kliudyti privačiai ekonominei veiklai gyventojai vis tiek aktyviai ieškojo galimybių ją verstis. Galiausiai privačių ekonominių interesų turėjo apskritai nelikti, nes kiekvienas asmuo turėjo suprasti kolektyvinės veiklos pranašumą prieš individualią bei savanoriškai ieškoti įsiliejimo į kolektyvus būdų. Tokia turėjo būti ir privati versliška veikla, kurią gyventojai iš pradžių turėjo vykdyti individualiai ar su šeimos nariais, o vėliau jungtis į kooperatyvus³³³. Tačiau šis perėjimo procesas gerokai užtruko, ir galiausiai valdžiai teko daryti išlygas.

XX a. 8-ajame dešimtmetyje, užaugus naujai sovietinės visuomenės kartai, jau nebuvo galima dar itin gajos versliškos veiklos teisinti smetoninės Lietuvos suformuotu ekonominiu ir

³²⁹ Правила регистрации некорпорированных кустарей и ремесленников утверждены постановлением Совета Министров СССР от 30 июня 1949 г. № 2883. LCVA, f. R-164, ap. 20, b. 39, l. 35–41.

³³⁰ 1958 m. gruodžio 27 d. Anoniminis pranešimas, skirtas LTSR finansų ministerijos mokesčių valdybos viršininkui. LCVA, f. R-164, ap. 20, b. 39, l. 18.

³³¹ 1940 m. rugpjūčio 25 d. Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Konstitucija (Pagrindinis įstatymas), 9 str. *Lietuvos TSR įstatymų, Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakų ir Vyriausybės nutarimų chronologinis rinkinys*. Vilnius, 1956, T. I: 1940–1947 m., p. 12.

³³² Правила регистрации некорпорированных кустарей и ремесленников утверждены постановлением Совета Министров СССР от 30 июня 1949 г., № 2883. LCVA, f. R-164, ap. 20, b. 39, l. 35–41.

³³³ 1987 m. kovo 25 d. LTSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo nutarimas „Dėl vietinių liaudies deputatų tarybų veiklos įgyvendinant įstatymus, numatančius atsakomybę už ne darbo pajamų gavimą“. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 727, l. 204.

socialiniu palikimu, nes kitaip būtų paneigta socialistinės valstybės diegiamų principų sėkmė. Be to, pakeista valdžios pozicija jos atžvilgiu. Iki XX a. 7-ojo dešimtmečio laukta momento, kol bus galima visiškai uždrausti gyventojams verstis bet kokia privačia versliška veikla dėl visa apėmusio valstybinio sektoriaus, o XX a. 8-ajame dešimtmetyje privati versliška veikla pradėdama traktuoti kaip viena iš teisės į darbą alternatyvų, asmens nauda visuomenei, visuomenės aprūpinimu, asmeninių pajamų didinimu naudojantis savo darbu ir panašiais principais. Manytina, kad viena tokio pasikeitimo priežasčių tapo planinės ekonomikos nesėkmė, nes nebuvo pagaminama pakankamai kokybiškų prekių, kurių užtektų vartotojams. Be to, praktiškai nepaisyta vartotojų paklausos ne tik kiekio, bet ir asortimento klausimu. Materialiniu požiūriu visuomenės gyvenimas buvo pagerėjęs tiek, kad būtinajį vartojimą pamažu keitė paklausa prabangos prekių, kurių valstybinis sektorius pasiūlyti galėjo nedaug, o kai kurių prekių Sovietų Sąjungoje apskritai nebuvo. XX a. 8-ojo dešimtmečio pradžioje prasidėjo masinė vakarietiško prekių ar prekių su vakarietiška simbolika paklausa. Todėl šią nišą greitai pradėjo užpildyti namudininkai ir spekuliantai, kurie tokių prekių sugebėdavo parūpinti. Čia atsivėrė ir naujos privačios versliškos veiklos galimybės, kurių įgyvendinimas buvo labiausiai pastebimas pogrindyje.

Kita valdžios požiūrio į verslišką veiklą pasikeitimo priežastis galėjo būti ir iš dalies jos nesugebėjimas suvaldyti versliškos veiklos reiškinio. Nors teoriškai teisės aktai ir įvairūs nurodymai, reglamentuojantys ir ribojantys teisėtą ar neteisėtą verslišką veiklą, skambėjo griežtai, bet praktikoje ne viskas buvo sklandžiai įgyvendinama. Žemesniųjų grandžių pareigūnai dažnai piktnaudžiavo pareigų nevykdymu, klestėjo kyšininkavimas, tarpinstitucinis atsakomybės mėtymasis. Tarp pareigūnų, kaip ir visuomenėje, plačiai buvo paplitęs principas „aš tau – tu man“, kuris periodiškai buvo nušviečiamas ir sovietinėje spaudoje: „Nupirktos protekcijos, kyšiai, pakišos, savanaudiški sandėriai ne vieną pareigūną atveda į kaltinamųjų suolą. <...> O kiek tų apgaulinėjimo formų ir metodų. Kiek tų visokiausių savanaudiškų sandėriukų, telpančių į sutartis ir sutartėles: aš tau – tu man...“³³⁴

Archyvinių šaltinių analizė sufleruoja, kad viena priežasčių, kodėl valdžia keitė požiūrį į privačią verslišką veiklą, galėjo būti ir tam tikrų gyventojų grupių nenaudingumas valstybiniam sektoriui ir jų našta socialinei sistemai. Valdžiai nuolat problemų kėlė pensininkų, neįgaliųjų, daugiavaikių motinų, studentų užimtumo, pajamų ir darbuotojų bei tarnautojų, gavusių itin mažas pajamas, problema. Todėl šie asmenys turėjo kiek įmanoma labiau patys save išlaikyti ir mažiau skųsti mažomis pajamomis. Reikia pabrėžti, kad valdžios institucijos buvo nuolat užverstos pensininkų, karo veteranų ir kitų nedarbingų ar mažai darbingų asmenų skundais dėl

³³⁴ IGNOTAS, M. Respublikos vardu. *Švyturys*, 1982, Nr. 3, p. 10.

mažų pensijų, o darbininkų valstybinio turto grobstymai, siekiant papildyti pajamas, vis labiau badė akis.

Pasikeitęs ir kertinis požiūris į teisėtą privačią verslišką veiklą buvo įtvirtintas 1978 m. balandžio 20 d. priimtos LTSR Konstitucijos³³⁵ 17 straipsnyje, kuris skelbė, kad įstatymu leidžiama individuali darbinė veikla namudinių verslų, žemės ūkio, buitinio gyventojų aptarnavimo sferoje, taip pat kitų rūšių veikla, pagrįsta vien pačių piliečių ir jų šeimos narių darbu, o valstybė užtikrina, kad individuali darbinė veikla bus naudojama visuomenės interesams tenkinti³³⁶. Siekiant išvengti ideologiškai nepatogaus privačios versliškos veiklos termino, pastaroji įvardyta kaip individuali darbinė veikla. Valdžia kaip įmanydama stengėsi įrodyti, kad individuali darbinė veikla visiškai suderinama su socialistinės valstybės ideologija. „Tarybų Sąjungoje piliečiams nėra problemos, kaip įgyvendinti savo teisę į darbą. Dargi priešingai – darbininkų daug kur trūksta. Tačiau kai kurie asmenys dėl šeimyninių aplinkybių, senyvo amžiaus, sveikatos būklės ir kitų priežasčių negali ar bent laikinai nepageidauja dirbti įmonėse, įstaigose ir organizacijose, bet nori ir turi galimybę užsiimti gamybine veikla namuose. Be to, tokia veikla nori užsiimti ir kai kurie darbininkai bei tarnautojai, panaudodami šiuo tikslu dalį savo laisvalaikio.“³³⁷ Gana plačiai apie individualią darbinę veiklą rašyta ir spaudoje: „Socialistinė ūkio sistema užtikrina visų mūsų šalies piliečių teisę į darbą. Kiekvienas asmuo turi galimybę pasirinkti profesiją, užsiėmimo rūšį ir darbą pagal savo sugebėjimus, profesinį pasirengimą bei išsilavinimą, vienkart atsižvelgdamas į visuomenės poreikius. Dauguma gyventojų šias teises įgyvendina įsidarbindami įmonėse, įstaigose ir organizacijose. O tam tikra dalis piliečių užsiima individualia darbine veikla.“³³⁸

Taigi nuo XX a. 8-ojo dešimtmečio pradžios beveik radikaliai neigiamą poziciją apie verslišką veiklą keičia sąlyginė pusiausvyra. Spaudoje pasitaiko straipsnių, analizuojančių tiek privačios versliškos, tiksliau – individualios darbinės veiklos plusus, tiek kritikuojančių jos minusus. Be jokios abejonės, spaudoje toliau negailestingai puolami spekuliantai. Tuo tarpu archyvinėje medžiagoje išdėstytas požiūris priklauso nuo to, kokia institucija sudarinėdavo dokumentus. Minėtus teiginius iliustruoja iškarpos iš socialistinės spaudos: „<...> dar gana plačiai paplitusi neteisinga pažiūra, kad užsiimti verslu ar kitokia individualia darbine veikla yra kažkas tai nepriimtina ir netinkama mūsų visuomenei. Šie asmenys nepagrįstai vadinami privatinkiniais, amatininkais, nors tokių socialinių grupių mūsų visuomenėje jau nebėra. Netgi

³³⁵ 1978 m. balandžio 20 d. Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Konstitucija (Pagrindinis Įstatymas). *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*, 1978, Nr. 11–130.

³³⁶ 1978 m. balandžio 20 d. Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Konstitucija (Pagrindinis Įstatymas), 17 str. *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*, 1978, Nr. 11–130.

³³⁷ 1978 m. kovo 1 d. Valstybės pajamų valdybos viršininko komentaras per respublikinį radiją „Nauda sau – nauda valstybei“. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 621, l. 19.

³³⁸ Individuali darbinė veikla ir nedarbo pajamos. *Tiesa*, 1986 09 04.

pasinaudoti jų paslaugomis kai kas laiko neleistinu ir smerktinu veiksnu. Tokiems neteisingiems samprotavimams plisti padeda ir nepakankamai kompetentingi komentarai periodinėje spaudoje. Antai laikraštyje „Tarybinė Klaipėda“ <...> priekaištaujama miesto prokuroro pavaduotojui vien už tai, kad jis savo automobilį remontavo ne valstybinėje įmonėje, o pas „privatininką“³³⁹. Vėliau minėtą situaciją ir namudininkų vertinimą sovietinėje spaudoje LTSR finansų ministras pakomentavo plačiau, teigdamas, kad laikraščiuose asmenys, užsiimantys individualia darbine veikla, nepagrįstai smerkiami ir įvardijami namudininkais, o jų veikla neteisingai apibūdinama tokiomis sąvokomis kaip „galima pradėti „kalti“ pinigus – vėliau namudininkas nebet kontroliuojamas“³⁴⁰. Galiausiai ministras pabrėžė, kad „kiekvienas turi teisę <...> remontuoti savo automobilį ten, kur daugiau garantijos, kad užsakymas bus atliktas greičiau ir geriau. Tik nereikia pamiršti savo visuomeninio statuso“³⁴¹. Neigiamų vertinimų spaudoje pasitaikė ir vėliau: „Taigi namudininkai. Reikia pripažinti, kad ši sąvoka gerokai pasikeitė per pastarąjį penkmetį. Kolūkinės turgavietės vyr. kontrolierius V. S. be visų nemalonumų ir eibių, kuriuos atneša šie verslo žmonės į turgavietę, paminėjo ir tai, kad prieš dešimtį metų jų buvę vienetai, prieš penkerius metus – dešimtys, šiuo metu namudininkų skaičius auga tarsi votis.“³⁴²

Sovietinėje propagandoje pateiktą kontroversišką požiūrį į privačią asmenų ekonominę veiklą turėjo sureguliuoti teisinis reglamentavimas. Pastarasis buvo ypač reikalingas žemesniosioms valdžios institucijoms, kurios tapo atsakingos už leidžiama versliška veikla besivertusių asmenų priežiūrą. Be to, šioms institucijoms teko atsakomybė nustatyti, ar tokia veikla neperžengia leistinų ribų arba ar ji apskritai nėra draudžiama.

2.1. Privačios gamybos kontrolė 1944–1975 m.

Amatininkų, namudininkų ir prekeivių veikla buvo pradėta reguliuoti vos prasidėjus antrajai sovietinei okupacijai. 1944 m. lapkričio 29 d. LTSR finansų liaudies komisaras išleido nutarimą, kuriame teigiama, kad „visi Kauno miesto naminiai gamintojai, amatininkai ir prekybos bei pramonės įmonių savininkai privalo užsiregistruoti Kauno miesto Finansų skyriaus Mokesčių rinkliavų sektoriuje (Maironio gatvė Nr. 29), gauti verslo registracijos liudijimą ir deklaruoti turėtąs 1944 m. rugpjūčio–gruodžio mėnesių laikotarpyje pajamas ir išlaidas, iš kurių bus

³³⁹ SIKORSKIS, Romualdas. Tik taip, kaip leidžia įstatymas. *Tiesa*, 1986 09 16.

³⁴⁰ 1986 m. spalio 17 d. LTSR finansų ministro komentaras „Tiesos“ laikraščio redakcijai dėl straipsnio „Tik taip, kaip leidžia įstatymas“. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 725, l. 132.

³⁴¹ *Ibid.*

³⁴² Turgus toks, koks yra. *Vakarinės naujienos*, 1986 11 05, Nr. 254.

nustatyti <...> mokesčiai³⁴³. Minėtam verslo registracijos leidimui gauti reikėjo pateikti 50 rublių vertės žyminį ženklą, įsigytą valstybiniame banke³⁴⁴.

1949 m. birželio 30 d. TSRS Ministrų Taryba priėmė „Nekooperuotų namų gamintojų ir amatininkų registracijos taisyklės“, kuriomis gyventojams leista ribotos apimties privati versliška veikla³⁴⁵. Taisyklėse verslai buvo suskirstyti į: 1. verslus, kuriais leista verstis be apribojimų; 2. verslus, kuriais leista verstis, kontroliuojant finansų institucijų pareigūnams, ir jais verstis teisėtai buvo būtinas verslo registracijos pažymėjimas; 3. uždraustus verslus, kuriais verstis drausta, pripažįstant juos pavojingais visuomenei, ir kurių vykdymas užtraukdavo administracinę arba baudžiamąją atsakomybę³⁴⁶. Verslai, kuriais leista verstis be apribojimų, apėmė praktiškai visas paslaugas, kurios buvo atliekamos prie namų ūkio (malkų skaldymas, skalbimas, namų ruošos darbai ir pan.). Verslo registracijos pažymėjimus privalėjo įsigyti siuvėjai, batsiuviai, laikrodininkai, šaltkalviai, skardininkai, dailidės, dažytojai, fotografai ir kt. Į draudžiamų verslų sąrašą įėjo supirktų ar užsakovo verpalų verpimas ir perdirbimas, drabužių, trikotažo dirbinių, kepurų, avalynės, gumos dirbinių, galanterijos dirbinių gaminimas, maisto, konditerijos gaminių, nealkoholinių gėrimų gaminimas ir kiti verslai tiek pagal užsakymus, tiek skirti parduoti. Uždrausta praktiškai visų rūšių prekyba, išskyrus žemės ūkio produktų, kurie užauginti savo sklypuose, taip pat buvo galima pardavinėti pagamintus baldus, molinius dirbinius, vaikiškus žaislus, kai kuriuos meninius dirbinius, muzikos instrumentus³⁴⁷. Šiuos gaminius namudininkai ar jų šeimos nariai galėjo pardavinėti savo gyvenamajame rajone ar mieste, gretimame mieste ir mugėse. Siekiant išvengti privačių įmonių kūrimosi, draustas verslo registracijos pažymėjimų išdavimas dviem ir daugiau asmenų, kurie nėra šeimos nariai³⁴⁸. Dažnai aukščiau išvardytų verslų vykdė valstybiniai susivienijimai – arteles, kuriose dirbo reikalingų įgūdžių konkrečiam darbui turintys gyventojai – siuvėjai, batsiuviai, verpėjai ir kiti, todėl pastarieji verslai buvo uždrausti. Kadangi tikėtasi, kad daugumą pramonės šakų apims valstybinis sektorius, drausta ir gamyba tokių daiktų, kurių iki šiol valstybiniai susivienijimai dar negamino. Tuo tarpu leidžiami verslai apėmė daugiausia teikimą įvairių paslaugų, kurių valstybė teikti buvo nepajėgi arba tokias paslaugas esamomis aplinkybėmis teikti būtų buvę neįmanoma.

³⁴³ Kauno miesto vykdomojo komiteto finansų skyriaus skelbimas. *Tarybų Lietuva*, 1944 12 16, Nr. 149, p. 5.

³⁴⁴ Ibid.

³⁴⁵ 1976 m. liepos 22 d. LTSR finansų ministro raštas Lietuvos TSR Ministrų Tarybai „Dėl sustiprinimo kovos su asmenimis, besiverčiančiais uždraustais namudiniais bei amatinikiškais verslais“. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 574, l. 39–40.

³⁴⁶ GALINIS, A. Administracinė ir baudžiamoji atsakomybė už vertinamą uždraustu verslu. *Socialistinė teisė*, 1975, Nr. 1, p. 43.

³⁴⁷ Правила регистрации некорпорированных кустарей и ремесленников утверждены постановлением Совета Министров СССР от 30 июня 1949 г., no. 2883. LCVA, f. R-164, ap. 20, b. 39, l. 35–41.

³⁴⁸ Ibid.

1958 m. balandžio 22 d. TSRS Ministrų Taryba priėmė nutarimą „Dėl dalinio Nesukooperatintų amatininkų registracijos taisyklių pakeitimo“, kuriuo sušvelnino kai kurias anksčiau įsigaliojusio reglamentavimo nuostatas. Iki tol visa medžiaga apie namudininko padarytus leidžiamų verslų vykdymo tvarkos pažeidimus ar uždraustų verslų vykdymą turėjo būti perduota prokuratūros organams. Pagal naują taisyklių pakeitimą, finansų institucijos, užfiksavusios tokius faktus, buvo įpareigosios visą medžiagą perduoti administracinėms komisijoms, kurios veikė prie miestų ar rajonų darbo žmonių Liaudies deputatų tarybų vykdomųjų komitetų. Pastarosios, išnagrinėjusios medžiagą, galėjo arba skirti baudą iki 500 rublių, arba perduoti medžiagą prokuratūros organams dėl asmens patraukimo baudžiamojon atsakomybėn. Nutarimu leista papildomai verstis kai kuriais verslais, pavyzdžiui, užsakovų vilnų ir vilnonių verpalų perdurbimu, gaminti iš užsakovo medžiagos pakinktus, avalynę, baltinius, trikotažą, galanterijos ir kitus dirbinius³⁴⁹.

XXI TSRS komunistų partijos suvažiavime buvo priimtas 1959–1965 metų Tarybų Sąjungos ekonomikos ir kultūros vystymo planas, kuriame iškeltas vienas ambicingiausių uždavinių – pavyti ir pralenkti labiausiai išsivysčiusias kapitalistines šalis pagal produkcijos pagaminimą vienam gyventojui ir padidinti buitinio gyventojų aptarnavimo paslaugų apimtį³⁵⁰. Tačiau pramonės ir buitinio aptarnavimo įmonės kaustė stagnacija, kurią lėmė prastas darbo organizavimas, įrangos, patalpų, medžiagų trūkumas ir pagaliau menki atlyginimai. Nors prekių ir paslaugų poreikis sparčiai augo, bet esamos buitinio aptarnavimo įmonės – artelės arba dirbtuvės – nesugebėdavo įvykdyti minimalių planų – nepagamindavo pakankamai batų, drabužių, negalėjo užtikrinti drabužių, batų ir buities įrankių remonto paslaugų. Pertvarkius pramonės valdymą, dauguma gyventojų buitinio aptarnavimo įmonių buvo perduota žinion rajonų ir miestų vykdomųjų komitetų, kurie turėjo užtikrinti, kad gyventojai bus aprūpinti įvairiomis paslaugomis. Nepaisant to, minėtų trūkumų pašalinti nepavyko, priešingai, daugėjo šių įmonių turto grobstymo faktų, lėšų švaistymo ir pan. Dėl prastų darbo sąlygų ir mažų atlyginimų vis daugiau namudininkų įvairiais būdais stengėsi būti atleisti iš artelių ir buitinio aptarnavimo įmonių ir vėl imtis privačių verslų³⁵¹.

Nubrėžus ilgalaikes gyventojų vartojimo poreikių tenkinimo gaires, turėjo keistis ir namudininkų padėtis – išlikęs nedidelės apimties privatus verslas turėjo būti nukonkuruotas stipraus ir patikimo valstybinio sektoriaus. Galiausiai po kelerių metų valdžia nusprendė, kad gyventojų vartojimo poreikiai tenkinami vis geriau, todėl galima dar labiau karpyti privačių

³⁴⁹ 1958 m. balandžio 22 d. TSRS Ministrų Tarybos nutarimas Nr. 434 „Dėl dalinio Nesukooperatintų amatininkų registracijos taisyklių pakeitimo“. LCVA, f. R-164, ap. 20, b. 39, l. 45–46.

³⁵⁰ Внеочередной XXI съезд Коммунистической партии Советского Союза. 27 января – 5 февраля 1959 года: стенографический отчет. М осква, 1959, Т. 1.

³⁵¹ 1959 m. balandžio 22 d. pažyma „Dėl gyventojų buitinio aptarnavimo įmonių veiklos Lietuvos TSR“. LCVA, f. R-164, ap. 20, b. 84, l. 66.

namudininkų veiklą: „Lietuvos TSR finansų ministerija, atsižvelgdama į respublikos vietinės pramonės ir gyventojų buitinio aptarnavimo įmonių pasiekimus paskutiniaisiais metais, yra tos nuomonės, kad jau pribrendo reikalas uždrausti piliečiams privačiai užsiiminėti atskirais amatais ir verslais <...>.“³⁵² Į uždraustų verslų sąrašą Finansų ministerija siūlė įtraukti vilnų karšimą, motyvuodama tuo, kad vilnų karšėjai ėmė mažesnę atlyginimą už vilnų karšimą nei valstybinės ar kooperatinės įmonės, ir tai neigiamai atsiliepė pastarųjų veiklai. Taip pat siūlyta uždrausti verstis naujos avalynės siuvimu iš užsakovų medžiagos. Ministerija nurodė, kad batsiuviai batams gaminti dažnai naudojo nuosavą odą, kuri pagrobta įmonėse, nes parduotuvėse odos pirkti nebūdavo. Siūlyta privatiems asmenims uždrausti verstis ir kitais verslais, pavyzdžiui, plaukų kirpimu, laikrodžių taisymu ir fotografavimu. Anot Finansų ministerijos, šiomis paslaugomis visiškai galėjo aprūpinti valstybinės buitinio aptarnavimo įmonės, be to, kai kuriais verslais gyventojai verčiasi nepaisydami savo pareigų valstybinėse įmonėse³⁵³.

Kai kuriuos verslus imta riboti vos pajutus didesnę jų populiarumą. 1961 m. spalio 10 d. LTSR Ministrų Taryba priėmė nutarimą, kuriuo nuo 1962 m. sausio 1 d. uždraudė verstis vilnos karšimu, naujos avalynės siuvimu iš užsakovo medžiagos, javų kūlimu, laikrodžių remontu, plaukų kirpimu ir šukavimu bei fotografavimu³⁵⁴. Valdžios duomenimis, nurodytais verslais vertėsi 240 asmenų, iš kurių daugiau nei pusė gyveno miestuose. Uždraudus minėtus verslus, LTSR finansų ministerija įžvelgė keletą problemų: „<...> uždraudus šiuos verslus, viena, išskyla klausimas įdarbinti amatininkus, kurių verslai yra uždrausti, ir antra, gali sutrikti gyventojų buitinis aptarnavimas, nes, pavyzdžiui, vietinės pramonės valdybos sistemoje <...> yra tik 14 vilnų karšyklų, o tuo tarpu privačių – net 93“³⁵⁵. Vienas pagrindinių tokio draudimo tikslų buvo priverstinis skatinimas amatininkus įsidarbinti valstybinėse įmonėse. Į naujai uždraustų verslų apimtį nepatekusius amatininkus įsidarbinti turėjo skatinti nauja verslų pajamų apmokestinimo sistema ir ribotos galimybės amatininkams registruoti savo veiklą miestuose.

1960 m. spalio 21 d. TSRS finansų ministerija išleido instrukciją „Dėl gyventojų pajamų mokesčio“, kuria įgalino finansų institucijas taikyti naujus pajamų metodus, o 1961 m. vasario 8 d. išleido aiškinamąjį raštą „Dėl amatininkų registravimo ir jų apmokestinimo kontrolės sustiprinimo“³⁵⁶, kuriais remiantis amatininkų pajamų apmokestinimas turėjo būti vykdomas pagal analogiją su valstybiniu sektoriumi. Kadangi iki tol amatininkai deklaruodavo gana

³⁵² 1961 m. rugpjūčio 12 d. LTSR finansų ministerijos raštas LTSR Ministrų Tarybai. LCVA, f. R-164, ap. 20, b. 103, l. 46.

³⁵³ Ibid., l. 46–47.

³⁵⁴ 1961 m. spalio 10 d. LTSR Ministrų Tarybos nutarimas Nr. 601 „Dėl kai kurių verslų uždraudimo ir amatininkų registravimo apribojimo Lietuvos Tarybų Socialistinėje Respublikoje“. LCVA, f. R-164, ap. 20, b. 103, l. 40.

³⁵⁵ 1961 m. lapkričio 21 d. LTSR finansų ministerijos raštas Vyriausiosios vietinės pramonės valdybos viršininkui. LCVA, f. R-164, ap. 20, b. 103, l. 9.

³⁵⁶ 1962 m. lipos 27 d. LTSR finansų ministro pavaduotojo raštas LTSR Ministrų Tarybai ir LKP Centro Komitetui „Dėl amatininkų ir religinių kultūrų tarnų apmokestinimo“. LCVA, f. R-164, ap. 20, b. 115b, l. 144.

mažas pajamas, o finansų skyrių darbuojasi nesugebėdavo nustatyti tikrųjų, nutarta imtis atitinkamų metodų nustatant jų faktines pajamas. Tokiu būdu siekta paskatinti namudininkus labiau vertinti darbą fabrikuose ar gamyklose ir kuo daugiau gyventojų atratinti nuo privačios versliškos veiklos. Remiantis nauju reglamentavimu, nustatyta tvarka, koku būdu turi būti apskaičiuojamos faktinės namudininkų pajamos. Minėtuose teisės aktuose įtvirtinta, kad tiek dirbančių valstybiniame sektoriuje, tiek nedirbančių namudininkų faktinės pajamos nustatomos remiantis namudininko veiklos tyrimo medžiaga ir kitais dokumentais, taip pat įvertinus valstybinių įmonių darbo laiką, medžiagų ir žaliavų sunaudojimo normas vienam gaminiui pagaminti ar paslaugai atlikti. Taigi faktiškai namudininkas turėjo gaminti tiek pat, tokiu pat greičiu ir sunaudoti tiek pat žaliavų, kiek darbuotojas fabrike ar gamykloje. Tokia pajamų nustatymo tvarka pavadinta orientacinėmis pajamingumo normomis, o apskaičiuojant faktines namudininkų pajamas bet kokie nukrypimai nuo šių normų turėjo būti pagrįsti iki smulkmenų. Pavyzdžiui, jeigu namudininkas, gamindamas daiktą, sunaudojo ne tiek žaliavų arba užtruko ne tiek laiko, kiek nustatyta valstybinėse įmonėse, arba jeigu namudininko faktinės pajamos ženkliai skyrėsi nuo orientacinių pajamingumo normų, valstybės pajamų inspektoriai reikalavo smulkiai pagrįsti pajamų skaičiavimo tvarką ir nurodyti, kodėl pajamos buvo mažesnės, nei nustatyta orientacinėmis pajamingumo normomis³⁵⁷. Pavyzdžiui, 1963 m. nustatyta, kad namudininkas, užsiėmęs viršutinių drabužių siuvimu Kauno arba Vilniaus mieste, per metus turėjo gauti 2 500 rublių apmokestinamųjų pajamų, moteriškų lengvų drabužių siuvimu – 1 700 rb, mezgimu – 2 400 rb, sofų gamyba – 3 400 rb ir t. t. Apskaičiuota, kad mažesnių miestų namudininkai – Klaipėdos, Šiaulių ir Panevėžio, užsiėmę tokiais verslais, turėjo gauti atitinkamai iš kiekvieno verslo 200 rublių mažesnes pajamas, t. y. šių miestų namudininkai už viršutinių drabužių siuvimą turėjo uždirbti per metus 2 300 rublių, už moteriškų lengvų drabužių siuvimą – 1 500 rb ir t. t. Namudininkai mažųjų Lietuvos miestų, tokių kaip Alytus, Kapsukas, Kėdainiai, Palanga ir kt., vykdydami savo verslus, turėjo uždirbti dar 200 rublių mažiau nei mažesniųjų Lietuvos miestų gyventojai. Likusių vietovių namudininkų apmokestinamosios pajamų normos palyginus su Vilniaus ir Kauno namudininkų skyrėsi nuo 500 iki 900 rublių. Tarkime, kaunietis ar vilnietis namudininkas, versdamasis mezgimu, turėjo uždirbti 2 400 rublių, o likusios vietovės – 1 800 rb ir t. t.³⁵⁸

Uždraudus nurodytus verslus ir pakeitus namudininkų pajamų apmokestinimo tvarką, LTSR finansų ministerija teigiamai įvertino draudimo pasiektą naudą. Pagal ministerijos skaičiavimus, uždraudus minėtus verslus ir pagerinus namudininkų faktinių pajamų išaiškinimą bei apribojus

³⁵⁷ 1962 m. sausio 26 d. LTSR finansų ministerijos išaiškinimas rajonų ir miestų finansų skyrių vedėjams „Dėl orientacinių amatininkų pajamingumo normų 1962 m. taikymo“. LCVA, f. R-164, ap. 20, b. 115b, l. 4.

³⁵⁸ 1963 m. sausio 25 d. LTSR finansų ministro patvirtintos Orientacinės amatų-verslų pajamingumo normos 1963 metams. LCVA, f. R-164, ap. 20, b. 194, l. 309.

jų galimybes registruoti savo veiklą miestuose, namudininkų skaičius Lietuvoje, miestų vietovėse, sumažėjo per pusę, nemaža dalis jų įsidarbino buitinio aptarnavimo įmonėse. Nuo 1960 m. iki 1962 m. verslus nutraukė 2 255 namudininkai, iš kurių 1 264 darbingo amžiaus asmenys įsidarbino viešajame sektoriuje³⁵⁹. Tačiau pripažino, jog: „Nežiūrint į tai, kad dabartiniu metu privatinkai įvairiais būdais stengiasi maskuoti savo nelegalią veiklą (panaudoja buitinio aptarnavimo įmones ir organizacijas, kuriose jie įsidarbina, savo privačiai klientūrai aptarnauti, tik dėl akių įsidarbina įmonėse ir organizacijose sargais bei kitais jų specialybei nebūdingais darbuotojais, realizuoja savo gaminius per valstybines prekybos parduotuves ir t. t.) <...>.“³⁶⁰ Viena iš priemonių, siekiant išvengti spekuliacijos ir namudininkų vertimosi draudžiamais verslais, buvo 1962 m. LTSR prekybos ministerijos draudimas komiso parduotuvėms priimti iš gyventojų parduoti naują avalynę ir baldus be fabriko ženklo arba spaudo. Bandyta tokį patį draudimą įvesti siuviniams, trikotažo gaminiams ir kitiems gaminiams, tačiau fabrikai žymėjo ne visą savo gamintą produkciją, o komiso darbuotojai ne visais atvejais galėjo atskirti fabrikinius gaminius nuo namudininkų pagamintųjų, todėl toks draudimas būtų buvęs per daug radikalus³⁶¹.

Tačiau nei dideli mokesčiai, nei verslų draudimai ar ribojimai realizuoti savo gaminius neišsprendė didėjančios privačios gamybos apimties. Didelė dalis namudininkų ir toliau gamino prekes, tik geriau slėpėsi nuo valdžios patikrų, bandė imituoti, jog formaliai verslais verčiasi pagal reikalavimus. Privatiems verslams vykdyti itin pasitarnavo ir darbas valstybiniame sektoriuje. Samda valstybinėse įmonėse dažnai tapdavo asmenims tik priedanga, po kuria buvo galima beveik saugiai verstis leidžiamais verslais neteisėtai arba vykdyti namudinius verslus didesnėmis nei leidžiama apimtims. Ši situacija sovietmečiu dažnai būdavo apibūdinama kaip „dirba darbo knygelė“, o asmuo darbo vietoje faktiškai nepasirodydavo arba už jį dirbo kažkas kitas. Šią problemą pastebėjo ir institucijos, tyrusios namudininkų veiklą: „Valstybės pajamų inspektorai, tirdami pajamas amatininkų, užsiimančių amatais laisvu nuo samdos darbo laiku, nenustato, kiek valandų per dieną jie užimti darbu įmonėje ar organizacijoje, ir dėl to neišaiškina jų faktinių pajamų, nes skaito, kad jie per dieną dirba 7 valandas, nors pastarieji kartais tik dėl akių, kad nebūtų laikomi veltėdžiais, įsidarbina įmonėje ar organizacijoje.“³⁶² Dažniausiai tokie faktai paaiškėdavo, jei paskųsdavo nepatenkinti kolegos arba neteisėtu elgesiu „susirūpinę“ kaimynai. Pavyzdžiui, anot Kauno miesto Požėlos rajono finansų skyriaus, 1969 m.

³⁵⁹ 1962 m. liepos 25 d. LTSR finansų ministerijos pranešimas LTSR Ministrų Tarybai ir LKP Centro Komitetui. LCVA, f. R-164, ap. 20, b. 115c, l. 146.

³⁶⁰ Ibid., l. 150–151.

³⁶¹ 1962 m. gruodžio 7 d. LTSR finansų ministerijos pranešimas rajonų ir miestų finansų skyrių vedėjams. LCVA, f. R-164, ap. 20, b. 115c, l. 143.

³⁶² 1963 m. liepos 13 d. LTSR finansų ministerijos nurodymas rajonų ir miestų finansų skyriams „Dėl amatininkų, vežikų, religinių kultūrų tarnų ir kitų piliečių, turinčių pajamų ne iš samdos darbo, išaiškinimo ir apmokestinimo pagerinimo“. LCVA, f. R-164, ap. 20, b. 154, l. 19.

balandžio mėn. gautas Kauno specializuotos autotransporto kontoros darbuotojų pranešimas, kuriame teigiama, kad dvi šios kontoros darbuotojos, kurių sutuoktiniai yra „Mados“ ateljė siuvėjai, namuose siuva be verslo registracijos pažymėjimų. Finansų skyriui patikrinus šiuos asmenis, faktai pasitvirtino, todėl surašyti administraciniai aktai dėl amatininkų registracijos taisyklių pažeidimų³⁶³.

2.2. Privačios gamybos plėtra ir ribojimai 1976–1986 m.

1976 m. gegužės 3 d. TSRS Ministrų Tarybos nutarimu buvo patvirtinti „Piliečių namudinių ir amatininkiško verslo nuostatai“, kuriuose buvo apibrėžta leistinos versliškos veiklos vykdymo tvarka, nustatytos draustinės versliškos veiklos rūšys³⁶⁴. Palyginus su senu versliškos veiklos reglamentavimu, pastarasis sumažino draudžiamų versliškos veiklos rūšių sąrašą, panaikino anksčiau buvusius ribojimus mezgimo ir siuvimo verslams. Išplėstos versliškos veiklos gaminių pardavimo galimybės – nuo šiol visi namudininkai gaminius galėjo realizuoti ne tik savo gyvenamajame mieste ar rajone, ar viename gretimame rajone, bet ir sostinėje. Iki šiol darbininkai ir tarnautojai, galėję gaminti dirbinius tik pagal gyventojų užsakymus, nuo šiol įgijo teisę gaminti prekes parduoti turgavietėse³⁶⁵.

Nutarime nustatyta, kad namudiniu ir amatininkišku verslu laikoma piliečių veikla, kai gaminami dirbiniai gyventojams parduoti arba teikiamos mokamos buitinės paslaugos³⁶⁶. Pagal nuostatus buvo galimos tik tos verslo rūšys, kurioms nebuvo numatyto draudimo, kartu pateiktas nebaigtinis sąrašas namudinių ir amatininkiško verslo, kuriais verstis drausta. Minėta nuostata palikta tam, kad kiekviena Sovietų Sąjungos respublika savo iniciatyva galėtų papildomai uždrausti bet kurią versliškos veiklos rūšį savo teritorijoje. Tačiau šiame teisės akte nustatyti keli uždrausti verslai, kuriais verstis buvo draudžiama visoje Sovietų Sąjungoje. Drausta perdirbti pirktus arba užsakovo žemės ūkio bei kitus maisto produktus, taip pat gaminti iš jų bet kokius maisto pramonės gaminius ar gėrimus, gaminti chemijos, parfumerijos, kosmetikos gaminius, apdirbti ir dažyti odos, avikailių, kailių žaliavas, gaminti dirbinius iš vertingų švelniaplaukių kailių, kurie neturi valstybinio ženklų, gaminti dirbinius iš spalvotųjų ir brangiųjų metalų, brangakmenių, gintaro ir t. t.³⁶⁷. Pagal nuostatus buvo griežtai nustatytos

³⁶³ 1969 m. balandžio 10 d. LTSR finansų ministerijos raštas Kauno miesto Požėlos rajono vykdomojo komiteto finansų skyriui. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 871, l. 5.

³⁶⁴ 1976 m. gegužės 3 d. TSRS Ministrų Tarybos nutarimas Nr. 283 „Dėl piliečių namudinių ir amatininkiško verslo nuostatų patvirtinimo“. *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*, 1976, Nr. 18–158.

³⁶⁵ 1982 m. birželio 27 d. LTSR finansų, vidaus reikalų ir teisingumo ministrų atsakymas į 1982 m. balandžio 21 ir gegužės 28 d. LTSR Ministrų Tarybos užklausą „Dėl namudinių bei amatininkiško verslo užsiimančių asmenų veiklos apribojimo“. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 666, l. 137.

³⁶⁶ 1976 m. gegužės 3 d. TSRS Ministrų Tarybos nutarimas Nr. 283 „Dėl piliečių namudinių ir amatininkiško verslo nuostatų patvirtinimo“. *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*, 1976, Nr. 18–158.

³⁶⁷ Ibid.

vietos, kur namudininkai galėjo pardavinėti pagamintus dirbinius. Prekės galėjo būti realizuojamos namudininko gyvenamajame rajone, mieste ar gretimame rajone, taip pat Vilniuje ir visoje Lietuvoje rengiamose mugėse. Taigi Kaune savo dirbinius galėjo pardavinėti Kauno, Kaišiadorių, Jonavos, Kėdainių, Raseinių, Jurbarko, Šakių, Kapsuko ir Prienų rajono gyventojai, o kauniečiai savo mieste, Vilniuje ir mugėse³⁶⁸.

Remiantis nuostata, kad kiekviena Sovietų Sąjungos respublika savo teritorijoje galėjo uždrausti bet kurį verslą, 1976 m. birželio 7 d. Lietuvos TSR Ministrų Taryba Lietuvos teritorijoje uždraudė verstis vilnos karšimu, naujos avalynės siuvimu, plaukų kirpimu ir šukavimu, gaminti paminklus, vaizduojamojo ir taikomojo meno dirbinius, kurių pavyzdžiai nepatvirtinti Ministrų Tarybos, ir kt.³⁶⁹ Kokia versliška veikla bus uždrausta kiekvienoje respublikoje, priklausė nuo keleto aplinkybių. Didžiausią motyvą draudimams skatino galimybė, kad bus pradėta grobstyti iš fabrikų ir gamyklų žaliavos kokiems nors gaminiams gaminti. Tokia situacija susiklostydavo, kai nesant draudimo namudininkams gaminti atitinkamus gaminius, nebuvo arba trūko šiems gaminiams pagaminti reikalingų žaliavų oficialiojoje mažmeninėje prekyboje. Svarstant, kokie verslai turėtų būti uždrausti 1976 m. birželio 7 d. LTSR Ministrų Tarybos nutarimu „Dėl namudinių ir amatininkiškių verslų“, LTSR vidaus reikalų ministerija pasiūlė uždrausti siūti paltus, sukneles, palaidines, megztinius, gaminti trikotažo drabužius, plastikinius papuošalus ir kitus plastikinius gaminius, nes esą šiems gaminiams gaminti dažnai naudojamos iš valstybinių įmonių pagrobtos medžiagos³⁷⁰. Nurodomas atvejis, kai Kaune išėjęs iš darbo batų ateljė batsiuvys išsinuomavo butą, jame siūdavo moterišką avalynę, kurią žymėdavo padirbtais jugoslaviškų firmų prekiniais ženklais. Šią avalynę jis pardavinėdavo sendaikčių turguose kaip importinę. Itališkus batų padus „platformas“ jis pirkdavo iš vienos batus gaminusios įmonės darbuotojų, kurie grobstydavo įvairias žaliavas³⁷¹. Tačiau galiausiai nutarime nutarta atsakyti tokios drastiškos nuostatos dėl drabužių siuvimo ir mezgimo, priešingai, išplėstos šių namudinių verslų vykdymo galimybės. Jei iki tol buvo leista drabužius siūti tik pagal užsakymus ir naudojant tik užsakovo medžiagą³⁷², tai priėmus nuostatus, leista gaminti tiek pagal užsakymus iš užsakovo medžiagos, tiek iš namudininko nupirkto medžiagos

³⁶⁸ 1981 m. gegužės 6 d. LTSR finansų ministerijos raštas rajonų ir miestų finansų skyriams „Dėl piliečių namudinių bei amatininkiškių verslų nuostatų 7-ojo punkto taikymo“. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 665, l. 82.

³⁶⁹ 1976 m. birželio 7 d. LTSR Ministrų Tarybos nutarimas Nr. 190 „Dėl piliečių namudinių ir amatininkiškių verslų nuostatų“. *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*, 1976, Nr. 18–158.

³⁷⁰ 1976 г. мая 28. Справка к проекту постановления Совета Министров Литовского ССР „О положении о кустарно ремесленных промыслах граждан“. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 574, l. 3. Daugiau apie individualios darbinės veiklos vykdymo tvarką ir ribojimus žr. TRANAVIČIŪTĖ, Brigita. Sovietinės visuomenės verslumo formos ir priežastys XX a. pabaigoje Kauno mieste. *Acta Humanitarica Universitatis Saulensis*, 2012, T. 14, p. 305–313.

³⁷¹ 1976 m. sausio 25 d. Министр министерства внутренних дел Литовского СССР „О состоянии борьбы со спекуляцией и мерах по устранению условий способствующих ей“. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 574, l. 17–26.

³⁷² 1978 m. kovo 1 d. Valstybės pajamų valdybos viršininko komentaras per respublikinį radiją – „Nauda sau – nauda valstybei“. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 621, l. 19.

drabužius, trikotažo gaminius, gaminius iš odos, gumos, galanterijos dirbinius³⁷³. Be to, namudininkai ne konkrečiam užsakovui pagamintus gaminius galėjo parduoti turgavietėse ar namuose bet kokiems pirkėjams³⁷⁴.

Taigi, viena iš sąlygų uždrausti kokį nors verslą buvo teisėto žaliavų įsigijimo problema. Drabužių siuvimo, mezgimo ir kitiems verslams buvo reikalingos žaliavos, kurių oficialioje mažmeninėje prekyboje nepakako. Faktas, kad nebuvo uždrausti tie verslai, kurie kelia didelę riziką žaliavų grobstymui, sufleruoja apie nelogišką valdžios žingsnį arba gerai apgalvotą prekių deficito mažinimo planą, nes namudininkai galėjo pagaminti daugiau paklausių prekių ir nebuvo susaistyti valdžios nurodymų dėl prekių kiekio, asortimento ir pan.

Žaliavų ir priemonių trūkumas, kai kurie verslų vykdymo ribojimai vertė namudininkus pažeisti versliškos veiklos vykdymo tvarką arba ieškoti neteisėtų verslų vykdymo galimybių, nes vykdyti privačią verslišką veiklą visiškai skaidriai praktiškai buvo neįmanoma. Ribos tarp teisėtos ir neteisėtos veiklos sparčiai nyko, ir tam daugeliu atvejų pasitarnaudavo valdžios paliktos spragos, pareigūnų aplaidumas ir nuolatinis verslių asmenų sugebėjimas prisitaikyti prie naujų sąlygų.

Remiantis 1976 m. birželio 7 d. LTSR Ministrų Tarybos nutarimu „Dėl Piliečių namudinių bei amatininkiškų verslų nuostatų“, esminė teisėto namudinių verslų vykdymo sąlyga buvo verslo registracijos pažymėjimo įgijimas. Verslo registracijos pažymėjimai buvo išduodami asmenims nuo 18 metų, jų gyvenamosios vietos miestų (rajonų) vykdomųjų komitetų finansų skyriuose. Išduoduose pažymėjimuose galėjo būti nurodomi verslu užsiimančio asmens šeimos nariai, jeigu jie dalyvavo verslo procese, pavyzdžiui, padėjo gaminti dirbinius arba juos realizuodavo³⁷⁵. Vienas dažniausių versliškos veiklos vykdymo pažeidimų buvo tas, kad verslo registracijos pažymėjime nurodytas verslas neatitikdavo faktiškai vykdyto verslo. Taip amatininkai bandydavo išplėsti savo verslų galimybes arba pridengti draudžiamus verslus. Verslo registracijos pažymėjimų išdavimo tvarka formaliai atrodė gana paprasta. Asmeniui reikėjo kreiptis į savo nuolatinės gyvenamosios vietos finansų skyrių, užpildyti specialios formos prašymą, pateikti pasą, savo nuotrauką. Jeigu asmuo dirbantis, dar reikėjo pateikti prašymą iš darbovietės apie tai, kokias pareigas užima, galiausiai sumokėti 5 rb mokesčių už verslo registracijos pažymėjimo išdavimą³⁷⁶. Tokia gana paprasta verslo registracijos

³⁷³ 1976 m. gegužės 28 d. LTSR finansų ministerijos Valstybės pajamų valdybos informacija apie Nesukooperatintų amatininkų registracijos taisyklių pagrindinius pakeitimus. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 574, l. 93.

³⁷⁴ 1978 m. kovo 1 d. Valstybės pajamų valdybos viršininko komentaras per respublikinį radiją – „Nauda sau – nauda valstybei“. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 621, l. 19.

³⁷⁵ 1985 m. sausio 17 d. Valstybės pajamų valdybos pažyma „Dėl teisės verstis namudiniais ir amatininkiškais verslais“. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1657, l. 34–35.

³⁷⁶ 1983 m. balandžio 28 d. Kauno m. LDT vykdomojo komiteto finansų skyriaus raštas Kauno m. Lenino rajono vykdomojo komiteto finansų skyriui „Dėl piliečių namudinių bei amatininkiškų verslų registracijos“. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1508, l. 20.

pažymėjimų įsigijimo procedūra sudarydavo galimybes minėtiems tikslams, nes institucijos praktiškai netikrindavo, kaip tas verslas bus vykdomas, kokias priemones ir žaliavas asmuo turi ir t. t. Vienas iš būdų nuslėpti savo vykdyto verslo pobūdį buvo netiksliai įvardytas versliškos veiklos pavadinimas verslo registracijos pažymėjimuose. Šiuo atveju susiklostė paradoksali situacija – finansų institucijos ne visuomet sugebėdavo tiksliai įvertinti namudininkų vykdytų verslų pobūdį ir įvardyti juos verslo registracijos pažymėjimuose. Tokia situacija susiklostė ne tik dėl finansų institucijų pareigūnų neišmanymo, piktnaudžiavimo ar namudininkų siekio nuslėpti tikrąjį savo vykdyto verslo pobūdį. Teisiškai plačiai nekonkretizavus leidžiamų versliškos veiklos rūšių, formaliai asmenys galėjo verstis bet kuria veikla, kuri atitiko namudinių bei amatininkų verslų pobūdį ir nebuvo uždrausta įstatymų. Tačiau atsiradus naujam reglamentavimui, ne visuomet būdavo aišku, koks verslas patenka į draudžiamų verslų apimtį, kadangi tiek leidžiami, tiek draudžiami verslai dažnai turėjo panašių požymių. Dėl šios priežasties namudininkus kontroliavusios institucijos tai per griežtai, tai per lanksčiai reguliavo jų veiklą. Situaciją iliustruoja pavyzdys, kai 1976 m. birželio 7 d. Ministrų Tarybos nutarimu „Dėl Piliečių namudinių bei amatininkų verslų nuostatų“ uždrausta verstis naujos avalynės siuvimu. Finansų institucijoms, vykdytosioms amatininkų kontrolę, kilo klausimų, ar uždraustam verslui reikėjo priskirti įvairių klumpių, basučių gamybą, veltinių vėlimą, guminių batų gamybą, nes tokia avalynė praktiškai buvo ne siuvama, o išdrožiama, veliama arba klijuojama. Atsakydama į iškilusį klausimą, Lietuvos TSR finansų ministerija išaiškino, kad bet kokios naujos avalynės gaminimas priskiriamas uždraustam naujos avalynės siuvimo verslui, išskyrus medinių klumpių (grynai iš medžio) gamybą, veltinių vėlimą ir guminių batų veltiniams gamybą, todėl pastariesiems verslams leista išduoti verslo registracijos pažymėjimus³⁷⁷. Kaip pabrėžė LTSR finansų ministerija, reikalavimas verslo registracijos pažymėjimuose tiksliai nurodyti verslo rūšį, pavyzdžiui, moteriškų drabužių siuvimas pagal užsakymus, moteriškų ir vyriškų paltų siuvimas, megztinių mezgimas parduoti ir pan., vangiai vykdomas, dėl to namudininkai piktnaudžiauja ir verčiasi uždraustais verslais. Atskiri asmenys, turintys registracijos pažymėjimus, pardavinėja turgavietėse savo verslų dirbinius (megztinius, įvairius siuvinius ir kt.), paženklintus užsienio valstybių firmų etiketėmis, prisiūtomis ar kitaip pritvirtintomis prie parduodamų gaminių, ir tuo siekia suklaidinti neapdairius pirkėjus³⁷⁸.

Valdžios institucijų susirūpinimą kėlė ir tai, kad vertimasis draudžiamais verslais tapdavo spekuliacijos prielaida, nes namudininkai gamindavo didelę vertę turinčius gaminius, kurie buvo itin paklausūs deficito kamuojamoje sovietinėje visuomenėje. Patys namudininkai nevengdavo

---

³⁷⁷ 1982 m. vasario 26 d. LTSR finansų ministerijos išaiškinimas rajonų ir miestų finansų skyriams „Dėl piliečių namudinių ir amatininkų verslų registracijos“. LCVA, f. R-809, ap. 3, b. 660, l. 10–12.

³⁷⁸ Ibid.

bendradarbiauti su spekuliantais, o jų pagaminti gaminiai dažnai dideliais kiekiais iškeldavo už Lietuvos ribų. Kaip pažymima įvairiose LTSR vidaus reikalų ministerijos ataskaitose, naudininkų mezgimo mašinomis pagamintas palaidines ir megztinius superka čigonai, gyvenantys Latvijoje, arba kiti spekuliantai, atvykstantys iš Maskvos, Leningrado, Novosibirsko ir kitų Sovietų Sąjungos miestų. Lietuvoje ir už jos ribų sėkmingai parduodama vyriška ir moteriška namudininkų pagaminta avalynė. Vienas stambiausių atvejų buvo atskleistas Kaune, kai išaiškinta grupė asmenų, užsiėmusių vyriškos avalynės gamyba ir pagaminusių daugiau kaip 450 porų batų, pažymėtų padirbtais užsienio firmų prekių ženklais. Grupės sulaikymo metu buvo rastos 75 poros vyriškų batų, 70 porų ruošiamų susiūti batų, 200 gabalų gumos ir batsiuvio įrankiai³⁷⁹.

Analizuojant vertimosi uždraustais verslais apimtis ir rūšis, matyti, kad didžiausią dalį asmenų, besivertusių draudžiamais verslais, sudarė didžiųjų Lietuvos miestų gyventojai. Čia buvo surašoma 76,4 proc. visų administracinės teisės pažeidimo aktų dėl vertimosi uždraustais verslais. Pavyzdžiui, per 1975 metus didžiųjų Lietuvos miestų finansų skyriai surašė 812 administracinės teisės pažeidimo aktų asmenims, kurie vertėsi uždraustais verslais³⁸⁰. Didžiausią uždraustų verslų dalį sudarė megztinių ir trikotažo dirbinių mezgimas parduoti (šis verslas buvo draudžiamas iki 1976 m. – *aut. past.*), juo vertėsi 519 asmenų. Kiek mažiau asmenų vertėsi drabužių siuvimu parduoti – 97 asmenys, vaizduojamojo ir taikomojo meno dirbinių, kurių pavyzdžiai nepatvirtinti Lietuvos TSR dailės fondo meno tarybų, gaminimu parduoti – 77 asmenys, konditerijos gaminių gaminimu parduoti – 73 asmenys, naujos avalynės siuvimu parduoti – 43 asmenys³⁸¹. Daugiausia uždraustais verslais besiverčiančiųjų buvo nustatyta Kauno, Vilniaus, Klaipėdos, Šiaulių miestuose, 1975–1976 metais juose nustatyta 1 890 asmenų, besivertusių uždraustais verslais. Administracinėn atsakomybėn patraukta 1 409, iš kurių 1 164 buvo nubausti piniginėmis baudomis³⁸². 1978 m. Kauno mieste buvo oficialiai įregistruoti 298 asmenys, užsiėmę namudiniais ir amatininkiškais verslais, dar 436 asmenys augino kailinius žvėrelius. 72 asmenys nubausti administracinėmis baudomis už vertimąsi leidžiamais verslais be verslo registracijos pažymėjimų ir 45 asmenys nubausti administracine tvarka už vertimąsi draudžiamais verslais³⁸³. 1979 m. Kauno miesto finansų skyriaus duomenimis, Kauno mieste

³⁷⁹ 1976 г. Министр министерства внутренних дел Литовского СССР „О состоянии борьбы со спекуляцией и мерах по устранению условий способствующих ей“. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 574, l. 17–26.

³⁸⁰ 1976 m. liepos 22 d. LTSR finansų ministro raštas Lietuvos TSR Ministrų Tarybai „Dėl sustiprinimo kovos su asmenimis, besiverčiančiais uždraustais namudiniais bei amatininkiškais verslais“. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 574, l. 39–40.

³⁸¹ Ibid.

³⁸² 1977 m. rugpjūčio 2 d. LTSR prokuratūros raštas LTSR Ministrų Tarybai „Dėl įstatymų, kovojant su privačia įmoninkiška veikla, pažeidimo“. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 604, l. 43.

³⁸³ 1979 m. kovo 22 d. Kauno miesto LDT vykdomojo komiteto finansų skyriaus pažyma LKP Kauno miesto komitetui „Dėl Kauno mieste veikiančių amatininkų ir kitų asmenų, turinčių pajamų ne iš samdomojo darbo 1978 metų pajamų“. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1314, l. 41.

išduotas 361 verslo registracijos pažymėjimas. Nustatyta 180 asmenų, kurie vertėsi namudiniais ir amatininkiškais verslais. Iš šio skaičiaus 76, gyvenantys kituose miestuose ir rajonuose, buvo sulaikyti pardavinėjantys namudines prekes Kauno miesto turgavietėse. 93 asmenys nubausti piniginėmis baudomis – 2 415 rublių suma³⁸⁴. Tačiau oficialūs institucijų pateikiami skaičiai ne visai atskleidė realiai tuo metu buvusią situaciją, nes tik nedaugelis registruodavo savo veiklą. Didžioji dalis leidžiamais verslais versdavosi be verslo registracijos pažymėjimų arba versdavosi draustais verslais. Tą įrodo panašūs statistiniai duomenys, kurie oficialiai užfiksuoti Kaune ir maždaug po 10 metų. Tarkime, 1986 m. Kauno miesto rajonų finansų skyriai surašė 392 namudinių ir amatininkškų verslų nuostatų pažeidimo protokolus, iš kurių 266 – už vertimąsi uždraustais verslais ir 166 – už vertimąsi leidžiamais verslais be verslo registracijos pažymėjimo arba už kitus pažeidimus³⁸⁵. Sunkiai tikėtina, kad per tiek metų išsiplėtus paklausai ir verslų vykdymo apimtims, bus užfiksuoti panašūs pažeidimų skaičiai.

XX a. 8-ojo dešimtmečio pabaigoje Kauno mieste jau veikė didelis skaičius nelegalių dirbtuvių, kurias namudininkai naudojo uždraustiems verslams vykdyti. Dažnai verslas buvo slepiamas ūkiniuose pastatuose ar kitų gyventojų namuose. Ypač populiarių mezgimo ir siuvimo verslų teisėtai gyventojai praktiškai negalėjo vykdyti dėl žaliavų deficito, tačiau gerai ištobulintos neteisėtos deficitinių žaliavų gavimo schemos vis tiek leido vystyti plačios apimties prekių gamybą. Kauno m. finansų skyrius pažymėjo, jog „Kaip Kauno mieste, taip ir kituose miestuose bei rajonuose yra dar ir nelegaliai dirbančių amatininkų <...> ir legaliai verslais užsiimančių kai kurių asmenų faktiškai gaunamos pajamos, matomai, yra didesnės, negu pavyksta išaiškinti mūsų darbuotojams. <...> registracijos pažymėjimus turintieji asmenys dažnai panaudoja (ypač mezgėjos) vogtas iš įmonių žaliavas, tai finansų įstaigų darbuotojai praktiškai negali daryti kokio tai poveikio, siekiant užkirsti kelią tokiam reiškiniui“³⁸⁶. 1980 m. finansų institucijų ataskaitose atsispindi, kad mezgėjai oficialiai stengėsi įtikinti finansų skyrių darbuotojus, jog daugiausia naudoja užsakovų siūlus. Dalis jų teigė, kad naudojo ir savo įsigytus, kuriuos, jų teigimu, pirkdavo ne tik Lietuvoje, bet ir Baltarusijos, Latvijos pramonės prekių parduotuvėse, komiso parduotuvėse, kur realizuoti konfiskuoti siūlai. Nepaisant to, finansų skyriaus darbuotojams buvo itin sudėtinga nustatyti siūlų įsigijimo vietas ir būdus, kadangi siūlus patys užsakovai arba mezgėjai prieš megdami apdorodavo: juos išplaudavo,

---

³⁸⁴ 1979 m. lapkričio 5 d. Kauno miesto LDT vykdomojo komiteto finansų skyriaus raštas Lietuvos Komunistų Partijos Kauno miesto komitetui „Dėl darbo su amatininkais“. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1314, l. 167.

³⁸⁵ 1987 m. kovo 3 d. LTSR finansų ministerijos Valstybės pajamų valdybos raštas „Dėl žinių apie asmenis, užsiimančius individualia veikla“. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1696, l. 34.

³⁸⁶ 1980 m. vasario 27 d. Kauno m. LDT vykdomojo komiteto finansų skyriaus ataskaita „Dėl asmenų, turinčių pajamų ne iš samdomojo darbo, išsiaiškavimo bei apmokestinimo Kauno mieste“. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 469, l. 59–60.

nudažydavo ir iš naujo susukdavo taip, kad iš pramonės įmonių pavogti siūlai niekuo nesiskirtų nuo parduotuvėse parduodamų siūlų³⁸⁷.

XX a. 9-ojo dešimtmečio pradžioje siuvimo ir mezgimo verslai vis labiau populiarėjo dėl kylančios siūtų ir megztų gaminių paklausos. Išliko kai kurios senos ir ryškėjo naujos tendencijos namudinių verslų vykdymo srityje. Kaip ir anksčiau, verslams vykdyti daugiausia naudotos pagrobtos iš fabrikų žaliavos, tačiau į verslą įsiliedavo vis daugiau darbingo amžiaus žmonių, tobulinta verslų vykdymo technika, dėl to buvo pagaminama dideli kiekiai paklausių prekių. Taigi, kuo toliau, tuo labiau namudiniai verslai tapo ne socialiai pažeidžiamų gyventojų grupių papildomu pajamų šaltiniu, o nemažos dalies gyventojų pagrindiniu ir pelningu pragyvenimo šaltiniu.

1981 m. Lietuvoje oficialiai užregistruota 1 471 asmuo, užsiėmęs mezgimo verslu, kas sudarė daugiau nei pusę visų asmenų, kurie vertėsi namudiniaisiais verslais. Iš šio skaičiaus 470 mezgėjų gyveno Kaune. Beveik 80 proc. iš visų užsiregistravusiųjų buvo darbingo amžiaus asmenys, nedirbę valstybiniame sektoriuje be pateisinamos priežasties. Pagal amžiaus grupes, mezgimo verslu užsiėmė 12 proc. 50-mečių, 29 proc. asmenų nuo 20 iki 30 metų, ir 10 proc. asmenų iki 20 metų amžiaus³⁸⁸. Didžioji dalis Kaune mezgimo verslu užsiėmusių gyventojų turėjo aukštąją, profesinę techninę ir vidurinę išsilavinimą ir tik nedidelė dalis jų buvo nebaigę vidurinės mokyklos arba turėjo tik pradinį išsilavinimą. Kad Kaune mezgimu užsiėmė ir laboratorijų vedėjai, ir inžinieriai ar mokytojai, ypač nepatiko LKP, kuri pažymėjo, jog dauguma užsiimančiųjų turi didesnes pajamas iš verslų, nei turėtų iš valstybinio darbo, todėl jo nedirba, nors yra darbingo amžiaus asmenys³⁸⁹. 1983 m. gegužės 1 d. duomenimis, Lietuvoje iš 5 749 asmenų, užsiėmusių namudiniaisiais verslais, tik 1 473 buvo nedarbingo amžiaus arba priklausė nedarbingai asmenų grupei – I–III grupių neįgalieji, namų šeimininkės, kurios augino ikimokyklinio amžiaus vaikus. Likusieji dirbo kolūkiuose, valstybinėse įmonėse ar buvo institucijų tarnautojai, dar 344 niekur nedirbo ir nepriklausė nė vienai iš minėtų grupių³⁹⁰.

Per keletą dešimtmečių atitinkami verslai paplito tuose miestuose, kuriuose buvo galima lengviausiai įsigyti žaliavų verslui vykdyti, todėl mezgimo verslas klestėjo Kaune, Šiauliuose, Telšiuose ir Kapsuke, kur koncentravosi lengvosios pramonės įmonės, gamyboje naudojusios vilną, pluoštą, įvairius siūlus, verpalus ir pan. Verslų populiarėjimas kėlė vieną iš didžiausių

³⁸⁷ 1980 m. vasario 25 d. Kauno m. LDT vykdomojo komiteto finansų skyriaus pažyma Kauno m. LDT vykdomajam komitetui „Apie namudinių ir amatininkiškių verslų nuostatų taikymą Kauno mieste“. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1360, l. 23.

³⁸⁸ 6 мая 1982 г. сообщения старшего помощника прокурора Литовского ССР по пропаганде и системизации советского законодательства. LCVA, f. R-754, ap. 15, b. 150, l. 19.

³⁸⁹ 25 мая 1982 г. Прокурор Литовской ССР государственный советник юстиции 2 класс „О кустарно вазальном промысле в республике“. LCVA, f. R-809, ap. 3, b. 660, l. 22–23.

³⁹⁰ 1 февраля 1984 г. Справка заместителя министра финансов Литовской ССР „О кустарно-ремесленных промыслах в Литовской ССР“. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 693, l. 161.

valstybinio sektoriaus problemų – išvengti grobstymo įvairių žaliavų ir produkcijos, kurios tapo nepakeičiamu namudininkų ir spekuliantų veiklos šaltiniu. Dėl šios priežasties mezgėjai ir siuvėjai sulaukdavo vis daugiau valdžios dėmesio, nes nuolat aktyviai ieškojo būdų įsigyti pagrobtų žaliavų iš vietinės lengvosios pramonės ir buitinio gyventojų aptarnavimo įmonių.

Grobstymo mastus iš fabrikų ir mezgimo bei siuvimo verslų vykdymo apimtis padeda atskleisti atskiri faktai. 1981 m. susumavus Kaune siuvimo verslu užsiėmusių namudininkų deklaracijose nurodytus siūlų sunaudojimo kiekius, paaiškėjo, kad per metus jie sunaudojo 12 tonų siuvimo siūlų, nors visoje Lietuvoje mažmeninės prekybos vietose buvo parduotos tik 8 tonos siūlų. Būtent didžiuosiuose Lietuvos miestuose, kuriuose telkėsi lengvosios pramonės įmonės, buvo nustatoma daugiausia namudinių verslų vykdymo pažeidimų. Šiuose miestuose reidų metu buvo sulaikoma daug asmenų, grobsčiusių žaliavas, jų buvo randama ir kai kurių asmenų namuose, nespėjus parduoti. Pavyzdžiui, 1982 m. dviejų vienos gamyklos sargų namuose rasta 175 kg vilnonės ir sintetinės medžiagos bei 110 megztinių. Kito darbuotojo namuose aptikta 53,5 kg medžiagos ir 131 megztinis. Vienas asmuo iš Kaune esančio fabriko „Koton“, susitaręs su darbuotojais, pagrobė 964 kg medžiagos už 26 492 rublių³⁹¹. Tais pačiais metais trečdalis tikrintų mezgėjų namuose buvo rasta nuo 5 iki 30 kg kokių nors siūlų arba dideli kiekiai gaminių, pagamintų iš šių siūlų. Tyrimas atskleidė, kad šiuos siūlus mezgėjai pirkdavo iš lengvosios ar chemijos pramoninių įmonių darbuotojų, o megztinių paklausai padidinti mezgėjai juos ženklino padirbtais užsienio prekiais ženklais. Vėliau megztiniai būdavo parduodami įvairiems supirkėjams, kuriuos pastarieji išveždavo už Lietuvos ribų. Be to, spekuliantai aprūpindavo namudininkus siūlais, nes užsakydavo numegzti didelius kiekius megztinių. Tuo tarpu mezgėjai, mezgantys rankinėmis mezgimo mašinomis, megztinius megzdavo iš storesnių siūlų, kuriuos buvo galima įsigyti Lietuvos, Latvijos ar Baltarusijos parduotuvėse. Pastarieji įsigijimo legalumą įrodinėdavo prekių įsigijimo čekiais³⁹².

Vietinių namudininkų pagaminti trikotažo gaminiai buvo paklausūs tarp kitų Sovietų Sąjungai priklausiusių respublikų gyventojų, kurie plūdo į Lietuvą jų įsigyti ir išgabendavo šimtus vienetų šių prekių. Toks antplūdis neliko nepastebėtas vietinės valdžios, kurią sunerimti vertė keli rezonansiniai atvejai, tapę žinomais visoje Sovietų Sąjungoje, kai atskleistas Kauno ir Šiaulių gyventojų, užsiėmusių namudiniais verslais, bendradarbiavimas su spekuliantais iš kitų respublikų. Nustatytos dvi grupės čigonų iš Moldavijos, kurios supirkinėjo trikotažo dirbinius su padirbtais užsienio firmų prekiais ženklais už daugiau nei 170 tūkst. rublių iš Kauno namudininkų. Taip pat sulaikyta grupė čigonų iš Tuvinskio srities, kuri iš kauniečio

³⁹¹ 25 мая 1982 г. Прокурор Литовской ССР государственный советник юстиции 2 класс „О кустарно вязальном промысле в республике“. LCVA, f. R-809, ap. 3, b. 660, l. 22–23.

³⁹² 1982 m. Kauno m. LDT vykdomojo komiteto tyrimo medžiaga. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1458, l. 146–147.

namudininko nupirko 1 000 trikotažo meztinių. Kita Kauno gyventoja pagamintų 800 palaidinių parduoti nespėjo, jos namuose buvo rasta dar 234 iš fabrikų vogtų siūlų ritiniai, kurių vertė sudarė 7 260 rublių³⁹³.

Masiškai gaminti paklausius trikotažo siuvinius ir meztinius suteikė galimybė ne tik dideliais kiekiais neteisėtai įsigyjama žaliava, bet ir priemonės. Gyventojams iš esmės buvo leidžiama įsigyti ir turėti tik rankines meztimo mašinas. Pavyzdžiui, 1983 m. vien Kaune oficialiose prekybos vietose buvo nupirktos 285 rankinės meztimo mašinos „Neva“, „Severinka“, „Veritas“³⁹⁴. Tuo tarpu didelė dalis namudininkų naudojami plokščiafanginėms meztimo mašinomis, kurių prekybos tinkle nepardavinėdavo. Šios mašinos paprastai būdavo naudojamos lengvosios pramonės ir trikotažo fabrikuose, o meztėjai perimdavo tas, kurios įmonėse buvo nurašytos į metalo laužą arba surinkdavo ir sumontuodavo mašinas iš likusių dalių. Šešėlinėje rinkoje minėtos mašinos kainuodavo iki 5 tūkst. rublių, o su jomis meztami meztiniai paprastai būdavo iš plonų verpalų, kurių nebuvo įmanoma įsigyti oficialiose prekybos vietose, gaminiui pagaminti ji sunaudodavo mažiau siūlų nei rankinė mašina³⁹⁵. Nagingi meistrai tokią meztimo mašiną dar papildomai patobulindavo, pritaisydami prie jų naujus elektrinius variklius ir papildomas dalis, kurios leido ir susiūti trikotažo gaminius arba pervyti siūlus. Tokios mašinos privalumas buvo jos mobilumas – prireikus ją galėta skubiai pernešti į kitą vietą³⁹⁶.

Spręsti apie meztimo verslo legalumą buvo galima ne tik iš to, kokiomis žaliavomis ar priemonėmis naudojama, bet ir kiek pajamų gaunama. Tikrųjų meztėjų pajamų ir verslo apimtį nustatymas kėlė nemažai problemų finansų institucijoms, nes šių skyrių darbuotojams buvo sudėtinga iširti, kaip meztimo verslas vykdomas praktiškai. Dėl to tyrimuose dažnai būdavo gaunami skirtingi rezultatai arba likdavo neatskleistų faktų, o pajamos nenustatytos. Meztėjų pajamos turėjo būti nustatomos remiantis jų parodymais ir surinkus kontrolinę medžiagą. Pajamos iš teisėto verslo buvo nustatomos pagal baigtų gaminių skaičių, turimų verpalų kiekį ir kitus faktus. Finansų skyriaus darbuotojai turėjo iširti, kiek laiko meztėjas sugaišta meztamas, susiūdamas vieną meztinį, ir gautą valandų skaičių sulyginti su buitinio

---

³⁹³ 5 декабря 1983 г. Доклад Министерство внутренних дел Литовской ССР для Совет Министров Литовской ССР о дополнении Постановления Совета Министров Литовской ССР от 7 июня 1976 г. „О положении о кустарно-ремесленных промыслах граждан“. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 693, l. 468.

³⁹⁴ 10 февраля 1984 г. Заявления Каунасского исполнительного комитета финансового отдела для Министерства финансов Литовской ССР „О состоянии кустарно-ремесленного производства в гор. Каунас“. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 693, l. 143–144.

³⁹⁵ 1982 m. Kauno m. LDT vykdomojo komiteto tyrimo medžiaga. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1458, l. 146–147.

³⁹⁶ 10 февраля 1984 г. Заявление Каунасского исполнительного комитета финансового отдела для Министерства финансов Литовской ССР „О состоянии кустарно-ремесленного производства в гор. Каунас“. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 693, l. 143–144.

aptarnavimo įmonių duomenimis³⁹⁷ – laiku, sugaištu vienam gaminiui pagaminti, ir jo kaina. Panašu, kad buvo atsisakyta itin griežto prilyginimo, kuris buvo įvestas dar 1960 ir 1961 m. LTSR finansų ministerijos instrukcijomis³⁹⁸. Nuo gautos sumos turėjo būti atskaičiuojami mokesčiai. Nustatyta, kad formaliai namudininkas, užsiimdamas vien verslu (t. y. būtų darbingo amžiaus, nedirbtų samdomo darbo, netvarkytų namų ūkio ir pan.), dirbtų 307 darbo dienas (išskyrus sekmadienius ir valstybinių švenčių dienas), kasdien dirbtų po 8 darbo valandas, tai numegztų 2 megztinius, nes vienam megztiniui numegzti reikia 4 valandų. Taigi, per metus vienas namudininkas galėtų numegzti 614 megztinių. Vieno megztinio vidutinė kaina 1981 m. buvo 4,5 rublio, todėl pagaminęs 614 megztinių per metus namudininkas gautų 2 763 rublius pajamų. Be to, apskaičiuota, kad mezgimo mašinos eksploatacijos išlaidos per metus sudaro 24 rublius, todėl, atmetus šis išlaidas, bendros pajamos liktų 2 739 rubliai. Vidutiniškai vienam megztiniui numegzti reikėjo apie 350 g verpalų, todėl vienas mezgėjas galėjo sunaudoti apie 215 kg verpalų³⁹⁹.

Siūlų, medžiagų ir kitų žaliavų grobstymas iš fabrikų, dideli gaminių kiekiai buvo ne vienintelė valdžios problema, susijusi su namudininkų vykdytais mezgimo ir siuvimo verslais. XX a. 9-ojo dešimtmečio pradžioje stipriai išpopuliarėjo trikotažo ir siūti gaminiai su užsienio firmų prekiniais ženklais. Valdžią jaudino, kad toks verslas tapo masinio pobūdžio ir lengvai vykdomas namų sąlygomis, nes namudininkai, naudodami elektrines siuvimo arba mezgimo mašinas, galėjo pagaminti didelį kiekį prekių. Per 1980–1983m. Lietuvoje įvairios valdžios institucijos konfiskavo apie 13 tūkstančių trikotažinių megztnių ir palaidinių ir 3,5 tūkst. tonų siūlų už daugiau nei 300 tūkst. rublių⁴⁰⁰. Analizuodamos namudininkų pagamintų trikotažo prekių paklausos priežastis, valdžios institucijos pabrėžė, jog „<...> tam tikrai grupei pirkėjų, kurių turguje visada būna gausu, patinka amatininkų gaminiai, todėl kad jie būna įvairesnių fasonų, spalvingesni, pigesni ir madingesni. Amatininkai ypač seka madas, žino pirkėjų paklausą vienoms ar kitoms prekėms, žino, kad parduotuvėse jų ne visada būna, ir tuo naudojasi. <...> buitinio gyventojų aptarnavimo įmonės žymia dalimi galėtų patenkinti gyventojų, dabar perkančių turguje, poreikius, tik reikia gaminti daugiau gaminių iš pigesnių, spalvingesnių ir

³⁹⁷ 1980 m. sausio 21 d. Kauno m. LDT vykdomojo komiteto finansų skyriaus raštas LTSR finansų ministerijai „Dėl piliečių, užsiimančių namudiniais bei amatininkiškais verslais, pajamų išaiškinimo bei apskaičiavimo trūkumų Kauno miesto rajonų finansų skyriuose“. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 651, l. 62.

³⁹⁸ Ibid.

³⁹⁹ 1982 m. kovo 16 d. Kauno m. LDT vykdomojo komiteto finansų skyriaus raštas Kauno miesto prokuratūrai. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1485, l. 101–102.

⁴⁰⁰ 5 декабря 1983 г. Доклад Министерства внутренних дел Литовской ССР для Совет Министров Литовской ССР о дополнении Постановления Совета Министров Литовской ССР от 7 июня 1976 г. „О положении о кустарно-ремесленных промыслах граждан“. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 693, l. 468.

madingų audinių, negaminti pasenusių fasonų, neturinčių paklausos gaminių, trikotažo ateljė turėtų būti didesnis pasirinkimas pigesnių, įvairių spalvų siūlų⁴⁰¹.

Leidžiamos versliškos veiklos apimtis dažnai išeidavo už valdžios nustatytų leidžiamų verslų ribos dėl palankių sąlygų neteisėtai įsigyti žaliavų prekių gamybai. Situaciją komplikavo oficialus leidimas verstis versliška veikla ir valdžios institucijų nesugebėjimas užkirsti kelio žaliavų grobstymui, todėl pradėta ieškoti leidžiamos versliškos veiklos ribojimo galimybių.

2.2.1. Trikotažo dirbinių gamybos draudimas

Matydamos didelę trikotažo gaminių paklausą, grobstomas žaliavas iš fabrikų ir darbingus asmenis, skiriančius šiam verslui pagrindinį dėmesį, sovietinės valdžios institucijos ėmė svarstyti apie trikotažo dirbinių gamybos draudimo projektą. Dėl projekto pasisakė dauguma vienaip ar kitaip asmenų verslišką veiklą reguliavusių ministerijų ir institucijų. Trikotažo gaminių mezgimo draudimui mezgimo mašinomis iš esmės pritarė LTSR vidaus reikalų ministerija, pateikusi poziciją dėl mezgimo verslų draudusio nutarimo projekto. Vidaus reikalų ministerijos teigimu, „Mezgimo verslo vystymąsi respublikoje skatina ta aplinkybė, kad juo užsiimantys asmenys randa galimybių įsigyti fabrikinės gamybos siūlų, nesąžiningų darbuotojų išnešamų iš lengvosios pramonės įmonių. <...> Verslais užsiimančių asmenų pagaminta produkcija žemos kokybės ir respublikos gyventojų tarpe turi ribotą paklausą. Žymi dalis šių dirbinių realizuojama už respublikos ribų arba atvykstantiems spekuliantams ištisosiomis partijomis. Visa tai patvirtina dažni respublikos gyventojų sulaikymai įvairiuose šalies miestuose transportuojant didelius mezginių kiekius arba prekiaujant jais“⁴⁰². Panašios nuomonės dėl mezgimo verslo draudimo laikėsi ir LTSR prokuratūra, kuri nurodė, jog vien 1981 m. Lietuvoje daugiau nei pusė versliška veikla užsiėmusių asmenų vertėsi mezgimu. Kaip pavyzdį prokuratūra pateikė Kauno miestą, kuriame dauguma iš mezgimu besivertusių asmenų buvo ne vyresni nei 50 metų darbingi asmenys. Čia buvo daugiausia naudojama vogtos žaliavos iš lengvosios pramonės įmonių ir pagaminama dideli kiekiai trikotažo gaminių⁴⁰³.

Kadangi didžioji dalis namudininkų užsiėmė mezgimu arba siuvimu, būsimu draudimu tikėtasi bendrą namudininkų skaičių sumažinti bent 50 proc. ir kartu priversti šiais verslais

⁴⁰¹ 1984 m. sausio 30 d. Vilniaus m. LDT vykdomojo komiteto finansų skyriaus pranešimas LTSR finansų ministerijos Valstybės pajamų valdybai „Apie asmenų, užsiimančių amatais bei verslais, sudėtį“. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 693, l. 138.

⁴⁰² 1982 m. balandžio 21 d. LTSR vidaus reikalų ministerijos pranešimas LTSR Ministrų Tarybai „Dėl asmenų, užsiimančių amatiniškais verslais, veiklos“. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 666, l. 123–124.

⁴⁰³ 26 июня 1982 г. Сообщение Прокурора Литовской ССР для Совета Министров Литовской ССР „О кустарно-вязальном промысле в республике“. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 666, l. 127.

besiverčiančius darbingus asmenis įsidarbinti valstybiniame sektoriuje⁴⁰⁴. Tačiau sudėtingesnis klausimas kilo dėl nedarbingų asmenų, daugiavaikių motinų ir kitų, kurie objektyviai ar subjektyviai negalėjo ir nenorėjo dirbti valstybiniame sektoriuje, užimtumo. Anot Finansų ministerijos, pastarieji, kreipdamiesi dėl verslo registracijos pažymėjimų išdavimo, iki tol nuolat įrodinėdavo, kad nerado įmonių, kurios sutiktų juos priimti arba netiko įmonių siūlytos sąlygos⁴⁰⁵. Įžvelgta ir kitų galimo draudimo neigiamų aspektų. Visų pirma manyta, kad dalis asmenų ir toliau vykdys verslus pagrindyje, dėl to padidės darbo vidaus reikalų ir finansų institucijoms užtikrinant verslų likvidavimą. Antra, biudžetas neteks pajamų iš namudininkų mokėtų mokesčių. Trečia, pramonės įmonės ir buitinio gyventojų aptarnavimo organizacijos buvo vis dar nepajėgios patenkinti vartotojų poreikių, todėl namudininkų pagamintų prekių paklausa išliktų, be to, nedingtų prielaidos šių gaminių spekuliacijai. Ketvirta, valdžia buvo nepajėgi užkirsti kelio materialinių vertybių grobstymui iš pramonės įmonių, todėl namudininkai ir spekuliantai turėjo galimybes įsigyti pigiai ir dideliais kiekiais žaliavų⁴⁰⁶. Vis dėlto visos valdžios institucijos sutarė, kad neranda pakankamų argumentų, kodėl darbingi asmenys, užsiimančys leidžiamais verslais, gali pakenkti visuomenės interesams, todėl uždrausti jiems visiškai megzti arba siūti būtų nepagrįsta⁴⁰⁷. Nepaisant to, spaudoje buvo keliama pernelyg gerai organizuoto mezgimo verslo problema: „Dauguma mezgėjų, turinčių registracijos pažymėjimus, seniai dalyvauja vadinamojoje „verslininkų kooperacijoje“: sakysim, viena mezga krūtines, kita – tik kišenėles, dar trečia tik susiuvinėja atskiras detales į megztuką ir taip toliau. <...> Specializavosi ne tik mezgėjos, jų pavyzdžiu pasekė ir kitos šio biznio grandys. Vieni išneša siūlus iš gamyklų, kiti pervynioja juos į sruogas, tretį pristato jas mezgėjoms. Net gatavų dirbinių pardavimo nemažai mezgėjų jau atsisakė: daug kam nepatinka stypsoti turgavietėje, juo labiau kad minėtoji produkcija paklauskos nebeturi – rinka persisotino. Todėl mezgėjos savo gaminius dažnai urmu parduoda visokiems komersantams, dažniausiai atvykėliams, kurie veža juos į tokias vietas, kur paklausa dar stabili.“⁴⁰⁸

Galiausiai priimtas gana radikaliai mezgimo verslų ribojantis įstatymas, kuriuo drausta mezgimui naudoti mechanines priemones. 1984 m. balandžio 23 d. Lietuvos TSR Ministrų Tarybos nutarimu „Dėl papildomų priemonių namudinių bei amatininkiškų verslų organizavimui Lietuvos TSR sutvarkyti“ nuo tų pačių metų birželio 1 dienos buvo uždrausta

⁴⁰⁴ 1984 m. balandžio 16 d. LTSR finansų ministerijos pranešimas LTSR Ministrų Tarybos posėdyje „Dėl namudinių ir amatininkiškų verslų“. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 693, l. 186–187.

⁴⁰⁵ 1984 m. gruodžio 10 d. LTSR finansų ministerijos raštas LTSR Ministrų Tarybai „Dėl verslais užsiimančių asmenų veiklos“. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 693, l. 298.

⁴⁰⁶ 1983 m. gruodžio 12 d. LTSR finansų ministerijos ataskaita „Dėl asmenų, užsiimančių verslais“. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 679, l. 50.

⁴⁰⁷ 1982 m. birželio 27 d. LTSR finansų, vidaus reikalų ir teisingumo ministrų atsakymas į 1982 m. balandžio 21 ir gegužės 28 d. LTSR Ministrų Tarybos užklausą „Dėl namudinių bei amatininkiškais verslais užsiimančių asmenų veiklos apribojimo“. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 666, l. 139.

⁴⁰⁸ BUKINAS, E. Kaip suvartyti džiną į butelį? *Švyturys*, 1982, Nr. 6, p. 19.

trikotažo dirbinių mezgimo mašinomis gamyba ir trikotažo drabužių siuvimas parduoti, išskyrus megztus rankomis (virbalais ir vašeliais), taip pat drabužių siuvimu iš namudiniais ir amatininkais verslais besiverčiančių medžiagos⁴⁰⁹. Remiantis minėtu reglamentavimu, 1984 m. birželio mėn. visoje Lietuvoje buvo atimti verslo registracijos pažymėjimai iš 875-ųjų asmenų, užsiėmusių šiais verslais⁴¹⁰. Tačiau 1984 m. gruodžio 24 d. LTSR Ministrų Tarybos nutarimu „Dėl piliečių namudinių ir amatininkų verslų nuostatų dalinio pakeitimo“ anksčiau įsigaliojusi tvarka buvo kiek sušvelninta. Visiems namudininkams trikotažo dirbinius buvo leidžiama gaminti tik rankomis – virbalais arba vašeliu, o kelios grupės asmenų juos gaminti turėjo nustatytomis sąlygomis. Šioms grupėms priskirti I ir II grupės neįgalieji, motinos, auginusios 3 ir daugiau vaikų iki 16 metų, kurie trikotažo gaminius galėjo gaminti ir mezgimo mašinomis, tačiau jos turėjo būti leidžiamos įsigyti gyventojams. Prie gyventojams įsigyti leidžiamų mezgimo mašinų buvo priskirtos „Neva“, „Severianka“, „Veritas“⁴¹¹.

Apie naujų draudimų teigiamas ir neigiamas puses atsiliepė Vilniaus miesto valdžia, kurios teritorijoje galėjo prekiauti namudininkai, atvykę iš visos Lietuvos. „Tas labai teigiamai paveikė Vilniaus miesto aplinką. Iš kitų respublikos vietovių bei kitų respublikų nebeatvažiuodavo šimtai lengvo pasipelnymo mėgėjų, turguje žmonės laisvai galėjo prekiauti žemės ūkio produktais. Pagal nepatvirtintas žinias, po šio uždraudimo iškart sumažėjo atitinkamai gamyklose ir fabrikuose verpalų bei medžiagų grobstymai. <...> Didžiausią sumaištį šiuo metu sukelia tas faktas, kad tie amatininkai, kuriems nuo šių metų birželio 1 d. buvo uždrausta verstis kažkuriais verslais, ir dar dabar tebepardavinėja neva likusius gaminius. Pagal Lietuvos TSR finansų ministerijos nurodymą, jiems realizuoti išduodami leidimai, kaip taisyklė, iki metų pabaigos. Po šia priedanga, tokių „pardavinėtojų“, kurių pradžioje buvo 247, dabar susiburia žymiai daugiau, kad neįmanoma šios masės kontroliuoti.“⁴¹² 1984 m. spalio 30 d. Vilniaus miesto kolūkinėje turgavietėje atliko patikrinimo metu paaiškėjo, kad turguje likusius trikotažo gaminius realizuoja vien Kauno ir Šiaulių miestų gyventojai⁴¹³.

1985 m. iš naujai išduotų 425 verslo registracijos pažymėjimų, 193 teko mezgėjams. Palyginimui: 1984 m. verslo registracijos pažymėjimų naujai išduota 1 091 asmeniui, iš kurių

---

⁴⁰⁹ 1984 m. gegužės 7 d. LTSR finansų ministerijos raštas rajonų ir miestų vykdomųjų komitetų finansų skyriams „Dėl papildomų priemonių namudinių bei amatininkų verslų organizavimui LTSR sutvarkyti“. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 703, l. 97.

⁴¹⁰ 1984 m. lapkričio 1 d. LTSR finansų ministerijos raštas „Dėl priemonių, kurios buvo įgyvendintos vykdant LTSR Ministrų Tarybos nurodymus verslais užsiimančių asmenų pagamintų dirbinių likučių realizavimo klausimu“. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 703, l. 146.

⁴¹¹ SIKORSKIS, Romualdas. Darbštumą skatiname, nesąžiningumą smerkiame. *Tiesa*, 1987 01 29, p. 3.

⁴¹² 1984 m. gegužės 15 d. Vilniaus miesto finansų skyriaus pažyma apie amatininkų veiklą Vilniuje. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 703, l. 143.

⁴¹³ 1984 m. lapkričio 2 d. Vilniaus kolūkinėje turgavietėje 1984 m. spalio 30 d. išaiškintų mezgėjų mašinomis ir siuvėjų iš Kauno ir Šiaulių miestų, kuriems išduoti leidimai gaminių likučiams realizuoti. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 703, l. 149–150.

758 mezgėjams⁴¹⁴. Po 1984 m. balandžio 23 d. įsigaliojusio draudimo gaminti trikotažo dirbinius, iš naujo įvertinus šio verslo padėtį Kaune, paaiškėjo, kad 1985 m. Kauno mieste trikotažo dirbinių gaminimu vertėsi 403 asmenys. Iš šio skaičiaus 214 asmenų trikotažo dirbinius mezgė rankomis, 125 I ir II grupių neįgalieji bei 64 motinos, auginusios 3 ir daugiau vaikų trikotažo dirbinius mezgė mašinomis. Dar 60 asmenų gavo verslo registracijos pažymėjimus siūti trikotažo drabužius⁴¹⁵. Taigi, priėmus atitinkamus draudimus, mezgėjų formaliai ženkliai sumažėjo. Tačiau tikėtina, kad didžioji dalis namudininkų, gaminusių trikotažo dirbinius, tiesiog pasitraukė į pogrindį. Tą patvirtina kai kurie valdžios institucijų užfiksuoti teisės pažeidimai.

Įsigaliojus minėtam draudimui, nuo 1984 m. birželio 1 d. iki 1985 m. vasario 26 d. Kaune buvo surašyta 120 aktų už trikotažo dirbinių gaminimo ir drabužių siuvimo tvarkos pažeidimus. Daugiausia aktų surašyta asmenims, kurie, neturėdami tam teisės, gamino trikotažo dirbinius įvairiomis mezgimo mašinomis, užsiėmė šiuo verslu neturėdami verslo registracijos pažymėjimų arba gamino juos draudžiamomis gyventojams turėti mezgimo mašinomis. Išaiškėjo, kad dauguma trikotažo dirbinių mezgėjų ir siuvėjų savo dirbinius siekė parduoti Vilniaus miesto kolūkinėje turgavietėje⁴¹⁶. Veikiausiai ne tik dėl paklausos, bet ir dėl nenoro būti pagautiems miesto institucijų. Miesto institucijos greitai perprato tokią tendenciją ir ėmėsi aktyvesnės šio verslo kontrolės. Daugiau dėmesio buvo skiriama parduodamų gaminių kiekiui, asortimentui, kainoms nustatyti, vykdytos pirkėjų apklausos apie įsigytas prekes⁴¹⁷. Dažnai paaiškėdavo, kad tokio kiekio ar asortimento gaminių mezgant ir siuvant trikotažo gaminius tokiomis sąlygomis, kokios įtvirtintos minėtuose teisės aktuose, buvo praktiškai neįmanoma. Nors minėti draudimai turėjo užkirsti kelią verpalų, kuriuos namudininkai naudojo kaip žaliavas, grobstymui iš pramonės įmonių ir sumažinti spekuliacijos galimybes, tačiau tokio efekto iš esmės pasiekti nepavyko, o trikotažo gaminių gamybos verslas toliau klestėjo pogrindyje.

Kad būta plačiai išvystyto pogrindinio trikotažo dirbinių mezgimo ir siuvimo verslo, patvirtina kai kurie finansų institucijų užfiksuoti faktai ir atvejai. Vilniaus miesto kolūkinėje turgavietėje įrengtų 400 prekybos vietų, skirtų namudininkams prekiauti, praktiškai nepakako, todėl prekyba vyko ir ant tvorų ir nuo rankų. Be to, namudininkai neretai vengdavo pripažinti savo gaminių nuosavybę. Pavyzdžiui, 1985 m. lapkričio 13 ir 17 d., vykdytų reidų metu niekas nepasigedo 113 prekystalių su trikotažo gaminiais, kurie atsідūrė vidaus reikalų pareigūnų

⁴¹⁴ 1985 m. sausio 16 d. Valstybės pajamų viršininės pažyma apie Kauno miesto LDT vykdomojo komiteto 1984 m. vasario 22 d. sprendimo Nr. 51 vykdymą. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1657, l. 23.

⁴¹⁵ 1985 m. Žinios apie trikotažo dirbinių gaminimo ir drabužių siuvimo pardavimui verslus. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1602, l. 19–21.

⁴¹⁶ 1985 m. vasario 26 d. Kauno m. LDT vykdomojo komiteto finansų skyriaus ataskaita. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1602, l. 33.

⁴¹⁷ 1985 m. vasario 28 d. Lietuvos TSR finansų ministerijos pažyma Valstybės pajamų valdybai „Dėl trikotažo dirbinių gaminimo ir drabužių siuvimo pardavimui verslų“. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1602, l. 17.

rankose. Dar daugiau nustatyta namudininkų, trikotažo gaminius mezgusių leistinomis arba draudžiamomis gyventojams turėti mezgimo mašinomis, nors jų verslo registracijos pažymėjimai buvo išduoti megzti rankomis. Daugiausia tarp pažeidėjų pasitaikė Kauno gyventojų, kuriems šio verslo pažeidimų protokolų surašyta trigubai daugiau nei kitų Lietuvos miestų gyventojams⁴¹⁸. Į nemažėjantį trikotažo dirbinių gamintojų skaičių atkreipė dėmesį ir Vilniaus miesto vykdomasis komitetas, kurio kompetencijai priklausė Vilniaus m. kolūkinės turgavietės kontrolė. Vilniaus miesto valdžia nurodė, kad daugiausia šio verslo dirbiniais prekiauja iš kitų miestų ir rajonų atvykę namudininkai ir dažniausiai tai daro be verslo registracijos pažymėjimų ar kitaip pažeisdami įstatymus. Anot komiteto, „Finansų įstaigų darbuotojams kontroliuoti amatininkų veiklą labai trukdo tai, kad turguje prekiaujama įvairiais sendaikčiais bei naujais pramoninės gamybos dirbiniais. Automobilių stovėjimo aikštelėje, esančioje prie amatininkams prekiauti skirtų vietų, dar prieš turgavietės darbo pradžią vyksta itin intensyvi prekyba trikotažo dirbiniais, megztais ne gyventojams parduoti skirtomis mašinomis, kuriuos ypač perka asmenys, atvykę iš kitų respublikų“⁴¹⁹. Taip pat pastebėta, jog turgavietės vadovybė nesiima jokių priemonių, kad spekuliantai ir asmenys be verslo registracijos pažymėjimų neprekiuotų šalia teisėtai prekiaujančių namudininkų ir nesinaudotų pastarųjų priedanga⁴²⁰. Galiausiai Vilniaus miesto valdžia ėmė skųstis, kad jų miesto namudininkų kontrolė apsunkinama dėl nuolatinio nurodymo tikrinti į Vilniaus miesto kolūkinę turgavietę suvažiavusių visos Lietuvos namudininkų. Pabrėžiama, kad iš 400–450 turgavietėje nuolat prekiaujančių namudininkų apie 50 procentų sudaro Kauno gyventojai, o vilniečių paprastai būna tik apie 20 procentų. Be to, „prekyvietėje susidaro didelės prekiaujančių eilės, prisideda asmenys, neturintieji registracijos pažymėjimų arba užsiimantieji draudžiamais verslais, įvairūs spekuliantai, supirkinėtojai ir dažnai vyksta nusikalstami sandėriai“⁴²¹.

Nepaisant sunkiai paaiškinamo ir suvaldomo trikotažo gaminių ir siuvinių plitimo proceso, valdžia buvo įvedusi naują reglamentavimą – oficialiai fiksavo trikotažo gamintojų skaičiaus mažėjimo tendencijas. LTSR finansų ministerija, analizuodama šio verslo pokyčius, užfiksavo, kad 1985 m. pradžioje Lietuvoje trikotažo dirbinių gaminiu rankomis vertėsi 1 722 asmenys, o leidžiamomis gyventojams įsigyti mezgimo mašinomis – 1 059 asmenims, drabužių siuvimu

---

⁴¹⁸ 1985 m. lapkričio 25 d. Vilniaus miesto LDT vykdomojo komiteto finansų skyriaus pranešimas LTSR finansų ministerijai „Dėl namudininkų ir amatininkiškais verslais užsiimančių asmenų veiklos“. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 714, l. 138.

⁴¹⁹ 1986 m. sausio 26 d. Vilniaus m. LDT vykdomojo komiteto finansų skyriaus raštas LTSR finansų ministerijos valstybės pajamų valdybai. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 725, l. 16.

⁴²⁰ 1986 m. rugsėjo 17 d. Vilniaus miesto finansų įstaigų veiklos pažyma „Dėl kovos su nedarbinių pajamų gavimu stiprinimo“. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 725, l. 82.

⁴²¹ 1986 m. rugsėjo 19 d. Vilniaus miesto vykdomojo komiteto pažyma apie Vilniaus miesto finansų įstaigų veiklą aiškinantis nedarbo pajamas bei amatininkus ir kitus privačius verslininkus. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 726, l. 84.

užsiėmė 491 asmuo⁴²². Teigiama, kad 1985 m. bendras trikotažo dirbinių gamintojų skaičius ženkliai sumažėjo, kadangi 1984 m. pastarųjų Lietuvoje buvo 4 307, o 1985 m. jų liko 2 781 asmuo. Kaune trikotažo gamintojų sumažėjo atitinkamai nuo 758 iki 403⁴²³. Tačiau 1984–1985 m. Kaune fiksuojamas didžiausias trikotažo dirbinių gaminimo tvarkos pažeidimų skaičius Lietuvoje – 51 atvejis, t. y. du ar tris kartus didesnis nei kituose Lietuvos miestuose⁴²⁴.

2.3. Privati gamyba ekonominio liberalizavimo laikotarpiu

XX a. 9-ojo dešimtmečio viduryje Lietuvoje išliko siuvimo ir mezgimo verslų populiarumas. Populiarius verslus ir jų vykdymo subtilybes Lietuvoje analizavo „Vakarinių naujienų“ žurnalistas: „Geografija paprasta, bet logiška. Šiauliečiai ir telšiečiai, palangiškiai, kretingiškiečiai specializuojasi megztų daiktų gamyboje, o kauniečiai bei vilniečiai – pamėgo siūti madingus drabužius. Toks išsidėstymas, mano galva, diktuojamas žaliavos tiekimo. Telšių „Mastis“, Šiaulių „Verpstas“ aprūpina vogtais siūlais, Kaune gaminama didelė dalis respublikoje audžiamų audinių... Bet tai tik prielaida, nes apie žaliavą, iš kurios siuva ir mezga namudininkai, niekas nieko nesako, t. y. finansų organai, išduodantys leidimus, milicijos darbuotojai, o juo labiau – jie patys.“⁴²⁵

1987 m. gegužės 1 d. įsigaliojus įstatymui „Dėl individualios darbinės veiklos“, gerokai išaugo asmenų, besiverčiančių namudiniais verslais, skaičius. Per 1987 m. pirmąjį pusmetį namudinių verslų sferoje oficialiai dirbo 1 421 asmuo, o kiekviename rajone iki metų galo pradėjusių verstis verslais asmenų vidutiniškai padaugėjo iki 200⁴²⁶. Metų pabaigoje namudiniais verslais Kaune oficialiai vertėsi jau 3 049 gyventojai, iš jų didžioji dalis asmenų (2 728) užsiėmė drabužių siuvimu ir trikotažo gaminių mezgimu mašinomis⁴²⁷. Namudinių verslų sferoje įvedus naujus pakeitimus, pasitvirtino iki tol vyravusios tendencijos apie populiariausius gyventojų vykdytus verslus, nes pozicijų neužleido drabužių siuvimas ir trikotažinių drabužių bei dirbinių gaminimas. 1988 m. liepos 1 d. Lietuvoje besiverčiančiųjų individualia darbine veikla padaugėjo 37 proc., iš viso apie 40 tūkst. asmenų, kurie sumokėjo beveik 7,1 mln. rublių mokesčių⁴²⁸. 1989 m. pirmąjį pusmetį Kaune drabužių, avalynės, galvos

⁴²² 1985 m. kovo 7 d. LTSR finansų ministerijos žinios apie trikotažo dirbinių gaminimo ir drabužių siuvimo verslus. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 714, l. 8–9.

⁴²³ 1985 m. balandžio 4 d. LTSR finansų ministerijos apibendrinimas apie trikotažo dirbinių gaminimo ir drabužių siuvimo verslus. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 714, l. 11.

⁴²⁴ 1985 m. duomenys apie trikotažo dirbinių gaminimo ir drabužių siuvimo pardavimui verslų vykdymo tvarkos pažeidimus. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 714, l. 35.

⁴²⁵ Turgus toks, koks yra. *Vakarinės naujienos*, 1986 11 05, Nr. 254.

⁴²⁶ 1987 m. liepos 6 d. Kauno m. LDT vykdomųjų komitetų finansų skyrių žinios apie asmenis, besiverčiančius individualia darbine veikla. 1987 m. liepos 1 d. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1696, l. 74–95.

⁴²⁷ 1987 m. spalio 1 d. Kauno m. LDT vykdomųjų komitetų finansų skyrių žinios apie asmenis, besiverčiančius individualia darbine veikla. 1987 m. spalio 1 d. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1696, l. 118.

⁴²⁸ 1988 m. rugsėjo 26 d. LTSR finansų ministerijos protokolas. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 749, l. 264.

apdangalų siuvimo patentus buvo įsigiję 2 796 asmenys, mezgimo patentus – 1 830, dar 97 asmenys gamino papuošalus⁴²⁹.

Minėtu įstatymu buvo išplėstas leidžiamos individualios darbinės veiklos rūšių sąrašas, o pati individuali darbinė veikla suskirstyta į keletą grupių – namudinių verslų, buitinio aptarnavimo, socialinės ir kultūrinės sferos ir kitos individualios darbinės veiklos rūšis⁴³⁰. Naujasis įstatymas, liberalizavęs verslišką veiklą, šiek tiek pakeitė teisėtos versliškos veiklos vykdymo tvarką. Iki tol esmine teisėtos versliškos veiklos vykdymo sąlyga buvusį verslo registracijos pažymėjimo turėjimą papildė reikalavimas gauti miesto vykdomojo komiteto leidimą verstis norimu verslu⁴³¹. Išplėstos galimybės verstis įvairiais verslais ir buvusi namudininkų verslų vykdymo praktika paskatino valdžią atidžiau tikrinti asmenų tinkamumą bei pasirengimą vykdyti verslus ir užkirsti kelią įvairiems šios veiklos pažeidimams, todėl pareiga vykdyti tokią priežiūrą buvo kaip tik ir pavesta miestų vykdomiesiems komitetams. Pastarieji privalėjo įvertinti namudininko socialinę padėtį, užimamas pareigas, vietą, kurioje namudininkas verstųsi namudiniu verslu, žaliavų, medžiagų ir įrangos įsigijimo šaltinius⁴³². Taip pat vykdomieji komitetai turėjo padėti namudininkams įsigyti žaliavų, medžiagų, įrankių ar kitokio turto, kuris buvo reikalingas verčiantis versliška veikla, padėti realizuoti produkciją, išnuomoti patalpas ir pan. Vykdomiesiems komitetams pavesta ir veiklą vykdytųjų namudininkų kontrolė – ši institucija turėjo paskirstyti sau pavaldiems skyriams tikrinti, ar namudininkai turi verslo registracijos pažymėjimus, patentus ar jų veikla atitinka pastaruosiuose dokumentuose apibūdintą veiklą, kokia yra gaminių kokybė, taip pat žaliavų ir medžiagų įsigijimo šaltinius⁴³³. Be verslų vykdymo tvarkos, vykdomųjų komitetų ir jų skyrių kompetencijai pavesta nustatyti verslų vykdymo tvarkos pažeidimus ir uždraustų verslų vykdymą. Nustatęs tokius faktus, atitinkamas skyrius privalėjo surašyti protokolą ir perduoti bylos medžiagą nagrinėti administracinei komisijai; pastarajai priėmus sprendimą uždrausti asmeniui verstis individualia darbine veikla, vykdomasis komitetas privalėjo anuliuoti jo verslo registracijos pažymėjimą ar patentą⁴³⁴.

⁴²⁹ 1989 m. liepos 3 d. Kauno m. LDT vykdomojo komiteto finansų skyriaus ataskaita LTSR finansų ministerijai. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 756, l. 156.

⁴³⁰ 1986 m. lapkričio 19 d. TSRS įstatymas Nr. XI-6050 „Dėl individualios darbinės veiklos“. *Individuali darbinė ir kooperatyvų veikla: įstatymų rinkinys*. Vilnius, 1988, p. 3–15.

⁴³¹ SIKORSKIS, Romualdas. Darbštumą skatiname, nesąžiningumą smerkiame. *Tiesa*, 1987 01 29, p. 3.

⁴³² 1987 m. birželio 15 d. LTSR finansų ministerijos Valstybės pajamų valdybos nurodymas „Tarybų darbo“ redakcijai „Dėl vietinių tarybų vaidmens vykdant TSRS individualios darbinės veiklos įstatymą“. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 738, l. 118.

⁴³³ 1987 m. birželio 15 d. LTSR finansų ministerijos Valstybės pajamų valdybos nurodymas „Tarybų darbo“ redakcijai „Dėl vietinių tarybų vaidmens vykdant TSRS individualios darbinės veiklos įstatymą“. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 738, l. 120.

⁴³⁴ *Ibid.*, l. 121.

Viena iš įstatymo naujovių buvo ta, kad kai kurioms individualios darbinės veiklos rūšims buvo numatyta patentų įsigijimų galimybė. Skirtumas tarp verslo registracijos pažymėjimo ir patento buvo tas, kad gavę verslo registracijos pažymėjimus asmenys įsipareigodavo mokėti mokesčius nuo gautų pajamų, o patentą turintys asmenys nuo pajamų mokesčių buvo atleisti, tačiau už jo įsigijimą turėjo mokėti metinį patento mokestį⁴³⁵. Pavyzdžiui, trikotažo gaminių mezgimo rankomis patento mokestis siekė 120 rublių, o mašina – 240 rublių⁴³⁶.

Įstatyme buvo numatytos dvi kategorijos asmenų, kurioms leista verstis individualia darbine veikla. Tai asmenys, dalyvavę visuomeninėje gamyboje, į kurių sudėtį įėjo darbininkai ir tarnautojai. Antrai kategorijai priklausė asmenys, nedalyvavę visuomeninėje gamyboje: namų šeimininkės, pensininkai, neįgalieji, studentai⁴³⁷. Atkreiptinas dėmesys, kad niekur nedirbantiems darbingo amžiaus asmenims verstis individualia darbine veikla buvo draudžiama. Tam buvo keletas priežasčių. Visų pirma siekta, kad darbas viešajame sektoriuje išliktų prioritetu, nepaisant menkesnio užmokesčio ir pan. Antra, siekta neleisti sąmoningo gyventojų vengimo dirbti valstybės įmonėse ir įstaigose, t. y. išvengti Baudžiamajame kodekse apibūdintų nusikalstamų veikų – veltėdžiavimo, vengimo dirbti visuomenei naudingą darbą ir pan. Šiuo atveju buvo svarbios ir ideologinės priežastys, nes privati versliška veikla neturėjo užgožti valstybinės gamybos ir prekybos.

Naujasis įstatymas išlaikė kai kuriuos iki tol galiojusius versliškos veiklos draudimus, tokius kaip chemijos, parfumerijos ir kosmetikos gaminių gaminimą, gaminių iš tauriųjų metalų, gintaro, brangakmenių gaminimą, ginklų, šaudmenų, nuodingų narkotinių medžiagų gaminimą, taip pat bažnytinių ar kitų religinių kulto reikmenų gaminimą, įvairios spausdintos produkcijos gaminimą, patefono plokštelių, vaizdo, magnetinių įrašų dauginimą⁴³⁸.

2.3.1. Mokesčiai ir neteisėtos pajamos

Individualios darbinės veiklos liberalizavimas lėmė kitą svarbų sovietinės visuomenės gyvenimo lygio kilimo veiksnį – didesnes pajamas, kurių nesugebėjo apriboti net ir griežtėjanti valstybės mokesčių politika.

Sovietinės valdžios dokumentuose galima rasti nemažai ideologinių nuostatų ir motyvų, kokius mokesčius ir dėl kokių priežasčių turėjo mokėti eiliniai šalies gyventojai. Anot LTSR

⁴³⁵ SIKORSKIS, Romualdas. Darbštumą skatiname, nesąžiningumą smerkiame. *Tiesa*, 1987 01 29, p. 3.

⁴³⁶ 1987 m. balandžio 7 d. LTSR Ministrų Tarybos priimtas Individualios darbinės veiklos rūšių, kurioms piliečiai gali gauti registracijos pažymėjimus arba įsigyti patentus, ir metinio mokesčio už patentą dydžių, priedėlis. *Individuali darbinė ir kooperatyvų veikla: įstatymų rinkinys*. Vilnius, 1988, p. 14.

⁴³⁷ 1986 m. lapkričio 19 d. TSRS įstatymas Nr. XI-6050 „Dėl individualios darbinės veiklos“. *Individuali darbinė ir kooperatyvų veikla: įstatymų rinkinys*. Vilnius, 1988, p. 7.

⁴³⁸ 1987 m. balandžio 23 d. LTSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakas „Dėl draudimo verstis kai kurių rūšių individualia darbine veikla“. *Individuali darbinė ir kooperatyvų veikla: įstatymų rinkinys*. Vilnius, 1988, p. 17.

finansų ministerijos, naudojantis gyventojų mokesčiais, mobilizuojama dalis pajamų visuomenės poreikiams tenkinti ir reguliuojamas tam tikrų gyventojų grupių pajamų dydis⁴³⁹. Namudininkų pajamos buvo apmokestintos vadovaujantis TSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1943 m. balandžio 30 d. įsaku „Dėl gyventojų pajamų mokesčio“ ir vėlesniais jo pakeitimais⁴⁴⁰. Vienas esminių pakeitimų, pagal kurį namudininkų apmokestinimo sistema nusistovėjo ilgesniam laikui, buvo 1973 m. spalio 5 d. priimtas šio įsako papildymas, pagal kurį nuo 1974 m. metinės amatininkų pajamos iki 720 rublių neapmokestinamos, o nuo 721 iki 3 000 rublių metinės pajamos apmokestinamos nuo 10 iki 13 proc. pajamų mokesčiu⁴⁴¹.

Kaip teigiama įvairiuose oficialiuose dokumentuose, 1979 m. Lietuvoje buvo apmokestinta 1 116 asmenų, besivertusių namudiniais ir amatininkiškais verslais, kurių bendros pajamos sudarė 485,6 tūkst., o vieno amatininko vidutinės apmokestinamosios pajamos sudarė 1 400 rublių. Mezgėjų, mezgusių mašinomis, metinės apmokestinamosios pajamos pasiekė 1 600–1 800 rublių, siuvėjų – 900–1 300 rublių, palyginti – automobilių remontininkų – 2 000–3 000 rublių⁴⁴².

1983 m. spalio 20 d. padaryta dar viena 1943 m. balandžio 30 d. TSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsako „Dėl gyventojų pajamų mokesčio“ redakcija, pagal kurią asmenims, užsiėmusiems leidžiamais verslais, imtas pajamų mokesčio avansas už einamuosius metus, kuris buvo apskaičiuojamas pagal praeitų metų pajamas⁴⁴³. Tačiau pagal 1983 m. gruodžio 30 d. TSRS finansų ministerijos instrukciją „Dėl gyventojų pajamų mokesčio“ nustatyta, kad tais atvejais, kai pagal tyrimo medžiagą ir kitus dokumentinius duomenis paaiškėja, jog verslu užsiimančio asmens pajamos gerokai padidėjo arba sumažėjo, mokesčiai gali būti perskaičiuoti⁴⁴⁴. Faktinėms asmens pajamoms nustatyti finansų skyriaus darbuotojai, budėdami namudininkų dirbtuvėse ar kitose verslų vykdymo vietose, privalėjo rinkti kontrolinę medžiagą apie asmens darbo dienos trukmę, darbo krūvį, šeimos narių dalyvavimą versle⁴⁴⁵. Asmenų, pradėjusių verstis vienokiu ar kitokiu verslu, pajamos pirmus metus buvo tikrinamos kas keturis

---

⁴³⁹ 1987 m. sausio 29 d. LTSR finansų ministerijos pranešimas „Dėl valstybės pajamų ir gyventojų mokesčių“. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 737, l. 143.

⁴⁴⁰ 1943 m. balandžio 30 d. TSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakas „Dėl gyventojų pajamų mokesčio“. Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios, 1943, Nr. 3.

⁴⁴¹ 1980 m. vasario 25 d. Kauno m. LDT vykdomojo komiteto finansų skyriaus pažyma Kauno m. vykdomajam komitetui „Apie namudininkų ir amatininkiškų verslų nuostatų taikymą Kauno mieste“. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1360, l. 22.

⁴⁴² 1986 m. rugsėjo 25 d. LTSR finansų ministerijos Valstybės pajamų valdybos vyriausiosios ekonomistės pažyma dėl valstybės pajamų peržiūros Kauno miesto Panemunės raj. finansų skyriuje. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1655, l. 81.

⁴⁴³ 1983 m. spalio 20 d. TSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakas „Dėl gyventojų pajamų mokesčio pakeitimo“.

⁴⁴⁴ 1985 m. gegužės 22 d. Valstybės pajamų valdybos viršininko išaiškinimas „Dėl pareikalauto pajamų mokesčio“. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1657, l. 127–128.

⁴⁴⁵ LTSR finansų ministerijos valstybės pajamų valdybos vedančiojo inspektoriaus aktas apie Kauno miesto Lenino raj. finansų skyriuje apmokestintų individualia darbine veikla besivertusių piliečių apskaitą ir apmokestinimą. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1655, l. 10–11.

mėnesius, o vėliau du kartus per metus. Kaip teigiama, paprastai finansų skyriaus tikrintojai apžiūrėdavo tik patalpas, kuriose stovi mezgimo mašinos, todėl oficialiai nerasdavo didelio kiekio verpalų, pagamintos produkcijos arba vogtų verpalų. Nepaisant gana pavyzdingo vertimosi namudiniais verslais, pasitaikydavo atitinkamas skaičius surašytų aktų dėl namudinių ir amatininkiškų verslų nuostatų pažeidimų. Aktai dažniausiai buvo surašomi dėl neteisėto prekiaavimo savo dirbiniais Kauno Aleksoto turgavietėje, dėl vertimosi verslu neturint verslo registracijos pažymėjimų⁴⁴⁶.

Taip pat nebuvo sukontroliuojama, kiek amatininkas pagamina daiktų per dieną, savaitę ar mėnesį, kokios yra medžiagų ir žaliavų kainos, iš kurių gaminti dirbiniai. Tiksliausiai apmokestinamąsias pajamas buvo galima nustatyti, jeigu amatininkas gamindavo, pavyzdžiui, trikotažo dirbinius, kadangi tokiu atveju institucijos vadovaudavosi valstybinių buitinio aptarnavimo įmonių daiktų gaminimo išlaidų ir kainų normomis. Tuo tarpu dėl kitų verslų tokių normų nebuvo⁴⁴⁷. Strigo informacijos dalijimasis tarp institucijų apie vyraujančias dirbinių kainas turgavietėse, apie iškeltas baudžiamąsias bylas spekuliantams, kurie supirkinėdavo amatininkų gaminius ir juos perpardavinėdavo. Mokesčių apskaičiavimas netikslus tapdavo dėl melagingo deklaracijų pildymo, kai buvo deklaruojamos mažesnės pajamos nei faktiškai gautos⁴⁴⁸.

Vis dėlto, Finansų ministerijos reikalavimu, privalėjo būti renkama kontrolinė medžiaga apie pagamintų ir parduotų gaminių, verslui sunaudojamų verpalų kiekius, tačiau dažniausiai miestų finansų skyriai pajamas nustatydavo pagal namudininkų pateikiamus duomenis. Dėl šios priežasties, Finansų ministerijos nurodymu, periodiškai buvo rengiami netikėti kurio nors miesto rajono namudininkų tikrinimai, kuriuose dalyvaudavo visų trijų miesto rajonų finansų inspektoriai, lydimi vidaus reikalų organų darbuotojų. Pateikiamas vieno netikėto patikrinimo, vykusio 1980 m. spalio 3 d. Kaune, pavyzdys. Patikrinus mezgėją Č. M. buvo rasti 28 numegzti megztiniai ir 7,2 kg siūlų, be to, nustatyta, kad megztinius susiuvą jo žmona R. M. Č. M. teigimu, dirbdamas kiekvieną darbo dieną, išskyrus sekmadienius ir valstybinių švenčių dienas, per dieną numezga 2 megztinius, kuriuos parduoda Vilniuje ir gauna po 11 rb už kiekvieną megztinį. Šio patikrinimo metu buvo iš naujo suskaičiuotos Č. M. pajamos, kurios dabar sudarė gerokai didesnę sumą nei pagal pateiktus duomenis, todėl pareikalauta papildomai sumokėti mokesčių. Tačiau po kelių savaičių Č. M. pradėjo ginčyti 1980 m. spalio 3 d. patikrinimo metu

⁴⁴⁶ 1979 m. Kauno m. LDT vykdomojo komiteto finansų skyriaus raštas LTSR finansų ministerijos Valstybės pajamų skyriui „Dėl piliečių, užsiimančių amatais-verslais, apmokestinimo išaiškinimo“. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1360, l. 4.

⁴⁴⁷ 10 апреля 1985 г. Акт о результатах проверки работы финансовых органов г. Каунаса по отдельным вопросам государственных доходов. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1654, l. 20.

⁴⁴⁸ LTSR finansų ministerijos Valstybės pajamų valdybos vedančiojo inspektoriaus aktas apie Kauno miesto Lenino raj. finansų skyriuje apmokestintų individualia darbine veikla besivertusių piliečių apskaitą ir apmokestinimą. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1655, l. 10–11.

apskaičiuotas pajamas, todėl Kauno miesto finansų skyrius pasiūlė pajamas skaičiuoti nuo 8 pagamintų megztinių per savaitę. Tačiau Č. M. su tokiu pasiūlymu nesutiko, teigdamas, kad jo pajamos yra daug mažesnės. Dar kartą perskaičiavus galimai pagaminamų megztinių kiekį per savaitę, buvo nustatyta, kad pagaminami 7 megztiniai, o 1980 m. laukiamas apmokestinamasis pajamas sudarys 2 583 rubliai. Dėl šios priežasties iš Č. M. išreikalauta 277,8 rb pajamų avansinio mokesčio. Palyginimui: iki 1980 m. spalio 3 d. patikrinimo Č. M. laukiamos apmokestinamosios pajamos buvo apskaičiuotos 993 rb, o pajamų avansinio mokesčio pareikalauta 72,48 rb⁴⁴⁹.

1987 m. birželio 1 d. įsigaliojus namudinių ir amatininkiškų verslų įstatymui, mokesčių ėmimo tvarka ir dydis asmenims, dirbusiems pagal verslo registracijos pažymėjimus, iš esmės nepasikeitė. Mokesčių nemokėjo namudininkai, kurių pajamos per metus neviršijo 840 rublių. Jeigu pajamos iš verslų sudarė nuo 840 iki 3 000 rublių, pajamų mokestis buvo tokio pat dydžio kaip ir tarnautojų ar darbininkų. Nuo pajamų, viršijančių 3 000 rublių per metus, reikėjo sumokėti 60 procentų nuo sumos, viršijančios 3 000 rublių⁴⁵⁰. Pagal patentus dirbę asmenys mokėdavo vienkartinį patento mokestį, siekusį nuo 90 iki 660 rublių⁴⁵¹.

Taip išplėstos verslų vykdymo galimybės ir tinkamai nesureguliuota mokesčių politika davė namudininkams gerokai didesnes pajamas nei iki tol. Dėl padidėjusių namudininkų pajamų ir ne visuomet skaidraus jų šaltinio nutarta peržiūrėti pajamų deklaravimo sistemą bei mokesčius. Kai kurie namudininkai verslai vienuose regionuose buvo populiariesni ir dažniau praktikuoti, pajamos iš jų didesnės, o visoje Lietuvoje galiojant vienodiems individualios darbinės veiklos mokesčiams daliai namudininkų, ypač gyvenusių mažesniuose miestuose ar provincijoje ir užsiėmusių ne tokiais populiariais verslais, mokesčiai buvo per dideli. Dėl šios priežasties nutarta keisti mokesčių už patentus tvarką, miestų ir rajonų LDT vykdomiesiems komitetams suteikti teisę mažinti mokesčius už patentus arba apskritai atleisti kai kuriuos asmenis nuo mokesčių mokėjimo.

Kauno miesto vykdomasis komitetas LTSR finansų ministerijai pasiūlė nustatyti diferencijuotus mokesčio už patentus dydžius, ypač tiems asmenims, kurie užsiima drabužių siuvimu bei trikotažo gaminių gamyba, ir atsižvelgti į tai, kur gaminiai realizuojami. Tiems, kurie realizuodavo savo prekes Lietuvoje, siūlyta taikyti mažesnę patento mokesčio dydį, o Sovietų Sąjungoje – didesnę, be to, mokestis didėtų, jeigu vykdomame versle dalyvautų šeimos

⁴⁴⁹ 1980 m. lapkričio 25 d. Kauno m. LDT vykdomojo komiteto finansų skyriaus raštas LTSR finansų ministerijos Valstybės pajamų valdybai „Dėl Č. M. pareiškimo“. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1316, l. 275–276.

⁴⁵⁰ 1987 m. sausio 29 d. LTSR finansų ministerijos pranešimas „Dėl valstybės pajamų ir gyventojų mokesčių“. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 737, l. 143.

⁴⁵¹ 1987 m. balandžio 7 d. LTSR Ministrų Tarybos priimtas Individualios darbinės veiklos rūšių, kurioms piliečiai gali gauti registracijos pažymėjimus arba įsigyti patentus, ir metinio mokesčio už patentą dydžių, priedelis. *Individuali darbinė ir kooperatyvų veikla: įstatymų rinkinys*. Vilnius, 1988, p. 15.

nariai⁴⁵². Tačiau pasiūlyta ir įvairių lengvatų asmenims, savo prekes realizuojantiems Lietuvoje, taip pat neįgaliesiems ir pensininkams, studentams, namų šeimininkėms ir kt., o galiausiai 1988 m. lapkričio 23 d. Kauno miesto vykdomasis komitetas patvirtino individualios darbinės veiklos rūšis, kuriomis verstis buvo galima įsigijus patentą, ir patvirtino metinius mokesčius už juos. Galima buvo įsigyti šių individualios darbinės veiklos rūšių patentus: drabužių, kailio gaminių, tekstilės galvos apdangalų, avalynės, odos, galanterijos gaminių, verpalų, audinių, trikotažo gaminių mezgimo mašinomis ir rankomis gaminimui ir kt.⁴⁵³ Metinis patento mokesčio dydis siekė nuo 80 iki 360 rublių, o jeigu asmuo verslu versdavosi su kitais šeimos nariais, metinis mokesčio dydis didėjo 30 procentų. Jeigu asmuo savo gaminius realizuodavo už Lietuvos ribų, metinis patento mokestis dvigubėjo⁴⁵⁴.

Viena aktualiausių problemų, kontroliuojant sovietinę visuomenę, buvo jų neteisėtų pajamų nustatymas. Nors neteisėtų pajamų ar kitokios materialinės gerovės visokiais būdais stengėsi gauti praktiškai kiekvienas Sovietų Sąjungos gyventojas, tačiau šiuo klausimu visus lenkė namudininkų ir spekuliantų sumanumas. Formaliai Sovietų Sąjungoje asmuo pajamų galėjo gauti tik keliais teisėtais būdais – gaudamas atlyginimą už darbą viešajame sektoriuje, sudarydamas tam tikrus sandorius, pavyzdžiui, paveldėto turto pirkimo ir pardavimo ir pan. Taip pat teisėtai pajamų buvo galima gauti užsiėmus nedidelės apimties žemės produkcijos auginimu ir realizavimu bei individualia darbine veikla. Esminė visų teisėtų pajamų sąlyga buvo jų gavimas, naudojantis savo darbu, išskyrus anksčiau minėtų sandorių sudarymą. Visos kitos pajamos gautos naudojantis kitais šaltiniais, buvo vadinamos nedarbinėmis, todėl kartu ir neteisėtomis. Nedarbinių pajamų poreikis augo kartu su sovietinės visuomenės vartojimo poreikių didėjimu, nes vien formaliai gaunamo atlyginimo ne visada užtekdavo pageidaujamiems daiktams įsigyti. Net socializmo sąlygomis leista ribotos apimties gyventojų versliška veikla ne visuomet garantavo visuomenės trokštamą gyvenimo lygį, be to, didžioji dalis gyventojų ir šiaip nebuvo itin suinteresuota laikytis valdžios nustatyto gyvenimo standarto ar taisyklių. Siekiant geriau kontroliuoti ne darbo pajamas, periodiškai buvo priimami teisės aktai ir nutarimai, kurie įpareigojo finansų ir vidaus reikalų institucijas atidžiau kontroliuoti įvairių asmenų pajamas ir jų šaltinius. 1981 m. gegužės 23 d. TSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsaku „Dėl kovos su nedarbinių pajamų gavimu sustiprinimo“ buvo padidinta asmenų atsakomybė dėl užsiėmimo individualia darbine veikla pažeidimų ir nustatė atsakomybę

---

⁴⁵² 1988 m. gegužės 10 d. Kauno m. LDT vykdomojo komiteto raštas LTSR finansų ministerijai „Dėl individualios darbinės veiklos įstatymų pakeitimo“. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1726, l. 69.

⁴⁵³ 1988 m. lapkričio 23 d. Kauno m. LDT vykdomojo komiteto priedėlis „Dėl individualios darbinės veiklos rūšių, kurioms piliečiai gali įsigyti tik patentus, ir metinio mokesčio už patentą dydžiai“. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1726, l. 3.

⁴⁵⁴ 1988 m. lapkričio 4 d. Kauno m. LDT vykdomojo komiteto sprendimas „Dėl individualios darbinės veiklos“. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1726, l. 6.

už vengimą deklaruoti pajamas, gautas iš individualios darbinės veiklos, taip pat už ne laiku pateiktas deklaracijas ar neteisingus deklaracijų duomenis⁴⁵⁵.

Vieną didžiausių neteisėtų pajamų šaltinių sudarė spekuliacija, valstybinio ir visuomeninio turto grobstymas, nemažai neteisėtų pajamų padėdavo įgyti ir įvairūs leidžiamos versliškos veiklos pažeidimai. Dėl aplaidumo kontroliuojant neteisėtas pajamas ir taikant įstatymus buvo kritikuojamos ir miestų valdžios ir įmonių vadovai. 1987 m. LTSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo nutarime teigiama: „Pasitaikė atvejų, kai vadovai ne tik nusišalino nuo šių reikalavimų, bet ir patys pažeidinėjo įstatymus. Praėjusiais metais už grobstymus bei kitus piktnaudžiavimus, siekiant neteisėtai praturtėti, nuteista 150 pareigūnų. Vietinės Tarybos nepasiekė, kad darbo kolektyvuose būtų sudaryta nepakantumo atmosfera valstybinio ir visuomeninio turto grobstytojams.“⁴⁵⁶

1986 m. liepos 1 d. įsigaliojo TSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakas „Dėl kovos su nedarbinių pajamų gavimo sustiprinimu“, kuriame sustiprintos bausmės už nedarbo pajamų gavimą. Šiame teisės akte nustatyta, kad už namudinių ir amatininkišκών verslų vykdymo pažeidimus bus taikoma administracinė atsakomybė, skiriamos 50–100 rublių baudos, konfiskuojama pagaminta produkcija, gamybos įrankiai, žaliavos. Iki tol tokie asmenys galėjo būti nubausti pinigine bauda iki 50 rublių. Vertimasis uždraustu verslu namudininkui galėjo atsieiti 50–100 rublių bauda, konfiskuota jau pagaminta produkcija, gamybos įrankiais ir žaliavomis, tačiau išplėstos baudžiamosios atsakomybės taikymo ribos šiai nusikalstamai veikai. Baudžiamąją atsakomybę užtraukė stambus uždraustų verslų vykdymo mastas, o sankciją sudarė pataisos darbai iki dvejų metų, 200–1 000 rublių bauda, laisvės atėmimas iki penkerių metų su turto konfiskavimu⁴⁵⁷.

Įstatymais buvo įpareigota, kad asmenys, sudarydami didesnės nei 10 tūkstančių rublių vertės sandorius, taip pat statę gyvenamuosius namus arba vasarnamius, kurių vertė didesnė nei 20 tūkstančių rublių, privalėjo deklaruoti miestų finansų skyriuose turimus pajamų šaltinius⁴⁵⁸. Tačiau, kaip teigiama Kauno miesto prokuratūros nutarimuose, dauguma finansų skyrių į asmenų pateiktas deklaracijas žiūrėdavo formaliai, nereikalaujavo dokumentų, kurie patvirtintų pajamų gavimo šaltinius⁴⁵⁹. Be to, prokuratūra nurodė, kad nemažame skaičiuje deklaracijų

⁴⁵⁵ 1986 m. rugsėjo 25 d. LTSR finansų ministerijos Valstybės pajamų valdybos vyriausiosios ekonomistės pažyma dėl valstybės pajamų peržiūros Kauno miesto Panemunės raj. finansų skyriuje. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1655, l. 81.

⁴⁵⁶ 1987 m. kovo 25 d. LTSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo nutarimas „Dėl vietinių liaudies deputatų tarybų veiklos įgyvendinant įstatymus, numatančius atsakomybę už ne darbo pajamų gavimą“. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 727, l. 201–202.

⁴⁵⁷ 1986 m. gruodžio 19 d. LTSR vidaus reikalų ministerijos pranešimas „Dėl individualios darbinės veiklos“. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 737, l. 18–19.

⁴⁵⁸ 1988 m. sausio 11 d. Kauno miesto prokuratūros teikimas Kauno m. LDT vykdomajam komitetui „Dėl įstatymų, nukreiptų kovai su nedarbo pajamomis, nepakankamo vykdymo“. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1733, l. 1.

⁴⁵⁹ 1988 m. vasario 10 d. Kauno m. LDT vykdomojo komiteto sprendimas „Dėl prokuratūros teikimo“. KAA, R-375, ap. 1, b. 1733, l. 24.

buvo nurodomi tikrovės neatitinkantys duomenys apie pinigų gavimo šaltinius, kurių finansų įstaigos realiai nepatikrindavo. Stengdamiesi nusišlėpti tikrąjį savo pajamų šaltinį, asmenys dideliu originalumu nepasižymėdavo – dažniausiai nurodydavo, kad uždirbo valstybiniame sektoriuje, pasiskolino iš giminaičių, draugų arba pardavė kokį nors paveldėtą turtą. Dėl šios priežasties, išplėtus ir liberalizavus namudinių verslų vykdymo tvarką, imta aktyviau tikrinti asmenų gaunamų pajamų šaltinius ir įsigyjamus pirkinius. Nuo šiol asmenys, besiverčiantys individualia darbine veikla, privalėjo pateikti ne tik gaunamų pajamų deklaracijas, bet ir deklaracijas įsigijus brangų pirkinį ar sudarius kitą didelės vertės sandorį. Tuo turėjo būti pagrįstas pirkiniui išleistų pinigų šaltinio teisėtumas. Dažniausiai buvo perkamas nekilnojamasis turtas arba automobiliai, todėl deklaracijose turėjo būti nurodomos visos pajamos ir lėšos, kurias suteikdavo pinigų skolintojai bei dovanotojai brangiam pirkiniui įsigyti. Pirkimo sandorių tikrumas tikrintas ir notarų kontorose, komiso parduotuvėse, t. y. finansų skyrių darbuotojai tikrindavo, ar yra sudarytos nekilnojamojo turto ir automobilių pirkimo ir pardavimo sutartys. Pavyzdžiui, 1987 m. kaunietės pensininkės V. D. pateiktoje deklaracijoje teigiama, kad 33 tūkstančius rublių namui pirkti ji sutaupė iš savo ir sutuoktinio atlyginimų, sūnų stipendijų. Pažymėtina, kad V. D. dirbo laiškininke ir valytoja, o sutuoktinis – statybininku. Kitoje deklaracijoje asmuo R. S. nurodė, kad 14 tūkstančių rublių namui pirkti dovanojo tėvai. V. B. savo deklaracijoje nurodė, kad 60 tūkstančių rublių namui pirkti sutaupė augindamas ankstyvasias daržoves. Kitų pateikėjų deklaracijose pateikiami panašūs duomenys⁴⁶⁰.

Nors LTSR ATPK 172 str. numatė administracinę atsakomybę už vengimą pateikti pajamų deklaraciją ar tyčinį neteisingų duomenų pateikimą, tačiau šiuo straipsniu miesto finansų skyriai naudojos gana retai ir nesurašydavo protokolų pažeidimus padariusiems asmenims. Prokuratūra finansų skyrius kritikavo ir dėl to, kad pastarieji šiuo klausimu nepakankamai bendradarbiavo su vidaus reikalų skyriais, nekonfiskuodavo iš namudininkų neteisėtų pajamų, veiklos įrankių, žaliavų ir kt.⁴⁶¹ Tačiau Kauno miesto finansų skyriai su prokuratūros argumentais nesutiko, teigdami, kad jų įstaigoms nėra suteikta teisė kartu su pajamų deklaracijomis iš asmenų reikalauti dar ir dokumentų, patvirtinančių jų pajamų šaltinius. Finansų skyriai galėjo duoti tik užklausimus įmonėms, įstaigoms, organizacijoms ar piliečiams, kad jie patvirtintų ar paneigtų pateikėjo deklaracijoje nurodytus duomenis, o radus neatitikimų ar melagingų duomenų, tolesnis

---

⁴⁶⁰ 1987 m. gruodžio 12 d. Kauno m. Požėlos rajono prokuratūros teikimas Kauno m. LDT vykdomojo komiteto finansų skyriui ir Kauno m. Požėlos rajono VRS viršininkui, milicijos papulkininkui. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1728, l. 100.

⁴⁶¹ 1988 m. vasario 10 d. Kauno m. LDT vykdomojo komiteto sprendimas „Dėl prokuratūros teikimo“. KAA, R-375, ap. 1, b. 1733, l. 24.

tyrimas turėjo būti perduotas vidaus reikalų institucijoms⁴⁶². Pagal LTSR ATPK 172 str., vengimas pateikti pajamų, kurios gautos iš individualios darbinės veiklos, deklaraciją, deklaracijos pateikimas ne laiku arba iškreiptų duomenų deklaracijoje pateikimas pirmą kartą užtraukdavo administracinę 50–100 rublių baudą arba įspėjimą. Pažeidimą padarius pakartotinai, bausta pataisos darbais iki dvejų metų arba 200–1 000 rublių bauda⁴⁶³. Tam tikras finansų ir vidaus reikalų institucijų bejėgiškumas suvaldyti neteisėtą namudinininkų ar spekuliantų veiklą buvo nulemtas teisės spragų arba kolizijų, todėl ilgai besitęsiantys ir dažnai be rezultatų baigdavęsi institucijų ginčai tapdavo palankūs neteisėtų pajamų gauti siekusiems asmenims.

1988 m. prekes gamino ir paslaugas namudinių verslų sferoje teikė beveik 10 tūkstančių kauniečių, iš kurių daugiau nei pusė vertėsi namudininiais ir amatininkiškais verslais, t. y. gamino vartojimo prekes⁴⁶⁴. Per devynis mėnesius buvo pagaminta prekių už 22,5 mln. rublių. Nors pagaminamų prekių kiekis tapo gerokai didesnis, tačiau, kaip pažymima miesto valdžios dokumentuose, namudinininkai ne visuomet dirbo miestiečių interesams, nes daugelis jų pagamintų prekių buvo menkavertės, žemos kokybės ir brangios. Be to, už Lietuvos ribų buvo išvežama net 70–80 proc. pagaminamų prekių⁴⁶⁵. Siekdami uždirbti daugiau pinigų, namudinininkai savo prekes stengdavosi pardavinėti turgavietėse ar kitų Sovietų Sąjungos respublikų parduotuvėse, taigi valdžios institucijoms tapdavo sudėtingiau nustatyti tikrąsias namudinininkų pajamas. Anot Kauno miesto vykdomojo komiteto, „Išvežant pagamintą produkciją, kartu išvežamos medžiagos ir žaliavos, o atgal grįžta nepadengti prekėmis „dideli“ pinigai“⁴⁶⁶.

Nemažos pinigų sumos namudinininkams ir spekuliantams ėmė plaukti, kai valdžia valstybinius bankus įgalino teikti kreditus asmenims, kurie buvo įgiję teisę verstis individualia darbine veikla ir norėjo pradėti verstis arba plėsti teisėtą verslišką veiklą. 1987 m. kovo 23 d. TSRS Ministrų Tarybos nutarimu, asmenims, užsiimantiems individualia darbine veikla, leista iš TSRS valstybinio banko imti tikslinės paskirties kreditus iki 2 000 rublių dvylikai mėnesių ir už juos įsigyti versliškai veiklai reikalingų įrankių, medžiagų, žaliavų, nuomos ar kitoms išlaidoms apmokėti. Kitokiam individualiai darbinei veiklai reikalingam turtui įsigyti buvo

---

⁴⁶² 1988 m. birželio 6 d. LTSR finansų ministro pavaduotojo paaiškinimas LTSR ir Kauno miesto prokuratūroms „Dėl Kauno miesto prokuratūros teikimo Kauno miesto LDP vykdomajam komitetui „Dėl įstatymų, nukreiptų kovai su nedarbo pajamomis, nepakankamo vykdymo“. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 749, l. 152.

⁴⁶³ 1986 m. gruodžio 19 d. LTSR vidaus reikalų pranešimas „Dėl individualios darbinės veiklos“. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 737, l. 18–19.

⁴⁶⁴ 1987 m. liepos 13 d. LTSR finansų ministerijos raštas Kauno m. LDT vykdomiesiems komitetams „Dėl individualios darbinės veiklos kontrolės“. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1726, l. 48.

⁴⁶⁵ 1988 m. lapkričio 24 d. Kauno m. LDT vykdomojo komiteto raštas „Apie individualią darbinę veiklą“. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1726, l. 8.

⁴⁶⁶ Ibid.

galima pasiskolinti iki 3 000 rublių dvejiems metams⁴⁶⁷. Nuo nutarimo įsigaliojimo iki 1988 m. balandžio 1 d. Kaune buvo suteikta daugiausia kreditų Lietuvoje – 2,6 mln. rublių. Kadangi bankas netikrindavo kreditų gavėjų biografijų, pasitaikydavo atvejų, kai kreditus imdavo spekuliantai arba asmenys įsigydavo patentus ir verslo registracijos pažymėjimus vien tam, kad galėtų paimti kreditus ir panaudoti asmeninėms reikmėms. Vėliau šie asmenys pakeisdavo gyvenamąją vietą, ir taip vengdavo grąžinti kreditus⁴⁶⁸. Tikrinant Kaune asmenis, užsiėmusius individualia darbine veikla, finansų įstaigos neretai nustatydavo atvejų, kai asmuo įsigydavo patentą tik tam, kad galėtų paimti banko paskolą. Praprastai tokie asmenys net neturėdavo priemonių, žaliavų, reikalingų konkrečiam verslui vykdyti, kai kurie faktiškai gyvendavo kitose vietose, nei būdavo nurodyta patentuose⁴⁶⁹. Galiausiai susidarė didelė skolininkų dalis, kuri nemokėdavo bankams įmokų ir delsdavo grąžinti paimtus kreditus. 1988 m. pabaigoje TSRS butų, komunalinio ūkio ir socialinio vystymo banko Kauno skyrius sudarė skolininkų sąrašą ir perdavė jį Kauno m. vykdomojo komiteto finansų skyriui su nurodymu neišduoti šiems asmenims patentų, kol pastarieji nesumokės skolų⁴⁷⁰.

Apytiksliai namudininkų pajamas finansų institucijoms padėdavo nustatyti valstybinės prekybos vietų apskaita, nes savo gaminius Kaune namudininkai galėjo realizuoti per „Merkurijaus“ parduotuvę, septynias kultūrinių prekių ir dvi pramonės prekių parduotuves. Be to, buvo įrengta per 500 vietų Kauno Aleksoto, Vilijampolės ir Žaliakalnio turgavietėse⁴⁷¹. Taigi 1987 m. gruodžio – 1988 m. kovo mėnesiais Kauno pramonės prekybos parduotuvėje Nr. 2 buvo realizuota namudininkų pagamintų drabužių už 482, 9 tūkst. rublių ir trikotažo gaminių už 11,5 tūkst. rublių. Per tą patį laikotarpį pramonės prekybos parduotuvė Nr. 62 už parduotus namudininkų pagamintus suvenyrus, galanterijos gaminius, papuošalus ir kitus dirbinius išmokėjo 109,2 tūkst. rublių. Universalinė parduotuvė „Merkurijus“ per tris 1988 metų mėnesius už realizuotus namudininkų gaminius jiems išmokėjo 393,5 tūkst. rublių⁴⁷². Remiantis parduotuvių namudininkams išmokėtomis sumomis, metinės vieno namudininko pajamos sudarė 6 120 rublių. Iš šios sumos buvo leidžiama atskaičiuoti iki 40 proc. sumos, kuri sudarė

---

⁴⁶⁷ 1988 m. birželio 1 d. Kauno miesto LDT vykdomojo komiteto finansų skyriaus pranešimas „Dėl individualios darbinės veiklos“. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1726, l. 82.

⁴⁶⁸ 1988 m. balandžio 21 d. LTSR banko raštas Kauno m. LDT vykdomojo komiteto pirmininkui „Dėl individualios darbinės veiklos“. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1726, l. 80.

⁴⁶⁹ 1988 m. rugsėjo 30 d. Kauno m. Požėlos rajono vykdomojo komiteto finansų skyriaus raštas Kauno m. LDT vykdomojo komiteto finansų skyriui. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1731, l. 59.

⁴⁷⁰ 1988 m. gruodžio 13 d. TSRS butų, komunalinio ūkio ir socialinio vystymo banko Kauno skyriaus skolininkų sąrašai Kauno m. vykdomojo komiteto finansų skyriui. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1731, l. 181–187.

⁴⁷¹ 1987 m. liepos 13 d. LTSR finansų ministerijos raštas Kauno m. LDT vykdomiesiems komitetams „Dėl individualios darbinės veiklos kontrolės“. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1726, l. 51.

⁴⁷² 1988 m. balandžio 15 d. LTSR finansų ministerijos Valstybės pajamų valdybos raštas „Dėl individualios darbinės veiklos“. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1726, l. 74.

išleistą sumą medžiagoms, žaliavoms įsigyti ar kitoms išlaidoms padengti⁴⁷³. Atskaičius iki 40 proc. išlaidų, nuo likusios sumos buvo skaičiuojami patentų ar pajamų mokesčiai.

Tačiau tikrosios namudininkų pajamos buvo gerokai didesnės, nes ne visi savo gaminius pardavinėdavo oficialiose prekybos vietose. Iš vienos išvykos metu kitose Sovietų Sąjungos respublikose parduotų prekių dažnai buvo uždirbamos metinės oficialios namudininkų pajamos. Skaičiai apie Kauno gyventojų realizuotas prekes valstybinėms prekybos įmonėms plaukdavo iš toliausių Sovietų Sąjungos respublikų. Pavyzdžiui, 1989 m. balandžio mėnesį Kirgizijos Frunzės miesto finansų skyrius LTSR finansų ministerijai persiuntė Lietuvos gyventojų, realizavusių savo prekes universalinėje parduotuvėje „Aičurek“⁴⁷⁴, sąrašą. Universalinė parduotuvė „Aičurek“ tuo metu buvo moderniausias prekybos centras Kirgizijoje, galėjęs pasiūlyti pirkėjams platų asortimentą prekių – drabužių, baldų, buities prekių, suvenyrų ir t. t.⁴⁷⁵ Naudodamiesi dideliu šios parduotuvės populiarumu, kauniečiai ir šiauliečiai čia realizuodavo savo siūtus ir megztus gaminius. Vienu kartu čia buvo pridudama parduoti nuo keliolikos iki kelių šimtų siūtų ir megztų megztinių, palaidinių, striukių, kelnių, suknelių ir kitų gaminių. Vieno gaminio kaina siekė nuo 10 iki 300 rublių, o didžiausia gauta suma už prekes sudarė apie 5 000 rublių⁴⁷⁶. Analogiškas pranešimas apie Kauno gyventojų realizuotas prekes gautas ir iš Baškirijos Ufos miesto universalinės parduotuvės bei kitų⁴⁷⁷.

Slėptis po patentų priedanga tapo naudinga spekuliantams, kurie, kad būtų įtikinamiau, supirkinėdavo tokias prekes, kurios buvo nurodytos patente. Šias prekes jie paprastai stengdavosi išgauti iš Sovietų Sąjungos gilumą. LTSR vidaus reikalų ministerija gaudavo pranešimų apie jų perpardavinėjamas prekes iš visų Sovietų Sąjungos respublikų: Rusijos, Ukrainos, Kazachijos, Uzbekijos ir kt. Šiems keliautojams spekuliantams buvo prilygdytas netgi specialus terminas – *turistiniai sukčiai* (дельцы-гастролеры)⁴⁷⁸.

Dalis namudininkų įvairiais būdais stengėsi pagaminti daugiau prekių – nedirbdavo valstybinėse įmonėse ir pagrindinį dėmesį skirdavo namudiniam verslui, nors pagal taisykles buvo reikalaujama dirbti samdos pagrindais valstybiniame sektoriuje. Taip pat prekių realizavimą patikėdavo kitiems asmenims – šeimos nariams ar pažįstamiems, neturintiems teisės

⁴⁷³ Ibid., l. 76.

⁴⁷⁴ 20 апрель 1989 г. Список граждан которые сдавали свои изделия в ЦУМ Айчурек для реализации из финансового отдела города Фрунзе. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 770, l. 75–88.

⁴⁷⁵ Универмаг «Айчурек», Союз Фотожурналистов Кыргызстана [žiūrėta 2014 08 08]. Prieiga per internetą: <http://www.foto.kg/galereya/1025-frunze-univermag-aychurek.html>.

⁴⁷⁶ 20 апрель 1989 г. Список граждан которые сдавали свои изделия в ЦУМ Айчурек для реализации из финансового отдела города Фрунзе. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 770, l. 75–88.

⁴⁷⁷ 1989 m. rugpjūčio 1 d. LTSR finansų ministerijos pranešimas Kauno m. LDT vykdomajam komitetui „Dėl individualios darbinės veiklos“.

⁴⁷⁸ 26 декабря 1988 г. Сообщения Прокуратуры Литовской ССР для Совета Министров Литовской ССР „О состоянии законности по исполнению законодательства регулируя кооперативные правоотношения и индивидуально трудовую деятельность“.

dalyvauti versle tam, kad galėtų daugiau laiko skirti prekėms gaminti. Minėtą teiginį dažnai iliustratyviai aprašinėdavo ir sovietinė spauda: „Po patentų priedanga dedasi negražūs dalykai, spalio 19-ąją, sekmadienį, drauge su Vilniaus m. VRV darbuotoju, milicijos kapitonu A. P. patikrinome turgavietėje bemaž tris dešimtis prekiaujančiųjų – tik vienas jų buvo tas, kam išduotas patentas! O šiaip tą sekmadienį ir kitomis turgaus (bet apskritai – darbo) dienomis už prekystalių stovėjo jauni, darbingi, žydintys vyrai ir moterys, patentų savininkų žmonos, dukterys, žmonos ir vyrai. O juk jų darbo vieta – ne turgavietė, ir įrašas į patentą nesuteikia teisės neiti į darbą.“⁴⁷⁹ Spekuliantų iš Lietuvos, kurie vienaip ar kitaip dangstydavosi kitų asmenų patentais, buvo sulaikoma nuolat ir ne vien Lietuvoje. 1987 m. vasarą Orechovo-Zujevo kolūkinėje turgavietėje surašytas protokolas kauniečiui E. J., kuris pardavinėjo 50 vienetų įvairių drabužių. Anot jo, patentą versliškai veiklai buvo įsigijusi jo motina, o jis įrašytas kaip padedantis versle šeimos narys. Tačiau patikrinus paaiškėjo, kad E. J. kartu su motina teisės užsiimti individualia darbine veikla neturėjo. Kitu atveju Tulos m. centrinėje turgavietėje surašytas protokolas kaunietei B. P., kuri pardavinėjo trikotažo gaminius, priklausiusius K. D. B. P. taip pat nebuvo įrašyta į K. D. patentą ir net nebuvo šeimos narė⁴⁸⁰.

Šeimos narių ir kitų asmenų įtraukimas į verslą ir prekių realizavimas už Lietuvos ribų tapo esmine pelningo verslo sąlyga, kurią sovietinei valdžiai buvo itin sudėtinga pažaboti dėl įstatymų spragų, o vidaus reikalų institucijos tuo nebuvo itin suinteresuotos, kol nebuvo tiesioginio įsakymo. Viena pagrindinių to priežasčių buvo ta, kad liberalizavus verslišką veiklą reglamentuojančius įstatymus, pastarieji iš karto nebuvo suderinti su mokesčių įstatymais. Pajamos kelis kartus didėjo, o mokesčiai išliko nepakitę, todėl namudininkams pasiteisino rizika vykdyti įvairius veiklos pažeidimus ir didinti už pagamintas prekes gaunamą pelną. Be to, kuriant įstatymus neužsidėta saugiklių dėl realizavimo vietų, kainų, nes, kaip minėta, didelė dalis namudininkų savo pagamintas prekes stengėsi išgabenti į kitas Sovietų Sąjungos respublikas ir ten parduoti brangiau.

Kaip minėta, po namudininkų priedanga dažnai slėpdavosi spekuliacija užsiimantys asmenys, kurie tik supirkinėdavo kitų pagamintus gaminius ir juos pardavinėdavo kaip savo. „Prisidengęs patentu, gali supirkinėti dar veikiančių pagrindinių „firmų“, kurių ypač gausų Kaune bei Šiauliuose, gaminius ir pardavinėti nors ir Irkutske (prekiauti galima po visą šalį). Įrodyti, kad gaminys padarytas ne tavo mašina ar staklėmis, labai sunku.“⁴⁸¹ Patikrinimų metu paaiškėdavo, kad patentą gavęs asmuo ir jo šeimos nariai apie vykdomą verslą nieko neišmano – nemoka siūti,

⁴⁷⁹ Turgus toks, koks yra. *Vakarinės naujienos*, 1986 11 05, Nr. 254.

⁴⁸⁰ 1987 m. spalio 10 d. Kauno m. LDT vykdomojo komiteto finansų skyriaus pranešimas Kauno m. Lenino, Požėlos ir Panemunės rajonų vykdomųjų komitetų finansų skyriams „Dėl vertimosi individualia darbine veikla tvarkos pažeidimų“. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1691, l. 71–72.

⁴⁸¹ SAKAVIČIUS, Mykolas. Pašėlusį daiktų jėga. *Komjaunimo tiesa*, 1987 09 11, Nr. 173.

megzti, siuvimo ar mezgimo mašinos nesiuva tokiais būdais kaip turimi jau pagaminti gaminiai ir pan. Šiuo atveju spekuliantai gerai išnaudodavo miesto finansų skyrių aplaidumą, kurie darė nemažai pažeidimų, išduodami patentus ar verslo registracijos pažymėjimus, ir ne itin kruopščiai tikrindavo versliška veikla besiverčiančius asmenis. Kaip teigiama Kauno miesto LDT vykdomojo komiteto dokumentuose, „Jie neretai išduodami niekur nedirbantiems asmenims, neišsiaiškinama ar piliečiai moka dirbti vieną ar kitą darbą, turi tam reikiamas sąlygas, gamybos įrankius. Nemažai išduodama leidimų siūti, nors daugelis asmenų neturi siuvimo mašinų, nemoka siūti, gyvena kitur, negu nurodo. Tokie asmenys prisidengia leidimu arba patentu, superka namų gamybos dirbinius ir juos perparduoda“⁴⁸².

Vidaus reikalų institucijoms atkreipus dėmesį į paviršutiniškai finansų skyrių atliekamą darbą, 1988 m. Kaune buvo patikrinti 4 269 asmenys, besivertę versliška veikla. Iš jų 356 neturėjo verslams vykdyti reikiamos įrangos, mašinų, žaliavų, be to, paaiškėjo, kad dalis nemoka atlikti patentuose nurodytų darbų, negyvena nurodytose vietose arba verčiasi versliška veikla kitoje vietoje. Iš 356 namudininkų 345-iems apskritai buvo uždrausta verstis individualia darbine veikla⁴⁸³.

Individualios darbinės veiklos liberalizavimas ir nesureguliuota mokesčių sistema suteikė galimybę gyventojams uždirbti nemažų pajamų, kurių didžiausia dalis buvo traktuojamos kaip nedarbinės, todėl neteisėtos. Valdžios institucijų nesugebėjimas nustatyti tikslią gyventojų pajamų kilmę pastariesiems sudarė neteisėtų pajamų legalizavimo galimybę, įsigyjant nekilnojamojo ir kito brangaus turto.

2.4. Gaminiai su užsienietiškais prekių ženklais

Padidėjusios kauniečių namudininkų pajamos ir galimybės įsigyti brangių pirkinių buvo nulemtos ir tam tikrų versliškos veiklos vykdymo pažeidimų. Daugelis namudininkų stengėsi labiau padidinti savo gaminamų prekių paklausą ir parduoti jas brangiau, ženklindami savo gaminius suklastotais užsienio firmų prekiniais ženklais ar angliškais užrašais ir parduodami juos tolimiausiuose Sovietų Sąjungos regionuose, kur tokių prekių paklausa buvo dar didesnė. Prekių paklausos su padirbtais užsienio firmų prekiniais ženklais valdžia neįstengė sukontroliuoti. „Deja, kaip jau matėme, paklausa tokiems nesekingai papuoštiems gaminiams yra. Todėl kai kurie mezgimo verslu užsiimantys asmenys savo dirbinius bando pagražinti tokiu būdu, nors jie už tai ir baudžiami. Vien Kauno miesto finansų įstaigų darbuotojai už praėjusius ir

---

⁴⁸² 1988 m. vasario 10 d. Kauno m. LDT vykdomojo komiteto sprendimas „Dėl prokuratūros teikimo“. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1733, l. 25.

⁴⁸³ 1989 m. kovo 30 d. Kauno miesto LDT vykdomojo komiteto raštas „Dėl miesto vykdomojo komiteto 1988 09 10 sprendimo Nr. 60 „Dėl prokuratūros teikimo“ vykdymo“. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1733, l. 27–28.

šiuos metus surašė 1 800 aktų dėl verslo taisyklių pažeidimų, iš jų trečdalis ir dėl neteisėto dirbinių puošimo firminiais užrašais ir piešiniais. <...> Tiesa, administracinių komisijų skiriamos baudos už tokius pažeidimus nėra didelės. <...> Taigi jos poveikis pažeidėjui, matomai, nelabai didelis. Juk pardavęs vieną du savo gaminius, pažeidėjas jau kompensuoja patirtą nuostolį sumokant baudą. Todėl realiausias kelias minėtam reiškiniui išgyvendinti – didinti geros, pirkėjų paklausą turinčios produkcijos gamybą pramonės įmonėse ir buitinio gyventojų aptarnavimo organizacijose. Jeigu pirkėjas ras jam reikalingą madingą, gražų gaminį parduotuvėje ar buitinio gyventojų aptarnavimo dirbtuvėse, į turgavietę jis visai neis.⁴⁸⁴ Apie problemą spaudoje rašyta ir vėliau: „Ypač gyvai vyksta prekyba „firminiais“ marškiniais ir džinsais (jie, sako, iš Šiaulių ir Kauno). <...> Tačiau įdomu tai, kad niekam nerūpi (turiu omenyje milicijos organus) išsiaiškinti, o kur gimsta tie „firminiai“ šedevrai, kokiais kanalais jie patenka į perpardavinėtojų rankas. Kaip „montanos“ ir „pumos“ iš Lietuvos gilumos atsiduria sostinės turgavietėje?“⁴⁸⁵

Užsienio prekės ženklų plagijavimo plitimą bandyta stabdyti akcentuojant gamintojų anglų kalbos nemokėjimą: „Pakėlęs megztuką skaitau anglišką užrašą, trafaretu atspaus tą ant krūtinės: „Šiaurės Karolinos universitetas“. Klausiu mezgėjos, kodėl šis trafaretas reklamuoja būtent šią JAV aukštąją mokyklą, o ne, pavyzdžiui, Vilniaus universitetą ar Kauno politechnikos institutą? Gal ji turi kokių nors sentimentų Šiaurės Karolinos universitetui? R. T. pripažino anglų kalbos nemokanti, be to, visai nesidomėjusi užrašo turiniu. Tokiais trafaretais megztukus margina ne ji pati, o visai kita moteris, kuriai neša megztukus ir daugiau mezgėjų. Už trafaretinį atspaudą toji nebrangiai imanti – po pusrublį. Štai tokių „spausdintojų“ dėka gatvėse tuntais vaikšto „Montanos“, „Wrangleriai“, „Malborai“ ir kitoki pigūs vakarietiško gyvenimo atributai.“⁴⁸⁶

Įspėjimų apie kauniečių pardavinėjamus gaminius, pažymėtus suklastotais užsienio firmų prekės ženklais, nuolat ateidavo iš įvairių Sovietų Sąjungos miestų. Kauno miesto vykdomasis komitetas ne kartą perspėjo miesto rajonų valdžias, kad „kituose miestuose nepasitenkinimą kelia visų gaminių ženklinimas užsienio firmų pavadinimais arba užrašais anglų kalba“⁴⁸⁷. 1987 m. lapkričio 29 d. Baltarusijos Baranovičių mieste sulaukyti 5 kauniečiai, iš savo automobilių prekyvė vairiais gaminiiais, pažymėtais užsienietiškais prekių ženklais „Baron“, „Montana“ ir

⁴⁸⁴ 1983 m. vasario 25 d. LTSR finansų ministro pranešimo „Dėl piliečių namudinių ir amatininkų verslų“ juodraštis per respublikinę televiziją laidoje „Žmogus, visuomenė, įstatymas“. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 692, l. 112.

⁴⁸⁵ Turgus toks, koks yra. *Vakarinės naujienos*, 1986 11 05, Nr. 254.

⁴⁸⁶ BUKINAS, E. Kaip suvartyti džiną į butelį? *Švyturys*, 1982, Nr. 12, p. 19.

⁴⁸⁷ 1987 m. spalio 10 d. Kauno m. LDT vykdomojo komiteto finansų skyriaus pranešimas Kauno m. Lenino, Požėlos ir Panemunės rajonų vykdomųjų komitetų finansų skyriams „Dėl vertimosi individualia darbine veikla tvarkos pažeidimų“. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1691, l. 71.

kt.⁴⁸⁸ 1987 m. lapkričio 22 d. Baltarusijos Molodečno miesto turgavietėje O. S. pardavinėjo gaminius, pažymėtus angliškais užrašais „Fun stailing“, „Super style“⁴⁸⁹. Molodečno miesto prokuratūrai O. S. aiškino, kad plastikinę ir metalinę furnitūrą drabužiams ženklinti ji pirkto viename Kauno miesto turguje. Kelnes dekoravo oda, ant kurios klijavo angliškai užrašytus lipdukus, o kitais užrašais gaminius ženklino naudodama trafaretus, kuriuos taip pat įsigijo turguje. 1988 m. sausio 25 d. finansų skyriaus darbuotojai patikrino O. S. veiklą namuose. Patikrinimo metu rasta 14 vaikiškų sportinių kostiumų su užrašais „Benjamin blumen“, 7 megztiniai su užrašais „Fur sailing greater-lake master fights“ ir 17 megztinių su užrašais „Super style“⁴⁹⁰. Kauno m. vykdomojo komiteto sprendimu, O. S. uždrausta verstis individualia darbine veikla⁴⁹¹. Kitu atveju 1988 m. vasario 19 d. Armaviro mieste, esančiame Krasnodaro krašte, E. Š. su pažįstamu jaunuoliu pardavinėjo palaidines, paženklintas JAV vėliavomis⁴⁹². Už minėtą veiklą Kauno m. LDT vykdomojo komiteto administracinė komisija E. Š. skyrė 100 rublių baudą⁴⁹³.

Užsienietiškų prekių ženklų imitacijos ir užsienietiški užrašai stipriai išpopuliarėjo XX a. 9-ajame dešimtmetyje, o dešimtmečio pabaigoje namudininkai jais ženklindavo beveik kiekvieną savo pagamintą prekę. Valdžia šiam reiškiniui stengėsi užkirsti kelią, nes vakarietišku, ypač angliškų, užrašų imitavimas prieštaravo sovietinei ideologijai. Visos Sovietų Sąjungoje veikiančios valstybinės, kooperatinės, visuomeninės įmonės buvo įpareigosos žymėti savo produkciją prekių ženklais. Be to, visuomet buvo stengiamasi pabrėžti, kad ginami tik teisėtai įregistruoti prekiniai ženklai, ir asmenys traukiami baudžiamojon atsakomybėn pagal 1961 m. LTSR BK 166 str., kuriame buvo numatyta asmenų atsakomybė už neteisėtą naudojimąsi prekių ženklais. Pažymėtina tai, kad šiame teisės akte buvo kalbama tik apie Sovietų Sąjungoje įregistruotų prekės ženklų apsaugą, o nusikaltimo subjektu galėjo būti ir namudininkai⁴⁹⁴. Straipsnyje įvardyta speciali išlyga, pagal kurią, siekiant parduoti blogos kokybės gaminius kaip geros ir už tai tikintis gauti aukštesnę kainą, papildomai galėjo būti baudžiama už sukčiavimą

⁴⁸⁸ 7 декабря 1987 г. 3 заявления исполнительного комитета Барановичского городского совета народных депутатов для Литовскую ССР министерство финансов. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 739, l. 122.

⁴⁸⁹ 1988 m. kovo 23 d. O. S. skundas Kauno m. LDT vykdomojo komiteto finansų skyriaus viršininkui. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1729, l. 44.

⁴⁹⁰ 1988 m. kovo 23 d. Kauno m. Panemunės rajono vykdomojo komiteto finansų skyriaus raštas Kauno m. vykdomojo komiteto finansų skyriui „Dėl O. S. užsiėmimo individualia darbine veikla“. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1729, l. 45.

⁴⁹¹ 1988 m. kovo 30 d. Kauno m. LDT vykdomojo komiteto raštas O. S. „Dėl pareiškimo nagrinėjimo rezultatų“. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1729, l. 46.

⁴⁹² 1988 m. kovo 18 d. LTSR finansų ministerijos raštas Kauno m. Panemunės rajono vykdomojo komiteto finansų skyriui „Dėl akto, surašyto E. Š.“. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1729, l. 31.

⁴⁹³ 1988 m. balandžio 4 d. Kauno m. Panemunės rajono vykdomojo komiteto finansų skyriaus pranešimas Kauno m. vykdomojo komiteto finansų skyriui „Dėl individualios darbinės veiklos įstajymo pažeidimo“. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1729, l. 32.

⁴⁹⁴ Lietuvos TSR baudžiamasis kodeksas, 166 str. Vilnius, 1970, p. 252.

arba pirkėjų apgaulinėjimą⁴⁹⁵, o sovietinėje visuomenėje geros kokybės prekė asocijavosi su užsienio firmų prekiniais ženklais. Nors LTSR BK nebuvo specialios nuostatos, numatančios atsakomybę už suklastotų užsienio prekinį ženklų naudojimą, tačiau centrinės Sovietų Sąjungos institucijos, besiremdamos įstatyme nurodytomis nuostatomis, bandė atbaidyti namudininkus nuo gaminių užsienietiškais prekės ženklais žymėjimo. Vadinas, formaliai, be ideologinių prieštaravimų, institucijoms nebuvo teisinio pagrindo bausti asmenis, naudojančius suklastotus užsienietiškus prekės ženklus ar užrašus. Minėtą trūkumą iš dalies bandyta užpildyti 1987 m. LTSR finansų ir LTSR vidaus reikalų ministerijoms nurodžius finansų ir vidaus reikalų institucijoms bausti namudininkus, remiantis LTSR BK 166 straipsniu. Nurodyme teigiama, jog „nustačius, kad individualia darbine veikla besiverčiantys asmenys realizuoja savo dirbinius, papuoštus svetimais prekių ženklais, turi būti surašomas vertimosi individualia veikla tvarkos pažeidimo protokolas, kuris perduodamas pažeidėjo gyvenamosios vietos prokuratūrai. Remiantis šiais protokolais ir kita medžiaga, sprendžiamas klausimas dėl pažeidimą padariusio asmens patraukimo baudžiamojon atsakomybėn“⁴⁹⁶. Tačiau LTSR prokuratūra, suderinusi su TSRS prokuratūra, atsisakė patvirtinti tokią tvarką, motyvuodama tuo, kad už tokius pažeidimus negalima kelti baudžiamųjų bylų dėl nusikaltimo sudėties nebuvimo tokių asmenų veiksmuose⁴⁹⁷. Valdžios institucijų bejėgiškumą, siekiant reguliuoti klastočių ir užsienietišku užrašų problemą, kėlė ir sovietinė spauda, kuri šį ideologinį namudininkų neišprusimą piešė blogiausiu scenarijumi. „Iš pradžių leido prekiauti marškinėliais, išmargintais bet kokiais užsienietiškais užrašais. Paskui atėjo žodinis nurodymas, kad negalima rašinėti realiai egzistuojančių firmų ženklų. Vis dėlto stebina tai, kad leidžiama rašinėti ant drabužių kas šauna į galvą. Ar nepradės mūsų skaisčios mergelės dabintis marškinėliais ir megztukais, skelbiančiais „Penki doleriai už valandą, penkiolika už naktį““⁴⁹⁸.

Intis priemonių reikalavo ir kitų SSRS respublikų miestų valdžios, nuolat sulaikydavusios nemažą skaičių kauniečių namudininkų ir spekuliantų, pardavinėdavusių gaminius su užsienio firmų prekės ženklais ir užrašais. Bresto LDT vykdomojo komiteto finansų skyrius dėl minėtos priežasties kreipėsi į LTSR finansų ministeriją dėl trijų Kauno gyventojų ir pareiškė, kad jų finansų institucijos nėra kompetentingos spręsti, ar užsienietišku etikečių dizainas ir užrašai atitinka ideologinius, estetinius reikalavimus ir galiojančias teisės normas. Be to, vietos gyventojams tokių gaminių prekyba kelia pasipiktinimą, jie verčiau „propaguotų Sovietinę

⁴⁹⁵ Ibid., p. 253.

⁴⁹⁶ 1987 m. lapkričio 3 d. LTSR finansų, vidaus reikalų ir LTSR prokuratūros pranešimas miestų ir rajonų vykdomųjų komitetų finansų ir vidaus reikalų skyriams bei miestų ir rajonų prokurorams. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 739, l. 41–42.

⁴⁹⁷ 1987 m. lapkričio 3 d. LTSR finansų, vidaus reikalų ir LTSR prokuratūros pranešimas miestų ir rajonų vykdomųjų komitetų finansų ir vidaus reikalų skyriams bei miestų ir rajonų prokurorams. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 739, l. 41.

⁴⁹⁸ SAKAVIČIUS, Mykolas. Pašėlusai daiktų jėga. *Komjaunimo tiesa*, 1987 m. rugsėjo 11 d., Nr. 173.

kultūrą ir ideologiją⁴⁹⁹. Kitokį šios problemos sprendimo būdą rado Krasnodaro miesto finansų skyriaus darbuotojai, kurie, sulaukę keletą Kauno gyventojų, prekiausių dirbiniais su užsienio simbolika ir prekiniais ženklais, surašė jiems protokolus, remdamiesi Rusijos baudžiamojo kodekso 155 straipsniu. Tačiau protokolus ir kitą surinktą medžiagą persiuntė Kauno m. finansų skyriui, kurį įpareigojo informuoti apie tyrimo rezultatus ir priimtus sprendimus⁵⁰⁰.

Įvairūs būdai, padėję asmenims, užsiėmusiems individualia darbine veikla ar spekuliacija, gauti didesnių pajamų, išplėtė jų galimybes įgyti papildomos materialinės gerovės. XX a. 9-ojo dešimtmečio pabaigoje vis garsiau pradėta kalbėti apie naują spekuliacijos ir namudinių verslų vykdymo pobūdį, kas skatino itin turtingo, prabangiu nekilnojamoju turtu, automobiliais ir pinigais besipuikuojančio visuomenės sluoksnio formavimąsi. Naujos kartos spekuliantai ir namudininkai savo gerovės praktiškai negalėjo susikurti dirbdami valstybės sektoriuje ir galiausiai nesistengė net formaliai susisaistyti darbo santykiais su valstybės sektoriumi. Darbas gamykloje ar fabrike jiems geriausiu atveju buvo reikalingas tik dėl žaliavų šaltinio, tuo tarpu pagrindinės pajamos buvo gaunamos iš versliškos veiklos. Šio visuomenės sluoksnio formavimąsi itin paskatino atitinkamus namudinius verslus liberalizavę įstatymai, ypač mezgimo ir siuvimo, o suklestėti leido ne tik vietinėje rinkoje vyravusi paklausa, bet ir nemažas vartotojų susidomėjimas šiomis prekėmis visoje Sovietų Sąjungoje. Iki tol Lietuvoje šių daiktų įsigydavo pavieniai turistai, o nuo 9-ojo dešimtmečio čia pradėjo plūsti komersantų iš Sovietų Sąjungos virtinės, kurios tūkstančiais šių prekių išgabendavo į tolimus Sovietų Sąjungos miestus. Pastebimas ir naujos namudinių bei spekuliantų kartos socialinis statusas: „Buvo laikas, kai socialistinio turto grobystojai, spekuliantai ar kitokie vertelgos savo perteklių stropiai slėpė, pabrėžtinai skurdžiai rengėsi ir maitinosi. Vėliau pastebėjome, kad kai kurie žmonės ėmė savo turtą stačiai demonstruoti – gyvena prabangiai, nors uždirba kukliai. Tam tikruose socialiniuose sluoksniuose tai buvo vadinama „mokėjimu gyventi“.“⁵⁰¹ Ribos tarp spekuliacijos ir leidžiamų verslų buvo sparčiai trinamos. Leidžiamų namudinių verslų vykdymas dažniausiai tapdavo plačiai išvystytu verslišku prekių gamybos procesu, netilpdavusiu į numatytą leidžiamų verslų vykdymo tvarką. Šio proceso atsakingos valdžios institucijos nepajėgė sukontroliuoti, o spekuliacija ir toliau leido krauti dideles pajamas proceso dalyviams. Į spekuliacijos ir namudinių verslų organizavimo veiklą greitai įsisuko pirmosios kriminalinio pobūdžio jaunimo grupuotės, kurioms socializmo idealai tikrai nerūpėjo: „<...> kodėl priemiesčiuose, naujose kaimo gyvenvietėse, miesteliuose kaip niekada anksčiau atsivėrinėja vieni nuo kitų tvoromis,

⁴⁹⁹ 19 января 1988 г. Сообщение исполнительного комитета Брестского областного совета народных депутатов для Министерства финансов Литовской ССР „Об индивидуальной трудовой деятельности“.
LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 749, l. 9.

⁵⁰⁰ 16 февраля 1988 г. Протоколы финансового отдела Краснодарского городского Совета народных депутатов. КАА, f. R-375, ap. 1, b. 1728, l. 181–183.

⁵⁰¹ BOGUŠIENĖ, V. Nusikaltimo šaknys: godumas ir netvarka. *Tiesa*, 1986 06 11, Nr. 135, p. 2.

užraktais, signalizacijomis, laiko po didelį šunį ar net po du... Jauni vyrukai, peržengę dvidešimtį metų, jau primena įmitusius, sočius, visko ragavusius ir niekuo gyvenime nebesistebinčius senius. <...> Ne jau siela suvirpa ir atgyja tik nuo azarto – auginti žvėrelius, agurkus (kol dar buvo galima), prisiuvinėti ne mūsiškes etiketes prie Vilkaviškio gamybos džinsų?⁵⁰² Paskutiniaisiais planinės ekonomikos gyvavimo metais šešėlinės gamybos ir prekybos atstovai pradėjo kentėti ir nuo reketo, kuris vėliau tapo sunkiai išvengiamu verslo vykdymo rizikos veiksmu. Vis labiau ryškėjančia reketo korta sovietinė spauda bandė įbauginti spekuliantus: „Pro turgaus vartus įeina keliolika supermadingai apsirengusių vaikinių. Kas nežino, jog turguje irgi veikia reketininkai, o iš pažiūros ir buvo panašūs į tokius. Nė kiek nesiceremonindami, vidury baltos dienos jie apsupa pardavinėjusį „kedus“ vyruką, sugriebia jį už rankų, ir „kedų“ pora šlepteli ant žemės. Nukrinta prie pat turistinės kuprinės, kur, matėsi, gulėjo ir daugiau parduoti atneštų sportbačių.“⁵⁰³

Asmenų, užsiėmusių individualia darbine veikla, ir spekuliantų bendradarbiavimas išplėtė galimybes sovietinės šešėlinės rinkos, kuri sovietmečiu klestėjo palaikoma spekuliacijos, uždraustų verslų ir kitų ekonominių nusikaltimų vykdymo. Nors praktikoje namudininkų ir šešėlinio verslo atstovų bendradarbiavimas buvo labai glaudus, tačiau jų vertinimas ir atsakomybės ribos buvo gana skirtingos, nes priešingai nei spekuliacija, teisėtos privačios ekonominės veiklos vykdymo pažeidimai niekada netapdavo baudžiamosios teisės objektu.

---

⁵⁰² RADVILAVIČIŪTĖ, Giedra; KALINAUSKAITĖ, Danutė. Vienas iš prakeiktųjų klausimų – kaip gerai gyventi? *Jaunimo gretos*, 1986, Nr. 10.

⁵⁰³ TARVYDAS, R.; BELECKAS, S. Turgaus kronikos. *Jaunimo gretos*, 1989, Nr. 12.

3. ŠEŠĖLINIS VERSLAS SOVIETMEČIU

Norint geriau suvokti sovietinio šešėlinio verslo specifiką ir verslo ribojimus, reikia išeiti už disertacijos chronologinių ribų ir pateikti ekonominių nusikaltimų traktavimą po Antrojo pasaulinio karo. Privataus verslo kriminalizavimo procesas Lietuvoje buvo pradėtas dar pirmosios sovietinės okupacijos metais ir tęsiamas po antrosios sovietinės okupacijos ne tik perimant privataus verslo subjektus į valstybės kontrolę, bet ir kuriant ideologinius bei teisinius mechanizmus privataus verslo kriminalizavimui. Antrosios sovietinės okupacijos pradžioje, be drastiško privataus verslo naikinimo, naudotasi propagandinėmis priemonėmis, jog nepriklausomoje Lietuvoje susiklosčiusios verslo tradicijos buvo didžiosios dalies gyventojų išnaudojimo priemonė, kurias eliminuoti galėjo tik socialistinės sistemos sukūrimas. Neatsitiktinai tarpukariu Kaune vystęsis dinamiškas verslo pasaulis sovietinei valdžiai tapo pagrindiniu argumentu užgniaužti laisvos rinkos dvasią Lietuvoje.

Verta pažymėti, kad Lietuvoje, kaip ir kitose Baltijos valstybėse, buvo išlikusi ne tik prieškarinio oficialiai leisto verslo, bet ir šešėlinio verslo tradicija. Spekuliaciją ir privatų verslą ribojančios nuostatos nebuvo vien socialistinės sistemos kūrimo rezultatas. Tarpukario Lietuvoje 1918–1940 m. Baudžiamajame statute buvo numatyta atsakomybė už spekuliaciją, o ši nusikalstama veika buvo įtvirtinta skyriuje „Apie peržengimą įstatymų, kuriais apsaugojama žmogaus gerovė“. Jame, be spekuliacijos, numatyta asmenų atsakomybė už medžioklės, miško kirtimo taisyklių pažeidimus ir kt.⁵⁰⁴ Baudžiamojo statuto 242 str. nurodyta, jog „prekijas arba verteiva, kuris nusikalto pernelyg pakėlęs maisto dalykų arba kitų būtino reikalo dalykų kainas, susikalbėjęs su kitais šių dalykų prekijais arba verteivomis, yra baudžiamas kalėti paprastajame kalėjime. <...> nustatyta bausme baudžiamas tas prekijas ar verteiva, kuris nusikalto pernelyg kėlęs maisto ar kitų būtino reikalo produktų kainas, jei nusikaltėlis pasinaudojo kilusiu iš šių dalykų stokos baigiamuoju vietos žmonių reikalu“⁵⁰⁵. Teisės aktuose spekuliacija buvo suprantama kaip vartotojų interesų gynimo priemonė esant prekių deficitui ar prekybininkų siekiui nepagrįstai didinti prekių kainas karo, pokario ar ekonominės krizės metais. Tačiau beveik visą Lietuvos nepriklausomybės laikotarpį spekuliacija turėjo gerokai daugiau neigiamų atspalvių ir buvo siejama ne tik su finansinio praturtėjimo šaltiniu, bet ir naudojama propagandai, atskleidžiant miesto bei miestiečių moralinio nuosmukio apraiškas. Susiformavo tradicija spekuliantais laikyti verslius žmones, prekybininkus, kurie, visuomenės požiūriu, sudarinėjo neteisėtus pirkimo ir pardavimo sandorius, o spekuliantų „lizdu“ jau tuo metu laikyta Lietuvos laikinoji sostinė Kaunas. Padėtį gana iškalbingai iliustruoja ištrauka iš „Lietuvos

⁵⁰⁴ *Baudžiamasis statutas*. Kaunas, 1930, str. 242, p. 87–93.

⁵⁰⁵ *Ibid.*, p. 88.

žinių“ išspausdinto apsakymo: „Miestas, dvidešimtam amžyje, pasiekė aukštą laipsnį civilizacijos, bet dar aukštesnį demoralizacijos. Paleistuvystė – mieste, spekuliacija – mieste, <...> o kur tie visi grand kavalieriai, šansonetkos, juodi automobiliai, aferistai, kešeninkai ir girtuokliai valkatos – irgi mieste? <...> Paimk Tamsta nors tokį menką mūsų Kauną – ko čia nerasi: ir vakarų kultūros, ir rytų liguistumo, ir amerikietišką biznį.“⁵⁰⁶

Spekuliacija taip pat buvo siejama ir su prekybininkų tikslu pasipelnyti, kai prekybos vietose kainos būdavo nenurodomos tiksliai ir kainą prekybininkas nustatydavo atsižvelgęs į konkretaus pirkėjo mokumo galimybes. Tokia praktika tarpukario spaudoje buvo įvardijama pirklio „užprašymas“ ir „nuderėjimas“, kai prekeiviui nurodžius gerokai didesnę kainą, pirkėjui leista derėti sudarant tariamos nuolaidos iliuziją. Viename „Policijos“ žurnalo numeryje rašoma, kaip Laisvės alėja vaikščiojęs korespondentas stebėjosi krautuvių, restoranų, kavinių, amatininkų dirbtuvių prekių ir paslaugų kainų „slaptinumu“, t. y. vengimu nurodyti prekių kainas. Pagrindine tokio elgesio priežastimi laikytas pardavėjų piktavališkumas, dėl ko pirkėjai permoka už prekes. „<...> dar neišnykęs daugelio mūsų pardavėjų „užprašymo“ ir „nuderėjimo“ dėsnis. Paklausus išsiritintos prekės kainos, pardavėjas, paprastai šiame reikale jau gerai įgudęs asmuo, pirmiau savo tiriančia akimi peržvelgia pirkiką ir jo kišenių, kiek jis tai iš paviršiaus gali mokėti. Tik tada jis jau drąsiai savo prekės kainą pasako.“⁵⁰⁷

Kitame straipsnyje pirkėjas, lankydamasis Kauno parduotuvėse, vėl piktinosi pirklių kainos „užprašymu“, teigdamas, jog „Tokia spekuliacija ir nežmoniškas piliečių apgaulinėjimas gali tik pas mus būti pakenčiamas, kur vieniems įstatymai ir įsakymai veikia, kitiems ne <...>“⁵⁰⁸. Pasipiktinimas spekuliacija ypač sustiprėjo 1929–1933 m. dėl pasaulyje nuvilnijusios Didžiosios ekonominės krizės, kuri pasekmių turėjo ir Lietuvos rinkai. Siekiant bent kiek sušvelninti krizinio laikotarpio pasekmes, 1935 m. paskelbiamas Kainų priežiūros įstatymas ir įvedama Kainų tvarkytojo institucija, kuri galėjo nustatyti prekių kainas⁵⁰⁹. Tačiau nepaisant to, įvestos priemonės nepadėjo efektyviai susidoroti su prekybininkų siekiu gauti didelį pelną. Išryškėjo naujos šių prekybininkų veiklos sferos ne tik kasdieninių vartojimo prekių srityje, bet ir nekilnojamojo turto pirkimo ir pardavimo sandoriuose. Jau tada Kaune tokie prekybininkai įgavo daugiau sinonimų – spekuliantai, vertėivos, lokšinininkai, maklakai⁵¹⁰, o kai kurie apibūdinimai buvo vartojami ir sovietinės propagandos priemonių.

⁵⁰⁶ Iš nykštuko užrašų. *Lietuvos žinios*, 1923 01 10, Nr. 7, p. 2.

⁵⁰⁷ G-IS, V. Kainų viešumo reikalas. *Policija*, 1925, Nr. 6, p. 18.

⁵⁰⁸ Kodėl nekovojava su spekuliacija. *Lietuvos žinios*, 1926 03 13, Nr. 59, p. 2.

⁵⁰⁹ 1935 m. Kainų priežiūros įstatymas. *Vyriausybės žinios*, 1935, Nr. 471.

⁵¹⁰ Maklakai tarpukariu buvo apibūdinami kaip asmenys, kurie pelnosi iš nekilnojamojo turto varžytinių, pažeisdami varžytinių tvarką. Jie buvo kaltinami įvairiomis nekilnojamojo turto machinacijomis, kyšininkavimu ir pan. Sovietmečiu *maklako* sąvoka įgijo kitokią reikšmę. Žr. TRANAVIČIŪTĖ, Brigita. Ekonominė Klaipėdos jūreivių veikla sovietinio verslumo kontekste XX a. 8–9 dešimtmečiuose. *Istorija*, 2013, T. 92, p. 59–68.; Reportažas iš

1940 m. birželio 15 d. Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą, sovietinė valdžia ėmėsi pertvarkyti politinę ir ekonominę sistemą. Mėginant nacionalizuoti stambų privatų verslą, imtasi aktyvios šiuos veiksmus įteisinusios teisės aktų leidybos. 1940 m. liepos 23 d. priimta „Bankų ir stambiosios pramonės nacionalizacijos deklaracija“⁵¹¹, o 1940 m. rugsėjo 27 d. – LTSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakas „Dėl privačių prekybos įmonių nacionalizavimo“, kuriame nurodyta, jog nacionalizuojamos visos privačios prekybos įmonės ir jų turtas, kurių metinė apyvarta siekia nuo 150 tūkstančių litų⁵¹². 1940 m. rudenį pradėtos organizuoti kooperatinės artelės, į kurias privalėjo jungtis visi smulkieji lengvosios pramonės gaminių gamintojai ir panašias paslaugas teikę verslininkai. Tačiau spaudoje galima rasti užuominų, kad verslo valstybinimo procesas nebuvo sklandus ir verslininkai ieškojo išeičių: „Pasitaiko, kad nacionalizuotų ir nenacionalizuotų pramonės įmonių savininkai ir šiaip įvairaus plauko spekuliantai mėgina išnaudoti arteles savo reikalams ir siekia po kooperatinės artelės uždanga toliau varyti savo biznelius. Kartais vyras, žmona su vaikais ir kitais artimais „steigia“ artelę, nors artelių steigimo taisyklės tai aiškiai draudžia.“⁵¹³

Atitinkamai privatus verslas buvo įvertintas ir okupacinės valdžios išleistuose teisės aktuose. 1940 m. rugpjūčio 25 d. priėmus LTSR Konstituciją, sovietinė valdžia papildė Baudžiamąjį statutą atskirais įsakais, kurie numatė baudžiamąją atsakomybę už kai kurias okupacinės valdžios požiūriu nusikalstamas veiklas. Vienas tokių buvo 1940 m. spalio 10 d. LTSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakas, kuriuo sugriežtintas Baudžiamojo statuto straipsnis už spekuliaciją. Įsake nurodoma, kad už spekuliaciją maisto produktais ir pramoninėmis prekėmis (slaptą prekybą, nustatytų kainų kėlimą, viršnorminių atsargų sudarymą, prekių slėpimą nuo pardavimo) baudžiama kalėjimu nuo 5 iki 10 metų konfiskuojant kaltininko turtą⁵¹⁴. Kaip teigiama sovietinėje teisės doktrinoje, „šiuo įsaku buvo sustiprinta kova su vertelgomis (įmonininkais, prekybininkais), sabotavusiais Tarybų valdžios priemones tvarkant valstybės ūkinį gyvenimą“⁵¹⁵. Tokiomis sąvokomis privataus verslo atstovus sovietinė valdžia įvardydavo ir vėlesniuose teisės aktuose, dokumentuose ar spaudos straipsniuose. Verta pažymėti tęstinumą

Kauno. *Rytas*, 1935 05 17, Nr. 112, p. 2; VISV. A. Iš barzdotų žemaičių tėvynės. *Diena*, 1935 02 10, Nr. 6; STRAUKAS, Bronius. Kas dalyvauja varžytinėse? *Policija*, 1937, Nr. 22, p. 427–428.

⁵¹¹ 1940 m. liepos 23 d. Liaudies seimo priimta Bankų ir stambiosios pramonės nacionalizacijos deklaracija. *LTSR įstatymų, Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakų ir vyriausybės nutarimų chronologinis rinkinys*. Vilnius, 1956, T. 1: 1940–1947 m., p. 10.

⁵¹² 1940 m. rugsėjo 27 d. LTSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakas „Dėl privačių prekybos įmonių nacionalizavimo“. *LTSR įstatymų, Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakų ir vyriausybės nutarimų chronologinis rinkinys*. Vilnius, 1956, T. 1: 1940–1947 m., p. 33.

⁵¹³ Kaip vyksta kooperatinių gamybinių artelių organizavimas. *Amatininkas*, 1940 m. spalio 15 d., Nr. 19, p. 283.

⁵¹⁴ 1940 m. spalio 10 d. LTSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakas „Dėl baudžiamosios atsakomybės už spekuliaciją sustiprinimo“. *LTSR įstatymų, Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakų ir Vyriausybės nutarimų chronologinis rinkinys*. Vilnius, 1956, T. 1: 1940–1947 m.

⁵¹⁵ VANSEVIČIUS, Stasys. *Lietuvos TSR Valstybės ir teisės istorija*. Vilnius, 1979, p. 293.

– šiomis sąvokomis spekuliantai ir įvairūs prekybininkai buvo dažnai įvardijami ir tarpukario Lietuvos spaudoje.

Sovietų Sąjungoje po Antrojo pasaulinio karo buvo atliktos esminės reformos ekonomikos administravimo srityje. Prekių gamyba ir paslaugų teikimas paskirstytas tarp valstybinių pramonės ir kooperatinių įmonių, amatininkų, namudininkų bei verslinės kooperacijos įmonių. Tačiau iš pradžių visiškai suvalstybinti prekių ir paslaugų sektoriaus nepavyko, todėl išliko kad ir nedidelės apimties privati prekių ir paslaugų, prekybos, visuomenės maitinimo, statybų sfera Maskvoje, Rusijos Tolimuosiuose Rytuose, Vidurinėje Azijoje, Kaukaze ir Baltijos valstybėse⁵¹⁶.

1944 m. Sovietų Sąjungai vėl okupavus Lietuvą, teisinius asmens ir valstybės bei tarpusavio asmenų santykius reguliuoti pradėta remiantis Sovietinės Rusijos teisės normomis, tarp jų ir 1932 m. lapkričio 10 d. RTFSR baudžiamuoju kodeksu. Vienas pagrindinių tikslų buvo kuo greičiau suvalstybinti stambų privatų verslą, prieš kurį buvo nukreiptos teisinės ir propagandinės priemonės. Remdamasi spekuliacijos nuostata, sovietinė valdžia bandė susidoroti su viena stambiausių privataus verslo subjektų grupių – prekybininkais ir paslaugų teikėjais. Taigi spekuliantais tapdavo ne tik tiesiogiai šia veikla užsiėmę asmenys, bet ir savininkai, tikėjęsi sumokėti didelius sovietinės valdžios įvestus mokesčius ir bandę savo rankose išlaikyti parduotuves ar paslaugų dirbtuves. „Tarybų Lietuvoje“ rašyta: „pagal tarybinius įstatymus visos įmonės yra apdedamos mokesčiais. M. Daukšos gatvės Trikotažo ir Audinių įmonėlė nuo 1944 metų jokių mokesčių nemokėjo, nebuvo įregistruota. Negana to. Artelė „Meleta“ davė šiam spekuliantų lizdui kai kurias mašinas, padėjo pradėti gamybą. <...> Jie priiminėjo iš privačių asmenų, daugumoje spekuliantų, įvairius užsakymus aukštomis kainomis. <...> Net už 35 355 rublius buvo atlikta įvairių gaminių. Spekuliantai po tarybinės prekybos organizacijos sparnelių savo pragaištingą darbą tebevaro toliau“⁵¹⁷.

Tačiau didesnių mokesčių ne visais atvejais pakakdavo privačiai prekybai eliminuoti, tad dažnai spaudoje bandyta kompromituoti prekybininkus dėl nekokybiškų prekių ir didelių kainų, dėl to neva darbo žmonės negalėjo jų nusipirkti. Sovietinėje spaudoje galima rasti tokių pavyzdžių iš Kauno miesto prekybos taškų: „Stalino rajone gausu įvairių dirbtuvių, parduotuvių, užkandinių. Ir kai eini gatve, rodosi, jog jos visos tarnauja darbo žmonių interesams. Bet gražūs iškabų pavadinimai ir vitrinos – tai tik pirmoji medalio pusė. Šiomis dienomis kaip tik kiek atidžiau pasižiūrėjome ir į antrąją medalio pusę – dirbtuvių, parduotuvių ir užkandinių darbą. <...> – Prašom, ponai, ko dūšia geidžia, – mokant didelius pinigus galima iš lentynų gauti Kučinskienės siūlomų prekių. Panašiai elgiasi ir Marija Bazelytė, kuri, turėdama patentą žaislų

⁵¹⁶ ОСИПЕНКО, О. К анализу феномена черного рынка. *Экономические науки*, 1990, no. 8, c. 68.

⁵¹⁷ ŠERMUKŠNIS, P. Sudrausti spekuliantus. *Tarybų Lietuva*, 1947 02 28, Nr. 50, p. 3.

prekybai, prekiauja įvairių įvairiausiomis prekėmis⁵¹⁸. „Už parduodamą tepalą imamos aukštos kainos – 10–15 rublių. Pigiausia – 6 rb. Batams šniūreliai kai kuriose būdelėse parduodami kelis kartus aukštesne kaina, negu nustatyta. Be to, šalia batų tepalo ir šniūrelių čia prekiaujama ir kitomis smulkiais prekėmis: papirosais, pieštukais, adatomis ir kt., nors būdelės neturi šitokios teisės. Taigi, po artelių iškaba vyksta spekuliacija.“⁵¹⁹

XX a. 5-ajame dešimtmetyje privačios prekybos kompromitavimą buvo bandoma papildyti valstybinės prekybos pranašumais, jog kainos čia mažesnės, prekių asortimentas gausnis, viskas įperkama darbo žmogui, o pati prekyba vyksta skaidriai ir atitinka vartotojų interesus. Situaciją bandyta iliustruoti negalinčio patikėti prekių gausa ir valstybinės prekybos privalumais pirkėjo nuostaba: „Ypatingai daug žmonių „Univermage“. Lentynose didžiuliai kiekiai įvairių medžiagų, avalynės, galanterijos reikmenų. Prekių dirbantieji įsigyja už senus ir naujus pinigus. Senyva moteris kreipiasi į pardavėją: – Ir visiems galima pirkti? – Prašau, visi lentynose esantieji prekių pavydžiai gali būti jūsų įsigyti... – Tai gerai! – džiaugiasi moteris.“⁵²⁰ Visą valstybės kontroliuojamą prekybą buvo bandoma pristatyti kaip laisvą rinką, kurioje prekių kainos žemesnės, o asortimentas gausnis. Tačiau šalia valstybinės prekybos vietų buvo aptariama ir spekuliacijos tema, kurios vien propagandinėmis priemonėmis apie prekių gausą ir žemas kainas įveikti nepavyko, kadangi spekuliacija užsiiminėjo tiek pavieniai prekeiviai, kurie spekuliuodavo iš įvairių prekybos taškų supirktomis prekėmis, tiek patys valstybinių ar kooperatinių parduotuvių darbuotojai.

Spekulantai buvo nuolat kaltinami, kad naudodamiesi „laisvos“ rinkos teikiamomis sąlygomis „supirkinėja įvairias prekes stambiais kiekiais tikslu jas perpardavinėti aukštesnėmis kainomis. <...> Dirbtinai sudaro eiles prie parduotuvių, trukdydami dirbantiesiems nusipirkti reikalingų prekių“⁵²¹. Siekiant užkirsti kelią tokiems faktams, 1948 m. birželio 24 d. LTSR Ministrų Taryba išleido nutarimą, kuris turėjo įvykdyti esminį persilaužimą vietinės pramonės ir kooperacijos įmonių darbe išvalant valstybinį gamybos ir prekybos sektorių nuo privataus verslo likučių. Minėtame nutarime LTSR pramonės ministerija, Verslinės kooperacijos valdyba ir kitos valstybės įstaigos įpareigojamos „apvalyti jų žinioje esančias įmones nuo spekuliatyvinių elementų“⁵²². LTSR finansų ministerijai nurodyta užtikrinti finansų skyrių darbą išaiškinant asmenis, kurie vertėsi uždraustais verslais ir privačia versliška veikla, dangstydamiesi kooperatinių ir valstybės įmonių iškabomis. Atskirą nurodymą gavo LTSR prokuroras, kuriam

⁵¹⁸ ŠERMUKŠNIS, P. Su šaknimis išrauti spekuliaciją. *Tarybų Lietuva*, 1947 07 04, Nr. 157, p. 3.

⁵¹⁹ VLASOVAS, J. Spekuliacija po artelės iškaba. *Tarybų Lietuva*, 1947 09 14, Nr. 219, p. 2.

⁵²⁰ ŠERMUKŠNIS, P. Laisvos prekybos pirmoji diena. *Tarybų Lietuva*, 1947 12 16, Nr. 296, p. 3.

⁵²¹ Kova prieš spekuliaciją – visų bendras reikalas. *Tarybų Lietuva*, 1948 12 06, Nr. 4, p. 1.

⁵²² 1948 m. birželio 24 d. LTSR Ministrų Tarybos nutarimas Nr. 417 „Dėl privatinių prasiskverbimo į kooperaciją ir vietinės pramonės įmones“. *LTSR įstatymų, Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakų ir Vyriausybės nutarimų chronologinis rinkinys*. Vilnius, 1957, T. 2: 1948–1950 m., p. 59.

buvo liepta atkreipti dėmesį į „nepatenkinamą vietinių prokuratūrų organų darbą kovoje su privačių verteivų prasiskverbimu į kooperaciją ir vietinės pramonės kombinatų“⁵²³. Nustačius tokius faktus, privačiu verslu užsiėmusius asmenis buvo privaloma traukti baudžiamojon atsakomybėn ir konfiskuoti visą jų turtą, remiantis 1932 m. lapkričio 10 d. RTFSR baudžiamojo kodekso 99 straipsniu. Pastarajame straipsnyje buvo numatyta, kad produktų, žaliavų, dirbinių, kuriems numatytas specialus draudimas, gaminimas, laikymas ir supirkimas siekiant perparduoti ir perpardavinėjimas, įvykdytas versliškai, baudžiamas laisvės atėmimu iki dvejų metų su turto konfiskavimu ir teisės verstis prekyba atėmimu⁵²⁴. Tuo tarpu ministerijos ir miesto valdžios institucijos įpareigosos šalinti iš pareigų ir traukti baudžiamojon atsakomybėn verslinių, vartotojų kooperacijų ir vietinės pramonės įstaigų vadovus, „pataikaujančius privatiems versloviams elementams“⁵²⁵.

Panašus nurodymas buvo įtvirtintas ir 1950 m. rugpjūčio 12 d. LTSR Ministrų Tarybos nutarime, kuriuo reorganizuota verslinė kooperacija. Šiame nutarime nurodyta, kad naujai sudaryta Verslinės kooperacijos respublikinė taryba privalo „apvalyti kooperatines organizacijas nuo privatininkų-verteivų bei spekuliantų ir kovoti su privatininkų bei spekuliantų įsiskverbimu į verslinę kooperaciją“⁵²⁶. Reikėtų pažymėti, kad 1932 m. lapkričio 10 d. RTFSR baudžiamojo kodekso 99 straipsnis iš dalies atitiko spekuliacijos požymius, tačiau spekuliacijai buvo skirtas šio Kodekso 107 straipsnis. Jame buvo įtvirtinta, jog žemės ūkio produktų ir plataus vartojimo prekių supirkimas ir perpardavimas, kurį atlieka privatūs asmenys, siekdami pasipelnyti, yra baudžiama ne mažesne nei 5 metų laisvės atėmimo bausme su pilna arba daline turto konfiskacija⁵²⁷. Iš dalies lieka neaišku, kodėl šiuo atveju buvo nurodoma vadovautis RTFSR baudžiamojo kodekso 99 straipsniu. Tačiau manytina, kad pastarasis straipsnis praktikoje galėjo būti pritaikytas plačiau – ne tik spekuliacijai, bet ir draudžiamam verslui inkriminuoti.

Valdžios pastangos susidoroti su spekuliantais atsispindi ir vėlesnėje sovietinėje baudžiamajoje ir administracinėje teisėje. 1957 m. balandžio 19 d. LTSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsaku nutarta nustatyti atsakomybę už smulkiają spekuliaciją, kurios neišskyrė iki tol LTSR teritorijoje taikyto 1932 m. lapkričio 10 d. RTFSR baudžiamojo kodekso 107 straipsnis. Minėtame įsake įtvirtinta, jog smulkios spekuliacijos pagrindiniai požymiai yra privačių asmenų pasipelnymo tikslais vykdomas supirkimas ir perpardavimas nedideliais

⁵²³ Ibid.

⁵²⁴ Уголовный кодекс РСФСР. Москва, 1950, с. 76.

⁵²⁵ 1948 m. birželio 24 d. LTSR Ministrų Tarybos nutarimas Nr. 417 „Dėl privatininkų prasiskverbimo į kooperaciją ir vietinės pramonės įmones“. LTSR įstatymų, Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakų ir Vyriausybės nutarimų chronologinis rinkinys. Vilnius, 1957, T. 2: 1948–1950 m., p. 60.

⁵²⁶ 1950 m. rugpjūčio 12 d., LTSR Ministrų Tarybos nutarimas Nr. 694 „Dėl verslinės kooperacijos Lietuvos respublikinės tarybos organizavimo ir Lietuvos TSR verslinės kooperacijos sistemos reorganizavimo pagal suskirstymo sritimis principą“. LTSR įstatymų, Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakų ir Vyriausybės nutarimų chronologinis rinkinys. Vilnius, 1957, T. 2: 1948–1950 m., p. 366.

⁵²⁷ Уголовный кодекс РСФСР. Москва, 1950, с. 80.

kiekiais prekių ar kitų vertybių, taip pat perpardavimas tais pačiais tikslais valstybinių paslaugų obligacijų, prekių ir kasos čekių bei talonų. Smulkioji spekuliacija galėjo užtraukti nuo 3 mėnesių iki 2 metų laisvės atėmimo bausmę, nuo 3 mėnesių iki vienerių metų pataisos darbų, bauda iki 3 tūkstančių rublių, konfiskuojant spekuliacijos objektus⁵²⁸.

Iki XX a. 7-ojo dešimtmečio privačiam verslui eliminuoti buvo naudota nemažai propagandinių priemonių, kurios buvo papildytos baudžiamosios teisės nuostatomis, numačiusiomis asmenų atsakomybę už tokio pobūdžio veiklos vykdymą. Tačiau naujas etapas užkardant sovietinį šešėlinį verslą prasidėjo 1960 m. įsigaliojus naujiems baudžiamiesiems kodeksams.

3.1. Sovietinis šešėlinis verslas sovietinės teisės teorijoje ir praktikoje 1960–1990 m.

Socialistine santvarka pagrįstos valstybės kūrimas ir sovietinės pramonės vystymasis reikalavo kuo efektyviau neleisti atsirasti ir šalinti kapitalistinės rinkos principais paremtai asmenų veiklai. Dėl šios priežasties sovietinės Rusijos ir kitų Sovietų Sąjungai priklausiusių respublikų baudžiamuosiuose kodeksuose bei kituose teisės aktuose nuolat atsiradavo teisės normų, kurios atitinkamas privačias asmenų verslo praktikas priskirdavo prie ekonominių nusikaltimų. Lygiagrečiai tos pačios teisės normos buvo adaptuojamos visų Sovietų Sąjungos respublikų teisės aktuose. Tiek teisės aktuose, tiek valdžios dokumentuose ar propagandiniuose spaudos straipsniuose ekonominiai nusikaltimai buvo gretinami su draudžiama fizinių asmenų verslo veikla, kuri buvo įvertinta administraciniuose ir baudžiamuosiuose įstatymuose.

1960 m. spalio 27 d. priėmus Sovietų Rusijos baudžiamąjį kodeksą⁵²⁹, analogiškos privačią verslišką veiklą draudusios nuostatos buvo perkeltos į 1961 m. birželio 26 d. LTSR baudžiamąjį kodeksą⁵³⁰. LTSR BK Ypatingosios dalies šeštajame skirsnyje buvo numatyti straipsniai įtvirtinę baudžiamąją atsakomybę už ūkinius nusikaltimus. Pastarieji dar buvo suskirstyti į 6 grupes. Pirmajai grupei priklausė bendrieji ūkiniai nusikaltimai, numatyti LTSR BK 159 str. (pirašinėjimai ir kiti atsakomybės apie planų vykdymą iškraipymai), LTSR BK 161 str. (vertimasis privačia įmonikiška veikla ir komercinis tarpininkavimas). Antrajai grupei priklausė nusikaltimai pramonei. Šią grupę sudarė LTSR BK 156 str. (blogos kokybės, nestandartinės ir nekomplektiškos produkcijos išleidimas), LTSR BK 158 str. (blogos kokybės statyba), LTSR BK 162 str. (vertimasis uždraustu verslu), LTSR BK 166 str. (neteisėtas

⁵²⁸ 1957 m. balandžio 19 d. LTSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakas „Dėl baudžiamosios atsakomybės už smulkiają spekuliaciją“. *LTSR įstatymų, Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakų ir Vyriausybės nutarimų chronologinis rinkinys*. Vilnius, 1958, T. 6: 1957 m., p. 91.

⁵²⁹ *Уголовный Кодекс РСФСР*. Москва, 1961.

⁵³⁰ *Lietuvos TSR baudžiamasis kodeksas*. Vilnius, 1970.

naudojimas prekių ženklais). Trečiai ūkinių nusikaltimų grupei – nusikaltimai žemės ūkiui – priklausė normos, įtvirtinusios baudžiamąją atsakomybę už įvairius nusikaltimus žemės ūkyje⁵³¹. Ketvirtą ir penktą ūkinių nusikaltimų grupę sudarė nusikaltimai, nukreipti į socialistinio ūkio planavimą ir nusikaltimai, pažeidžiantys racionalų valstybės išteklių naudojimą. Septinta ūkinių nusikaltimų grupė apėmė nusikaltimus valstybės prekybos, buitinio, komunalinio ūkio ir kitokio gyventojų aptarnavimo srityje. Į šią grupę įėjo nusikaltimai, numatyti LTSR BK 164 str. (spekuliacija), LTSR BK 160 str. (pirkėjų apgaudinėjimas), LTSR 163 str. (naminės degtinės ar kitokių alkoholinių gėrimų gaminimas, laikymas ir pardavimas) bei kituose straipsniuose⁵³². Nors ūkinių nusikaltimų grupei priklausė nemažai nusikalstamų veikų, tačiau ne visos jos buvo tiesiogiai susijusios su sovietiniu šešėliniu verslu, o tik tos, kurios siejosi su daiktų, dažniausiai pramonės, gamyba ir prekyba. Sovietinio šešėlinio verslo sričiai būtų galima priskirti tokias nusikalstamas veikas kaip vertimasis privačia įmoninkiška veikla ir komercinis tarpininkavimas (LTSR BK 161 str.), vertimasis uždraustu verslu (LTSR BK 162 str.), naminės degtinės ar kitokių alkoholinių gėrimų gaminimas, laikymas, pardavimas (LTSR BK 163 str.), spekuliacija (LTSR 164 str.), smulkioji spekuliacija (LTSR 165 str.), valiutos ar valiutinių vertybinių popierių supirkimas, pardavimas ir keitimas nedideliu mastu (LTSR BK 165² str.), neteisėtas naudojimas prekių ženklais (LTSR BK 166 str.). Visos šios nusikalstamos veikos sudarė galimybes vienokių ar kitokių daiktų gamybai ir prekybai bei neteisėtoms pajamoms įgyti. Tiesa, reikia pasakyti, jog ne visos nusikalstamos veikos buvo aktualios analizuojamam laikotarpiui. Kai kurios jų perėjo iš 1932 m. lapkričio 10 d. RTFSR baudžiamojo kodekso, nors jau buvo praradusios savo praktinę reikšmę. Vienas ryškiausių tokio atvejo pavyzdžių buvo vertimasis privačia įmoninkiška veikla ir komercinis tarpininkavimas (LTSR BK 161 str.), kuris buvo apibūdinamas kaip versliškas ūkinis privatinio pobūdžio veikimas, prisidengiant valstybine, kooperatine ar kitokia visuomenine ūkio tvarkymo forma, siekiant nedarbinių pajamų – gauti pelną, neatliekant visuomenei naudingo darbo, arba didesnę pelną negu įdedama darbo⁵³³. Ši teisės norma buvo aktuali pirmosios sovietinės okupacijos metais ir antrosios sovietinės okupacijos pradžioje, kai pratęstas privataus verslo valstybinimas.

Galima išskirti keletą LTSR baudžiamojo kodeksų straipsnių, kuriais naudojantis buvo aktyviausiai bandoma susidoroti su sovietinio šešėlinio verslo atstovais. LTSR BK 162 str. buvo numatyta baudžiamoji atsakomybė už vertimąsi uždraustu verslu, jeigu ši veika neužtraukė atsakomybės administracine tvarka arba jeigu ji daryta pakartotinai po to, kai buvo paskirta administracinė nuobauda už tokią pat veiką, užtraukė 2 metų laisvės atėmimo bausmę, pataisos

⁵³¹ CIRTAUTAS, A., et al. *Tarybinė teisė*. Vilnius, 1982, p. 309.

⁵³² ГЕЛЬФЕР, Мирон А. *Хозяйственные преступления*. Москва, 1988, с. 9.

⁵³³ APANAVIČIUS, Martynas, et al. *Lietuvos TSR baudžiamojo kodekso komentaras*. Vilnius, 1974.

darbus iki vienerių metų arba baudą iki 200 rb⁵³⁴. Minėtas straipsnis buvo glaudžiai susietas su ankstesniame skyriuje nagrinėtais individualią darbinę veiklą reglamentavusiais teisės aktais. Pastarieji numatė leidžiamas ir draudžiamas privačios versliškos veiklos rūšis, o LTSR BK 162 str. numatė baudžiamąją atsakomybę asmenims, kurie vertėsi draudžiamais verslais. Be to, išplėtė draudžiamų verslų sampratą. Draudžiamu verslu buvo laikoma ne tik teisės aktų sąrašuose išvardytos draudžiamos privačios versliškos veiklos rūšys, bet ir nedraudžiama versliška veikla, jeigu ja buvo verčiamasi naudojant samdomus darbininkus ar mokinius. Vertimasis neuždraustomis individualios darbinės veiklos rūšimis, nors ir be verslo registracijos pažymėjimo, nesudarė nusikaltimo net ir tuo atveju, jeigu prieš tai buvo skirta administracinė nuobauda, o sudarė tik vertimosi privačia versliška veikla taisyklių pažeidimą, ir asmeniui galėjo kilti tik administracinė atsakomybė⁵³⁵.

Teismų praktikoje baudžiamųjų bylų dėl vertimosi uždraustais verslais pasitaikydavo gana retai. Dažniau asmenims kildavo administracinė atsakomybė. Tas aiškintina gana sudėtingu šios normos turiniu ir problema nustatyti nusikalstamos veikos sudėtį, surasti vietas, kur asmenys vertėsi uždraustais verslais, žaliavų įgijimo šaltinius ir pan. Praktikoje asmenys, vertęsi uždraustais verslais, dėl geros priedangos retai įkliūdavo milicijos pareigūnams, nes patys viešai savo gaminių beveik nepardavinėdavo, palaikydavo glaudžius ryšius su žaliavų tiekėjais ir prekybinius ryšius su nuolatiniais savo gaminių pirkėjais, kitaip tariant, spekuliantais. Pavyzdžiui, 1984 m. sausio mėnesį G. G., neturėdamas verslo registracijos pažymėjimo, iš nenustatyto asmens nupirko 34 poras batų aulų, 6 lapus gumos, 6 poras kurpalių, 51 porą pakulnių, 5 metalines dydžių ženklavimo priemones, 41 kulną už 475 rublius. Iš nupirktų žaliavų pasiuvo 34 poras vyriškų batų, iš kurių pardavė 14 porų ir gavo 427 rublius. Kaip nurodė teismas, batų siuvimas yra uždraustas verslas, todėl teisiama šis neturėjo teisės siūti batų. Pardavęs likusias 20 porų batų, būtų gavęs dar 700 rublių. Anot teismo, visos šios aplinkybės rodo, jog G. G. vertėsi uždraustu verslu stambiu mastu. G. G. buvo pripažintas kaltu pagal LTSR BK 162 str. 2 d. ir 228 str. 2 d., paskyrus bendrą 2 metų ir šešių mėnesių laisvės atėmimo bausmę su pusės turto konfiskavimu⁵³⁶.

Kitas teismų praktikos vertimosi draudžiamu verslu atvejis yra susijęs su ribojimais asmenims verstis trikotažo gaminių gaminiu ir iliustruoja praktinę teisės normos taikymo pusę. 1986 m. balandžio 26 d. V. P. buvo surašytas administracinis vertimosi uždraustu verslu aktas, o tų metų gegužės 8 d. administracinė komisija prie Kauno m. Požėlos raj. LDT vykdomojo komiteto paskyrė 50 rb baudą. Tačiau nuo tų pačių metų spalio iki 1987 m. vasario 8 d. vėl

⁵³⁴ Lietuvos TSR baudžiamasis kodeksas. Vilnius, 1970, 162 str.

⁵³⁵ APANAVIČIUS, Martynas, et al. Lietuvos TSR baudžiamąjo kodekso komentaras. Vilnius, 1974, p. 247

⁵³⁶ 1984 m. birželio 8 d. Kauno m. Požėlos raj. liaudies teismo nuosprendis. KAA, f. R-568, ap. 2, b. 1326, l. 56–57.

mezgė megtinius. Per šį laikotarpį numezgė 50 megtinių ir juos pardavusi gavo 540 rub. Kratos metu V. P. namuose rasta mezgimo mašina „Veritas 360“ ir 8 kg siūlų. Kaip nurodo teismas, V. P. užsiiminėjo uždraustu verslu – mezgimu mašina, o tuo turėjo teisę užsiimti tik I ir II grupių neįgalieji ir asmenys, turintys 3 ir daugiau nepilnamečių vaikų. Be to, kartą jai jau buvo skirta administracinė nuobauda už vertinamą uždraustu versliu. V. P. buvo nuteista pagal LTSR BK 162 str. 1 d. ir paskirta 250 rb pinigine bauda konfiskuojant nusikalstamos veikos priemones⁵³⁷.

Neretai bylos dėl draudžiamų verslų vykdymo buvo nutraukiamos tuo pagrindu, kad asmens padaryta veika neturėjo nusikaltimo požymių. Pavyzdžiui, 1980 m. lapkričio 3 d. O. S. bute buvo atlikta krata, kurios metu buvo rasta ir paimta 50 komplektų detalių megtiniams, po 110 vnt. detalių megtinių priekinei ir galinei dalims, dvi 9 ir 10 metrų ilgio atraižos megtinių apykaklėms, 23 vnt. kitų megtinių detalių, 329 vnt. įvairių spalvų palaidinių, 72 vnt. detalių megtinių rankovėms, 34 vnt. įvairių siūlų atliekų, taip pat mezgimo mašina „Overlok“. O. S. paaiškino, jog visos namuose rastos medžiagos priklausė jos vyrui V. S., kuris pastarąsias priimdavo iš klientų susiuvimui. Už vieno megtinio susiuvimą imdavo po 20 kapeikų. V. S. aiškino, jog rasti megtiniai ir palaidinės priklausė jo klientams, kurie atnešė juos susiūti. Buvo sutarta, kad jam mokės po 20–30 kapeikų. Remdamasis duotais paaiškinimais, Kauno m. VK VRV KSNKS poskyrio viršininkas nutarė atsakyti iškelti V. S. baudžiamąją bylą, rastas medžiagas realizuoti kaip šeimininkius daiktus per Kauno m. kultūrinių prekių parduotuvę, o gautas pajamas pervesti į valstybės biudžetą⁵³⁸. Minėtu atveju byla galimai buvo nutraukta dėl korupcinių ryšių. Neretai kaltininkai papirkdavo milicijos pareigūnus. Tokiu atveju buvo surašomi formalūs dokumentai, kuriais remiantis kaltininkai išvengdavo bausmės. Tačiau reikėjo atsakyti visų rastų žaliavų, priemonių, pagamintų prekių ir pan. Nors galima įtarti, jog šešėlinio verslo vykdymo atveju korupcija buvo kasdieninis reiškinys, tačiau užfiksuotų milicijos ar finansinių skyrių darbuotojų papirkinėjimo faktų pasitaiko retai. Pavyzdžiui, 1979–1980 m. kaunietė E. I. iš įvairių asmenų nupirko beveik 32 kg siūlų, kurie, kaip nustatė inspektoriai, buvo įgyti nusikalstamu būdu – pagrobti iš Kauno fabriku⁵³⁹. Taip pat E. I. bute buvo rasti jau pagaminti 43 įvairūs megtiniai, 6 kg įvairių detalių megtiniams. Dalis megtinių buvo dekoruoti gėlių aplikacijomis ir užrašais „Montana“, „Jeans Club“⁵⁴⁰. Kratos metu, Kauno m. Panemunės raj. finansų skyriaus inspektoriui rašant aktą, E. I. keletą kartų bandė įduoti inspektoriui pinigų, kad pastarasis akto nerašytų. Iš pradžių juos padėjo ant stalo, o paskui bandė

⁵³⁷ 1987 m. balandžio 2 d. Kauno m. Požėlos raj. liaudies teismo nuosprendis. KAA, f. R-568, ap. 2, b. 1346, l. 10–11.

⁵³⁸ 1980 m. lapkričio 19 d. Kauno m. VK VRV KSNKS 4-ojo poskyrio viršininko milicijos papulkininkio nutarimas. KAA, f. R-563, ap. 2, b. 178, l. 75.

⁵³⁹ 1980 m. gruodžio 18 d. Kauno m. Lenino raj. liaudies teismo nuosprendis. KAA, f. R-563, ap. 2, b. 183, l. 33–34.

⁵⁴⁰ 1980 lapkričio 17 d. daiktinių įrodymų apžiūros protokolas. KAA, f. R-563, ap. 2, b. 183, l. 35.

įkišti inspektoriui į kišenę. Kauno m. Lenino raj. liaudies teismas pripažino E. I. kalta pagal LTSR BK 228 str. 2 d. (nusikalstamu būdu gauto turto įgijimas arba realizavimas versliškai arba stambiu mastu) ir 181 str. 1 d. (kyšio priėmimas) ir skyrė galutinę 3 metų laisvės atėmimo bausmę. Tačiau remiantis LTSR BK 25 str. 1 d. nuo bausmės atleista lygtinai paskiriant atlikti pataisos darbus⁵⁴¹.

Vienas aktualiausių šešėlinio verslo esmę atspindinčių straipsnių buvo LTSR baudžiamojo kodekso 164 str. (spekuliacija). *Spekuliacija* buvo apibūdinama kaip supirkimas arba perpardavimas prekių bei kitų daiktų siekiant pasipelnyti⁵⁴². Pagal formuotą TSRS Aukščiausiojo Teismo praktiką, spekuliacija buvo traktuojama kaip pavojingas ekonominis nusikaltimas, kuriuo daroma žala sovietinei prekybai ir piliečių interesams. Žala šiems interesams aiškinta tuo, kad dėl spekuliantų veiksmų sovietinės prekybos tinklai nuolat praranda nemažą dalį prekių (dažniausiai deficitinių), kurias neteisingai paskirsto tarp piliečių. Be to, ši žala kenkė ir materialiniams vartotojų interesams, nes prekės paprastai būdavo parduodamos aukštesne kaina, nei buvo tikroji jų vertė⁵⁴³. Prieš priimant 1961 m. birželio 26 d. LTSR baudžiamąjį kodeksą, iki tol galiojęs 1932 m. lapkričio 10 d. RTFSR baudžiamojo kodekso 107 straipsnis nediferencijavo spekuliacijos į atskiras formas (paprastą ar kvalifikuotą (stambiu mastu ar versliškai)) ir numatė asmenims tokią pačią atsakomybę tiek atlikus spekuliaciją stambiu mastu, tiek versliškai. Tačiau pagal naująjį teisės aktą, buvo skiriamos atskiros spekuliacijos rūšys, kurios nustatytos remiantis supirktų prekių verte, kiekiu ir spekuliacijos užmoju. Prekių vertę apibūdino jų mažmeninė kaina, paklausa ir deficitiškumas. Prekių kiekį – skaičius, svoris, ir apimtis, o spekuliacijos užmojų parodė kaltininko siekiamo pelno dydis, spekuliacijai skirtų pinigų kiekis, prekių slėpimas specialiose slėptuvėse, bendrininkų skaičius ir kiti⁵⁴⁴. LTSR baudžiamojo kodekso 164 str. 1 d. buvo nustatyta, jog spekuliacija yra prekių ar kitokių reikmenų supirkimas ir perpardavimas, turint tikslą pasipelnyti, ir yra baudžiama laisvės atėmimo bausme iki dvejų metų arba pataisos darbais iki vienerių metų, arba bauda iki vieno šimto rublių⁵⁴⁵.

Atskirai aptarsime kai kuriuos paprastosios spekuliacijos požymius ir pateiksime LTSR teismų praktikos pavyzdžius. Paprastoji spekuliacija buvo kvalifikuojama tais atvejais, kai prekių vertė ir siekiamas pelnas sudarė nuo 50 iki 1 000 rublių⁵⁴⁶. Kiti požymiai – prekių kiekis ir kaltininko užmojis – buvo nustatomi, atsižvelgus į faktines bylos aplinkybes. Sovietinės teisės

⁵⁴¹ 1980 m. gruodžio 18 d. Kauno m. Lenino raj. liaudies teismo nuosprendis. KAA, f. R-563, ap. 2, b. 183, l. 33–34.

⁵⁴² Lietuvos TSR baudžiamasis kodeksas. Vilnius, 1970.

⁵⁴³ БЕЛЯЕВ, Николай А. Курс советского уголовного права: часть особенная. Ленинград, 1978, Т. 4, с. 106–107.

⁵⁴⁴ ČAIKA, Romualdas. Dėl spekuliacijos kvalifikavimo. *Socialistinė teisė*, 1971, Nr. 1, p. 50.

⁵⁴⁵ Lietuvos TSR baudžiamasis kodeksas. Vilnius, 1970.

⁵⁴⁶ ČAIKA, Romualdas. Dėl spekuliacijos kvalifikavimo. *Socialistinė teisė*, 1971, Nr. 1, p. 50.

teorijoje būtinas spekuliacijos požymis buvo supirktų prekių ar kitokių reikmenų perpardavimas – perleidimas už atlyginimą pinigais ar daiktais kitiems asmenims. Nebuvo svarbu, kada ir koku būdu padarytas prekių perpardavimas – tuoj pat ar vėliau, prekės parduotos iš karto visos ar dalimis⁵⁴⁷.

Pavyzdžiui, 1980 m. rugsėjo 10 d. J. S. Kauno Žaliakalnio turguje nupirko 50 vnt. megztinių po 8 rb ir iš viso sumokėjo 400 rb. Po savaitės dalį megztinių savo bute pardavė dviem pirkėjams. Abiem pirkėjams pardavė po 10 megztinių po 14 rublių ir iš viso gavo 120 rb pelno. Kiti 30 megztinių buvo rasti J. S. viename iš Kauno butų. Remdamasis nurodytomis aplinkybėmis, teismas J. S. pripažino kalta pagal LTSR BK 164 str. 1 d. ir nuteisė vienerių metų laisvės atėmimo bausme, lygtinai ją atleidžiant nuo baumės, jei 2 metų laikotarpiu nepadarys naujo nusikaltimo⁵⁴⁸. Analizuojant daiktinių įrodymų apžiūros protokolą matyti, jog nuteistoji buvo nusipirkusi itin paklausių prekių. Megztiniai buvo įvairių ryškių spalvų, dalis jų dekoruoti paveikslėliais ir angliškais užrašais. Pavyzdžiui, 5 baltos, oranžinės ir žalios spalvos megztiniai priekyje buvo dekoruoti žmonių aplikacijomis ir užrašais „Boney-M“. Trys žalios ir mėlynos spalvos megztiniai buvo su kairėje pusėje prisiūtomis kišenėmis su užrašais „Jering Club“. Dar 5 megztiniai buvo dekoruoti žmonių atvaizdais ir sunkiai prasmę leidžiančiais suprasti užrašais – „Need Rud Pin Sund“⁵⁴⁹.

Spekuliacijos objektyviąją pusę sudarė prekių supirkimas ir jų perpardavimas, todėl tardymo organams ir teismams visais atvejais buvo privaloma nustatyti pirkimo ir perpardavimo faktus bei pirkimo šaltinį. Kaip teigta LTSR teismų praktikoje, prekių šaltinio nustatymas padėjo įvertinti kaltinamojo parodymus dėl prekių supirkimo, nes nemaža dalis prekių buvo pagrobiami, kaltinamieji jas pagamindavo patys ar įgydavo kitais būdais, t. y. kaltininko nusikalstama veika galėjo būti perkvalifikuota į kitą nusikaltimą, pavyzdžiui, į vertimąsi uždraustu verslu, komerciniu tarpininkavimu ir kt.⁵⁵⁰ Nors sovietinės teisės teorijoje ikiteisminį tyrimą atliekančioms institucijoms ir bylas nagrinėjusiems teismams buvo numatytas reikalavimas nustatyti prekių įgijimo šaltinius, toks reikalavimas buvo įvykdomas retai. Tačiau nustačius prekių šaltinį, be spekuliacijos, asmens veika buvo kvalifikuojama pagal LTSR BK 228 str. (nusikalstamu būdu gauto turto įgijimas arba realizavimas)⁵⁵¹. Tokią situaciją iliustruoja kitas atvejis. 1985 m. rugpjūčio 21 d. Kauno m. Požėlos raj. liaudies teismas priėmė nuosprendį pagal LTSR BK 164 str. 1 d. ir 228 str. G. J. kaltintas tuo, jog 1984–1985 m. pradžioje Kauno m. turgavietėse ir parduotuvėse supirko 159 vienetus įvairių automobilių detalių už 408,49 rb. 1985

⁵⁴⁷ APANAVIČIUS, Martynas, et al. *Lietuvos TSR baudžiamojo kodekso komentaras*. Vilnius, 1974, p. 249.

⁵⁴⁸ 1980 m. gruodžio 16 d. Kauno m. Lenino raj. liaudies teismo nuosprendis. KAA, f. R-563, ap. 2, b. 183, l. 30–31.

⁵⁴⁹ 1980 m. rugsėjo 20 d. Daiktinių įrodymų apžiūros protokolai. KAA, f. R-563, ap. 2, b. 183, l. 32.

⁵⁵⁰ ČAIKA, Romualdas. Dėl spekuliacijos kvalifikavimo. *Socialistinė teisė*, 1971, Nr. 1, p. 52.

⁵⁵¹ APANAVIČIUS, Martynas, et al. *Lietuvos TSR baudžiamojo kodekso komentaras*. Vilnius, 1974, p. 248.

m. vasario 2 d. Kauno Aleksoto turguje už 28 rb pardavė tris kryžmes su guoliais, kainavusius 6,50 rb, A. V., kitiems pirkėjams už 28 ir 30 rb pardavė du oro filtrus, kainavusius po 3,80 rb, už 10 rb. A. P. pardavė apatinį šarnyrą, kainavusį 6 rb, už 75 rb. I. P. pardavė du viršutinius šarnyrus, kainavusius po 6,50 rb. Vaikštinėdamas po turgų ir siūlydamas prekes, jis su savimi nešiojosi dar dvi kryžmes ir stabdžių žarneles, o savo automobilyje, pastatytame prie turgaus, laikė dar 95 vienetus automobilių detalių, kurių vertė buvo 89,77 rb. Kaltinamojo namuose buvo rasta 50 vienetų automobilių detalių už 101,50 rb. Be to, 1984 m. gruodžio mėn. G. J. buvo nusipirkęs 1,4 kg „Ventės“ verpalų, kurių mažmeninė kaina buvo 62,18 rb, ir 9,5 kg vilnionių „Topolio“ verpalų, kurių mažmeninė kaina – 254,12 rb. Kaltinamasis G. J. kaltę pripažino iš dalies, o teismas jo kaltę laikė visiškai įrodyta, remdamasis keliais argumentais. Visų pirma kaltinamasis G. J. pripažino, kad Kauno Aleksoto turguje pardavė automobilių detales ir gavo už jas 172 rb. Kaltinamojo kaltę patvirtino ir liudytojo A. P., pirkusio apatinį šarnyrą už 10 rb, parodymai, taip pat parodymai kitų dviejų liudytojų, kurie vaikštinėjo po turgų, ieškodami reikalingų automobilio dalių, ir nusipirko kitus automobilio šarnyrus iš kaltinamojo. Antra, prekių buvo rasta kaltinamojo automobilyje ir namuose. Kaltinamasis pripažino ir tai, jog neteisėtai nusipirko siūlus „iš rankų“, o ne parduotuvėje. Ekspertizės aktais nustatyta, jog tokių siūlų mažmeninės prekybos tinkle nebuvo, be to, jie suvyti ant kūgių ir šeivų, kas patvirtino, kad siūlai buvo skirti gamykloms, o ne parduotuvėms⁵⁵².

Spekuliacija laikyta baigtu nusikaltimu, atlikus abu veiksmus, – tiek prekių supirkimą, tiek perpardavimą, pirkėjui galėjo būti perduota ir dalis prekių, o prekių supirkimas, nespėjus jų perparduoti, arba nepavykęs prekių supirkimas kvalifikuotas kaip pasikėsinimas spekuliuoti⁵⁵³. Pavyzdžiui, 1982 m. rugsėjo 18 d. L. G. Rotušės aikštėje, jos teigimu, iš nepažįstamos moters pirko 3 megztinius po 9 rb už vieną ir čia pat norėjo parduoti turistams po 20 rb už vieną. Tačiau to padaryti nespėjo, nes buvo sulaikyta milicijos pareigūnų. Kauno m. Požėlos raj. liaudies teismo nuosprendžiu, L. G. buvo nuteista pagal LTSR BK 16, 164 str. (pasikėsinimas spekuliuoti) ir nubausta 100 rb bauda⁵⁵⁴.

LTSR BK 164 str. 2 d. skyrė dviejų formų spekuliaciją: stambaus masto ir verslišką spekuliaciją, už kurią buvo skiriama nuo dvejų iki septynerių metų laisvės atėmimo bausmė su turto konfiskavimu ar be jo⁵⁵⁵. Spekuliacija, padaryta stambiu mastu, buvo inkriminuojama tais

⁵⁵² 1985 m. rugpjūčio 21 d. Kauno m. Požėlos raj. liaudies teismo nuosprendis. KAA, f. R-568, ap. 2, b. 1343, l. 21–23.

⁵⁵³ APANA VIČIUS, Martynas, et al. *Lietuvos TSR baudžiamojo kodekso komentaras*. Vilnius, 1974, p. 249.

⁵⁵⁴ 1983 m. sausio 18 d. Kauno m. Požėlos raj. liaudies teismo nuosprendis. KAA, f. R-568, ap. 2, b. 1274, l. 1–2.

⁵⁵⁵ *Lietuvos TSR baudžiamasis kodeksas*. Vilnius, 1970, 164 str. 2 d.

atvejais, kai nupirktų prekių suma viršijo 1 000 rublių arba siekiamas gauti pelnas – 200 rublių ir daugiau⁵⁵⁶.

1975 m. spalio pradžioje kaunietė A. D. Kauno miesto pramonės prekių parduotuvėse supirko prekes, kurias spalio 12 d. traukiniu išvežė į Lazarevską (Ukraina) parduoti. Spalio 13 d. Charkovo geležinkelio stotyje A. D. du kelioninius krepšius paliko saugoti kartu su ja važiavusiai J. Ž., o pati nuėjo į kasą pirkti bilieto. Pastebėjusi, kad jas stebi milicijos darbuotojai, krepšius paliko ir išvyko į Kauną. Milicijai patikrinus A. D. krepšius, juose rasta prekių už 1 086 rublius: 8 krempleno medžiagos suknelės (442,70 rb), 5 krempleno medžiagos kelnės (200 rb), 2 poros moteriškų batų (150 rb), du moteriški megztiniai (45 rb), 1 moteriškas krempleno kostiumėlis (100 rb), moteriška striukė ir paltas (po 57 rb), moteriškas skėtis (22 rb), 50 gr. moheros verpalų (12 rb). 1976 m. kovo 30 d. Kauno m. Panemunės raj. liaudies teismas, remdamasis Ukrainos TSR baudžiamojo kodekso 17 str. ir 154 str. 2 d. (pasikėsinimas spekuliuoti stambiu mastu), nuteisė laisvės atėmimo bausme 2 metams, bet atsižvelgus į Ukrainos TSR baudžiamojo kodekso 45 str., A. D. nuo bausmės lygtinai atleista, jei per 2 metų laikotarpį neįvykdys tokio pat ar sunkesnio nusikaltimo. Tačiau Kauno m. Panemunės raj. prokuroras kasaciniu skundu prašė minėtą nuosprendį panaikinti ir paskirti realią laisvės atėmimo bausmę. Lietuvos TSR Aukščiausiasis Teismas prokuroro kasacinį skundą patenkino iš dalies – pirmos instancijos teismo nuosprendį panaikino ir grąžino bylą ta pačiam teismui nagrinėti iš naujo. Lietuvos TSR Aukščiausiasis teismas nurodė, jog pirmos instancijos teismas, pripažinęs A. D. kalta pasikėsinus spekuliuoti stambiu mastu, neįvertino kaltinamosios vykdyto nusikaltimo pavojingumo visuomenei, nes pagal LTSR BK 8 str. stambi spekuliacija priskirta prie sunkių nusikaltimų, o pagal formuojamą LTSR Aukščiausiojo Teismo praktiką lygtinis atleidimas netaikomas asmenims, įvykdžiusiems sunkius nusikaltimus. Be to, teismas nurodė, kad nebuvo atsižvelgta į 1974 m. gruodžio 13 d. TSRS Aukščiausiojo Teismo plenumo nutarimą „Dėl teisminės praktikos spekuliacijos bylose“, kuriame nurodoma teismams skirti griežtas bausmes asmenims, įvykdžiusiems spekuliaciją stambiu mastu⁵⁵⁷.

Kaip nurodoma 1970 m. spalio 14 d. Lietuvos TSR Aukščiausiojo Teismo plenumo nutarime, dažnai liaudies teismai neskyrė skirtingų spekuliacijos rūšių ir tinkamai neįvertino šio nusikaltimo pavojingumo visuomenei. Nutarime nurodoma, jog smulkioji ir paprastoji spekuliacija nuo stambaus masto spekuliacijos skyrėsi ne tik supirktų prekių verte, bet ir pagal prekių kiekį ir spekuliacijos užmojį⁵⁵⁸. Kaip buvo suprantamas spekuliacijos užmojis, galima suprasti iš atskirų liaudies teismų nuosprendžių ir LTSR Aukščiausiojo Teismo formuotos

⁵⁵⁶ ČAIKA, Romualdas. Dėl spekuliacijos kvalifikavimo. *Socialistinė teisė*, 1971, Nr. 1, p. 50.

⁵⁵⁷ 1976 m. balandžio 26 d. LTSR Aukščiausiojo Teismo nutartis. LCVA, f. R-808, ap. 7, b. 2177, l. 101–103.

⁵⁵⁸ Lietuvos TSR Aukščiausiojo Teismo plenumo nutarimų rinkinys, 1961–1973 m. Vilnius, 1974, p. 105–106.

praktikos. Juose buvo nurodoma, kad, be daiktų kiekio ir vertės, kuriais spekuliuota, spekuliacijos mastą lėmė gautas ar numatytas gauti pelnas⁵⁵⁹. Kaip pažymima sovietinės teisės teorijoje, sprendžiant apie spekuliacijos stambumą lemiamą reikšmę turėjo didelis pelnas, kurį kaltininkas gavo arba tikėjosi gauti⁵⁶⁰.

Paprastos ir stambios spekuliacijos atirbojimas teismams tapdavo sudėtingas ir dėl keleto paprastai ilgesnį laiką besitęsiančių šios nusikalstamos veikos epizodų. Paprastai spekuliantai prekes nupirkdavo ir pardudavo per keletą kartų. Toks atvejis randamas vienoje iš liaudies teismo bylų. 1983 m. rugsėjo mėn. Kauno gyventoja E. P. per tris kartus supirko 23 vienetus vyriškų megztinių iš knatinių siūlų, mokėdama po 25 rb ir 23 tokius pat megztinius, tik iš sintetinių verpalų, po 9 rb. Visų megztinių vertė buvo 835 rb. Tą patį mėnesį savo bute pardavė 10 megztinių R. S. ir 13 megztinių O. A. po 26 rb ir gavo 23 rb pelno. Sintetinius megztinius ketino parduoti po 10 rb ir gauti 23 rb pelno. Kauno m. Požėlos raj. liaudies teismas pripažino E. P. kalta pagal LTSR BK 164 str. 1 d. ir nuteisė 2 metų laisvės atėmimo bausme. Argumentuodamas nuosprendį teismas nurodė, kad šiuo atveju E. P. supirktų prekių vertė ir gautas pelnas nesiekė stambiosios spekuliacijos ribų. Teismas pripažino, kad iš kaltinimo buvo pašalinti šią veiką kvalifikuojantys požymiai „ne vieną kartą“ ir „stambiu mastu“, kadangi spekuliacijos, padarytos ne vieną kartą, atveju reikia įrodyti, jog kaltinamasis ne vieną kartą supirko ir perpardavė prekes, turėdamas tikslą pasipelnyti. Šiuo atveju E. P. megztinius supirko per tris kartus ir iš karto pardavė 23, taigi įvykdė spekuliaciją vieną kartą⁵⁶¹.

LTSR BK 164 str. 2 d. numatyta versliškai spekuliacijai buvo būdingas sistemingas prekių ar kitokių reikmenų supirkinėjimas ir perpardavinėjimas turint tikslą pelnytis, o gautos pajamos iš spekuliacijos buvo pagrindinis ar papildomas nuolatinis spekulianto pragyvenimo šaltinis. Spekuliacijai pripažinti versliška lemiamą reikšmę turėjo kaltininko nusistatymas verstis spekuliacija, nepaisant prekių kiekio ir siekiamo pelno⁵⁶². Taigi versliškai spekuliacijai inkriminuoti buvo privaloma įrodyti, jog kaltininkas ketino nuolat gauti pagrindinių ar papildomų pajamų iš spekuliacijos. Spekuliacijos versliškumo požymį sudarė ir tai, ar asmuo nedirbo, dirbo tik dėl akių ir panašiai tam, kad galėtų verstis spekuliacija⁵⁶³.

LTSR teismų praktikoje inkriminuotos versliškos spekuliacijos atvejai nebuvo dažni dėl problemiško šios nusikalstamos veikos įrodinėjimo, todėl dažniau buvo nustatoma stambaus masto spekuliacija. Tačiau pasitaikydavo bylų, kai abu požymiai teismų buvo nustatomi kartu. Pavyzdžiui, 1975–1976 m. kaunietės V. O., V. K. ir G. B. Kaune iš įvairių asmenų supirkinėjo ir

⁵⁵⁹ 1981 m. gegužės 13 d. LTSR Aukščiausiojo Teismo nutartis. KAA, R-252, ap. 1, b. 708, l. 252.

⁵⁶⁰ APANAVIČIUS, Martynas, et al. *Lietuvos TSR baudžiamojo kodekso komentaras*. Vilnius, 1974, p. 249.

⁵⁶¹ 1983 m. spalio 11 d. Kauno m. Požėlos raj. liaudies teismo nuosprendis. KAA, f. R-568, ap. 2, b. 1333, l. 1–2.

⁵⁶² APANAVIČIUS, Martynas, et al. *Lietuvos TSR baudžiamojo kodekso komentaras*. Vilnius, 1974, p. 249.

⁵⁶³ ČAIKA, Romualdas. Dėl spekuliacijos kvalifikavimo. *Socialistinė teisė*, 1971, Nr. 1, p. 52.

perpardavinėjo moteriškus kailinius paltus. 1975 m. lapkričio 21 d. V. B. kartu su G. B. 153,25 rb vertės paltą perpardavė P. P. už 370 rb, o kitą 155,25 rb vertės paltą – P. G. už 370 rb. 1976 m. kovo 30 d. V. O., V. K. ir G. B. 275,40 rb vertės paltą pardavė P. A. už 370 rb. Tą pačią dieną V. K. ir G. B. 244,80 rb vertės paltą pardavė P. I. už 390 rb, o balandžio 2 d. 191,25 rb vertės paltą – P. O. už 360 rb. 1976 m. liepos 6 d. Kauno m. Požėlos raj. liaudies teismo nuosprendžiu, V. O. nuteista pagal LTSR BK 164 str. 2 d. laisvės atėmimu dvejiems metams, V. K. pagal tą patį nuosprendį – dvejiems metams ir šešioms mėnesiams, G. B. pagal LTSR BK 164 str. ir pritaikius 45 str. (švelnesnės, negu numatyta įstatymo, bausmės skyrimas) – pataisos darbais vieneriems metams. Nuteistosioms padavus kasacinius skundus, LTSR Aukščiausiasis Teismas juos atmetė, grįsdamas tuo, kad nuteistosios savo kaltę pripažino, o kailinių paltų perpardavimo faktai įrodyti juos nupirkusių liudytojų parodymais. Kiekvieną kartą pardavusios paltus nuteistosios gaudavo nuo 95 iki 115 rb pelno, todėl buvo pripažinta, kad nuteistosios turėjo tikslą pasipelninti, versdamosi spekuliacija stambiu mastu ir versliškai⁵⁶⁴.

LTSR BK 165 str. numatė baudžiamąją atsakomybę už smulkiają spekuliaciją, padarytą pakartotinai, ir numatė iki vienerių metų pataisos darbų bausmę arba baudą iki 200 rb⁵⁶⁵. Smulkioji spekuliacija nuo paprastosios ir spekuliacijos stambiu mastu arba versliškos (LTSR BK 164 str.) skyrėsi nedideliu mastu, t. y. kaltininkas turėjo tikslą šiek tiek pasipelninti, supirkti nedidelį kiekį, nedidelės vertės prekių⁵⁶⁶. Kalbant apie nedidelę prekių vertę, LTSR teismų praktikoje laikyta, kad smulkiają spekuliaciją traktuotini tokie asmens veiksmai, kai supirktų prekių vertė buvo ne didesnė kaip 50 rublių ir kaltininko numatytas pelnas neviršijo 50 rublių⁵⁶⁷.

Nors atsakomybė už smulkiają spekuliaciją buvo numatyta ir administracinėje teisėje, tačiau baudžiamoji atsakomybė už smulkiają spekuliaciją buvo inkriminuojama tais atvejais, kai kaltininkas šią veiką padarė pakartotinai per vienerių metų laikotarpį. Reikšmės neturėjo tai, ar už pirma padarytą smulkiają spekuliaciją kaltininkas buvo baustas administracine tvarka, ar teistas baudžiamąja⁵⁶⁸. Minėtą nuostatą patvirtina ir LTSR teismų praktika. 1966 m. rugsėjo 12 d. kaunietė Z. S. Kauno m. Lenino raj. liaudies teisėjo nutarimu, buvo nubausta administracine tvarka 20 rb bauda už smulkiają spekuliaciją. Tų pačių metu spalio 30 d. Z. S. Kauno miesto sodo moterų tualete mėgino perparduoti du megztinius po 28 rb, bet liaudies draugovininku buvo sulaikyta. Teisiamoji aiškino, kad pirkto megztinius sau po 25 rb, bet pastarieji jai netiko, todėl nutarė parduoti. Kad teisiamoji bandė parduoti megztinius patvirtino liudytojai, taip pat juos siūlė draugovininkams, kad ją paleistų. Teismas, atsižvelgdamas į tai, kad Z. S. jau buvo

⁵⁶⁴ 1976 m. rugpjūčio 5 d. LTSR Aukščiausiojo Teismo nutartis. LCVA, f. R-808, ap. 7, b. 2175, l. 203–205.

⁵⁶⁵ Lietuvos TSR baudžiamasis kodeksas. Vilnius, 1970.

⁵⁶⁶ APANAVIČIUS, Martynas, et al. Lietuvos TSR baudžiamojo kodekso komentaras. Vilnius, 1974, p. 252.

⁵⁶⁷ ČAIKA, Romualdas. Dėl spekuliacijos kvalifikavimo. Socialistinė teisė, 1971, Nr. 1, p. 50.

⁵⁶⁸ APANAVIČIUS, Martynas, et al. Lietuvos TSR baudžiamojo kodekso komentaras. Vilnius, 1974, p. 250.

bausta pinigine bauda už smulkiają spekuliaciją, jos veiksmus kvalifikavo pagal LTSR BK 16 str. ir 165 str. kaip pasikėsšinimą įvykdyti smulkiają spekuliaciją ir nubaudė ją 150 rublių pinigine bauda⁵⁶⁹.

Minėtą teisės nuostatą iliustruoja ir kiti atvejai. Pavyzdžiui, V. U. 1988 m. kovo 17 d. įvykdė smulkiają spekuliaciją ir buvo nubausta 100 rublių bauda. Tų pačių metų gegužės mėnesį vėl spekuliuojo ir buvo nubausta 80 rublių bauda. Galiausiai rugsėjo mėnesį dar kartą buvo sulaikyta spekuliuojanti moteriškomis kojinių Kauno pilies aikštelėje. Teisiamoji V. U. nurodė, jog visais atvejais prekes – moteriškas palaidines ir kojines – pirkto Aleksoto turguje, o vėliau pardavinėjo Kauno pilies stotelėje turistams. Remdamasis šiomis aplinkybėmis, Kauno miesto Požėlos raj. liaudies teismas V. U. pripažino kalta pagal LTSR BK 165 str. ir nuteisė ją vienerių metų pataisos darbų bausme⁵⁷⁰.

Iš visų spekuliacijos rūšių smulkiosios spekuliacijos atvejų pasitaikydavo daugiausia, o kai kurie sulaikytų asmenų paaiškinimai apie prekių įgijimą buvo labai originalūs. 1967 m. kovo 15 d. sulaikius V. P., kuri Laisvės al. pardavinėjo vieną porą namudiniu būdu pagamintų vyriškų batų, pastaroji paaiškino, kad batai ne jos, „o kažkoks pilietis per neapsižiūrėjimą įmetė į josios tašę“⁵⁷¹.

1966 m. vasario 23 d. LTSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas priėmė įsaką „Dėl atsakomybės už smulkiają spekuliaciją sustiprinimo“⁵⁷². 1966 m. rugpjūčio 16 d. LKP CK ir LTSR Ministrų Taryba priėmė įsakymą „Dėl priemonių stiprinant kovą su nusikalstamumu“, kuriuo visos vidaus reikalų, teisminės institucijos, miestų valdžios buvo įpareigosotos griežčiau nagrinėti spekuliacijos ir valstybės turto grobstymo nusikaltimus⁵⁷³. Netrukus išaiškėjo ir šio įsakymo vykdymo rezultatai. 1966 m. Kauno mieste baudžiamojon atsakomybėn buvo patraukti 107 asmenys dėl stambaus masto valstybės turto grobimo, 66 asmenys – dėl smulkaus turto grobimo, 71 asmuo – dėl spekuliacijos ir 12 asmenų – dėl smulkiosios spekuliacijos. Tuo tarpu ankstesnių metų pasiekimai, atskleidžiant tokius pat nusikaltimus, buvo kiek kuklesni. 1965 m. atskleistas ir baudžiamojon atsakomybėn patrauktas 81 asmuo dėl stambaus masto valstybės turto grobimo, 42 asmenys – dėl spekuliacijos ir 4 – dėl smulkiosios spekuliacijos⁵⁷⁴. Nepaisant

⁵⁶⁹ 1966 m. gruodžio 19 d. Kauno m. Požėlos raj. liaudies teismo nuosprendis. KAA, f. R-568, ap. 2, b. 39, l. 60.

⁵⁷⁰ 1988 m. gruodžio 5 d. Kauno m. Požėlos raj. liaudies teismo nuosprendis. KAA, f. R-568, ap. 2, 1352, l. 10.

⁵⁷¹ 1967 m. balandžio 5 d. Kauno m. Lenino raj. liaudies teismo nutarimas. KAA, f. R-563, ap. 2, b. 42, l. 20.

⁵⁷² 1966 m. vasario 23 d. LTSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakas „Dėl atsakomybės už smulkiają spekuliaciją sustiprinimo“. *Lietuvos TSR galiojančių įstatymų sisteminis rinkinys*. Vilnius, 1978, T. 14.

⁵⁷³ 1966 m. rugpjūčio 6 d. LTSR Ministrų Tarybos nutarimas „Dėl priemonių stiprinant kovą su nusikalstamumu“. *Lietuvos TSR galiojančių įstatymų sisteminis rinkinys*. Vilnius, 1974, T. 14.

⁵⁷⁴ Докладная записка Каунасского городского Исполнительного комитета совета депутатов трудящихся для председателю Исполнительного комитета Каунасского городского совета депутатов трудящихся о проделанной работе административными органами города Каунаса в 1966 году по борьбе с преступностью и нарушениями общественного порядка. KAA, f. R-292, ap. 7, b. 199, l. 11.

kovos su smulkiaja spekuliacija deklaracijų ir popierinės statistikos gerinimo, smulkioji spekuliacija išliko ryškiausiai pastebimu šešėlinės ekonomikos akcentu.

1984 m. gruodžio 13 d. priimtame LTSR ATPK 168 straipsnyje buvo numatyta administracinė atsakomybė už vertimąsi smulkiaja spekuliacija. Smulkiaja spekuliacija laikyta degtinės, kitų alkoholinių gėrimų, liaudies vartojimo prekių, žemės ūkio produktų, kasos ir prekių čekių, talonų, bilietų į pramogines bei kitas įstaigas, knygų, natų, plokštelių, magnetofonų, videokasėčių ir kitokių vertybių supirkimas ir perpardavimas, nedideliais kiekiais, turint tikslą pasipelninti, jeigu pasipelnymo dydis neviršija trisdešimties rublių⁵⁷⁵.

Kiekvieną dieną dešimtims kauniečių buvo surašomi administracinės teisės pažeidimo protokolai dėl smulkiosios spekuliacijos. Pavyzdžiui, 1983 m. vasario 3 d. S. Z. surašytas administracinės teisės pažeidimo protokolas dėl perpardavinėjamų džinsų „Levis“. Vasario 17 d. Kauno m. Požėlos raj. LDT vykdomojo komiteto administracinė komisija skyrė minėtam asmeniui 10 rublių baudą⁵⁷⁶.

Didelis teismuose ir administracinėse komisijose išnagrinėtų spekuliacijos bylų skaičius nereiškė, jog vidaus reikalų sistema efektyviai kovoja su ekonominiais nusikaltimais. Ryškiausiai pastebimos smulkiosios spekuliacijos sukontroliuoti buvo neįmanoma, o sunkesnius ekonominius nusikaltimus ne visada sugebėta atskleisti. Kauno m. Vidaus reikalų skyriaus duomenimis, 1966–1970 m. labiausiai paplitę ekonominiai nusikaltimai buvo pramonės ir maisto prekių spekuliacija bei grobstymai. Periodiškai buvo rengiamos slaptos milicijos pareigūnų operacijos šešėlinei prekių apyvartai ištirti. 1969 m. Kauno m. VRS KSNG skyriaus pareigūnai pagal agentūrinę bylą „Zolotniki“ kartu su kolegomis iš Latvijos nustatė 6 asmenų, spekuljavusių auksu, grupę, o 1970 m. pagal agentūrinę bylą „Gudruolė“ demaskavo grupę spekuliantų, prekiausių moteriškais kailiniais paltais, pasiūtais iš K. Giedrio valstybinio kailių pramonės įmonių susivienijimo pagrobtų kailių⁵⁷⁷. Vienoje iš operacijų, pavadinimu „Skaitiklis“, slapta dirbantiems pareigūnams buvo išskeltas tikslas ištirti neteisėtą deficitinių prekių prekybą iš valstybinių fondų asmenims, užsiėmusiems individualia darbine veikla, taip pat sekti, ar nėra neteisėtai pardavinėjamos prekės iš valstybinės prekybos sandėlių ir bazių. Operacijoje ypatingas dėmesys buvo skiriamas spekuliacijos atvejams atskleisti, kai spekuliantai supirkdavo

⁵⁷⁵ Lietuvos TSR administracinių teisės pažeidimų kodeksas. Vilnius, 1985.

⁵⁷⁶ 1983 m. vasario 17 d. Kauno m. Požėlos raj. LDT vykdomojo komiteto Administracinės komisijos protokolas. KAA, f. R-568, ap. 2, b. 1288, l. 9.

⁵⁷⁷ 1970 m. birželio 15 d. Kauno m. DŽDT vykdomojo komiteto Vidaus reikalų valdybos operatyvinės-tarnybinės veiklos ir tardymo darbo inspektorinio patikrinimo aktas LTSR vidaus reikalų ministru. LYA, f. V-105, ap. 1, b. 100, l. 20, 22.

tariamai brokuotą produkciją iš valstybės gamyklų, kurią pastarosios buvo nurašiusios, darbuotojų⁵⁷⁸.

Tačiau dažna problema tapdavo prasta slapta dirbusių VRS KSNG skyriaus agentų kvalifikacija. Vidaus reikalų ministerijos organų rašte apie Kauno mieste dirbusius slaptus KSNG agentus atsiliepiama: „Turima ant ryšio agentūra žemos kokybės, mažo išsilavinimo ir neturintys priėjimo prie stambių spekuliantų. Todėl jų pranešimai daugiausia būna informacinio pobūdžio arba duoda medžiagą ant asmenų užsiiminėjančių smulkiais grobstymais ir smulkia spekuliacija.“⁵⁷⁹ Neretai spekuliacijos ar valstybinio turto grobstymo problema buvo siejama su vidaus reikalų pareigūnų neveiklumu. Augant spekuliacijos ir grobstymo mastams, aukštesnės valdžios institucijos reikalavo vis aktyvesnės pareigūnų veiklos, tiriant šias nusikalstamas veikas. Periodiškai buvo išleidžiami tam tikri nutarimai, kurie buvo skirti kovai su spekuliacija ar valstybinio turto grobstymu sustiprinti. Tikėtasi, kad tokia reikalavimų forma paskatins vidaus reikalų pareigūnus imtis aktyvios veiklos. Tačiau dažnai valdžios išleisti nurodymai likdavo popieriuje be atgarsio praktikoje. 1982 m. Kauno miesto prokuratūros skyriai atliko tyrimus, kaip pareigūnai taiko įstatymus, numatančius atsakomybę už spekuliaciją, socialistinio turto grobstymą ir kyšininkavimą. Kauno miesto Požėlos rajono prokuratūra nustatė, jog „<...> nežiūrint į TSKP CK ir LKP CK priimtų nutarimų bei visiems seniai žinomus įstatymo reikalavimus, Kauno miesto Požėlos rajono VRS darbuotojai, mūsų turimais duomenimis, į kovą, atitinkančią šiam laikotarpiui keliamiems uždaviniams, dar tinkamai neįsijungė, ir kol kas nesimato ryškesnių rezultatų kovojant su grobstymais, spekuliacija ir kyšininkavimu. Medžiagos dėl grobstymų sprendžiamos šiuurkščiau pažeidžiant įstatymus, kartais iš viso nuslepamos, patikrinimai vilkinami be galo ilgai. <...> VRS darbuotojai, jų tiesioginių viršininkų pritarimu, iš viso niekur neregistruoja pranešimų apie grobimais padarytus nusikaltimus, patikrinimus vilkina, kas priveda prie daiktinių įrodymų sunaikinimo ir apsunkina baudžiamosios bylos iškelimo klausimo išsprendimą bei kaltų asmenų patraukimą griežton baudžiamojon atsakomybėn“⁵⁸⁰.

Tokias pat problemas fiksavo ir spauda: „Kaune dar yra žmonių, kurie neblogai gyvena spekuliuodami, naudodamiesi tarnybine padėtimi ar kitu nusikalstamu būdu. Daugelis įvykdžiusių nusikaltimus yra miesto įmonių, įstaigų ir organizacijų darbininkai ir tarnautojai. <...> Mieste tebėra opi kovos su spekuliacija problema. Kovodami su šia blogybe, pirmiausia turime likviduoti jos šaknis – valstybinio ir visuomeninio turto grobstymą ir prekybos taisyklių

⁵⁷⁸ 1986 m. LTSR vidaus reikalų ministerijos (MVD) Inspekcinio skyriaus metodinės rekomendacijos slapta dirbantiems milicijos agentams dėl operacijos „Skaitiklis“ vykdymo. LYA, f. V-105, ap. 1, b. 44, l. 24.

⁵⁷⁹ 1970 m. birželio 1 d. LTSR VRM štabo vyr. inspektoriaus milicijos majoro pažyma apie Kauno m. K. Požėlos raj. Vidaus reikalų skyriaus atliktą darbą 1969/1970 metais pagal KSNG liniją. LYA, f. V-105, ap. 1, b. 100, l. 98.

⁵⁸⁰ 1982 m. kovo 6 d. Kauno m. Požėlos rajono prokuratūros tyrimas dėl įstatymų, numatančių atsakomybę už socialistinio turto grobstymus, kyšininkavimą ir spekuliaciją, vykdymo teisėtumo Kauno m. Požėlos VRS. LCVA, f. R-809, ap. 3, b. 682, l. 87–88.

pažeidinėjimus. <...> būta faktų, kai vidaus reikalų darbuotojai ne tik nesiėmė ryžtingų priemonių nusikaltėliams nubausti, bet bandė nuslėpti nusikaltimus.“⁵⁸¹ Pareigūnų piktnaudžiavimas buvo dažnas reiškinys, pavyzdžiui, 1987 m. už įvairius piktnaudžiavimus Kaune, tiriant grobstymo, spekuliacijos faktus, buvo nuteista 150 pareigūnų. Aukštesnei valdžiai nuolat trūko pareigūnų aktyvumo atskleidžiant spekuliacijos atvejus, dažniausiai tokių nusikaltimų nebūdavo ištiriama net pusės. Dar dalis nusikaltimų tyrimų baigdavosi nesėkmingai dėl pavėluotų tyrimų, kai nusikalstamos veikos metu įgytos vertybės būdavo iššvaistytos, paslėptos, pasislėpdavo patys nusikalstamos veikos dalyviai arba apskritai jų nenustatoma. Tokia situacija įvairioms asmenų grupėms leisdavo ilgą laiką grobstyti įmonių turtą⁵⁸².

Neefektyvus sovietinės teisės saugos institucijų darbas sudarė galimybes veikti šešėlinio verslo atstovams, o kai kurios sovietinės teisės spragos ir išvystytas korupcijos tinklas – išvengti griežtos baudžiamosios atsakomybės.

3.2. Neformalūs prekybos taškai kaip šešėlinio verslo klestėjimo prielaida

Sovietinėje istoriografijoje nurodoma, jog pagrindinė sovietinės prekybos funkcija yra atlikti tarpininko vaidmenį tarp prekių gamintojų bei vartotojų, ir bet koks kišimasis į šį santykį yra nusikaltimas⁵⁸³. Vienu iš svarbiausių šio santykio pažeidėjų laikyta spekuliacija, kuri kėlė pavojų prekybos, kaip tarpininko, vaidmeniui su vartotoju, nes spekuliantai, pasinaudodami prekių deficitu, siekė pasipelnyti, o ne patenkinti vartotojų interesus. Be to, spekuliacijos, kaip itin sunkaus nusikaltimo sovietinei prekybai, vaidmenį sustiprino ir faktas, kad dažnai ji būdavo susijusi su kitais nusikaltimais – grobstymu, kyšininkavimu, piktnaudžiavimu ir kitais nusikaltimais⁵⁸⁴.

Spekuliacijos žala visuomenės interesams buvo nuolat pabrėžiama sovietinėje spaudoje, o spekuliacijai ir spekuliaciją vykdžiusiems asmenims apibūdinti vartota nemažai tokią veiklą ir asmenis žeminančių ar pašėpiančių epitetų – verteiva, vertelga, biznieriūs, novarišas. Spekuliacija buvo apibūdinama kaip prekyba iš po skverno, biznis, sandėris ir pan. Viename iš straipsnių apie spekuliantų siekį pasipelnyti rašoma: „<...> Minskiečiai sugadino biznį kai

⁵⁸¹ BALČIŪNAS, Stanislovas. Naujas Kauno gyvenimo ritmas. *Švyturys*, 1985, Nr. 18, p. 7.

⁵⁸² 1987 m. kovo 25 d. LTSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo nutarimas „Dėl vietinių liaudies deputatų tarybų veiklos įgyvendinant įstatymus, numatančius atsakomybę už ne darbo pajamų gavimą“. LCVA, f. R-164, ap. 3, b. 727, l. 201–202.

⁵⁸³ ВОЛЬФМАН, Григорий И. *Квалификация преступлений против советской торговли*. Саратов, 1977, с. 30.

⁵⁸⁴ 13 декабря 1974 г. постановления пленума Верховного суда СССР о судебной практике по делам о спекуляции. *Сборник постановлений пленума Верховного суда СССР*. Москва, 1987, с. 633–638.

kuriems „sėkmės džentelmenams“. <...> vertelgų pastangos nuėjo veltui⁵⁸⁵. Šiomis sąvokomis dažnai buvo apibūdinami reguliariai šia veikla besivertę ir dideles pajamas gaudavę asmenys.

Ryškiausių sovietinio šešėlinio verslo atstovų – spekuliantų – sėkmingos veiklos garantijas lėmė jų prekių paklausa ir tinkamai pasirinkti prekių realizacijos taškai, kuriuose būdavo daug suinteresuotų jų prekėmis pirkėjų. Dalis prekybininkų orientavosi ir į atsitiktinius klientus. Spekuliantų prekybos taškus galima apibūdinti *privačių* ir *viešų prekybos erdvių* terminais. Paprastai kiekviename mieste buvo gerai tiek gyventojams, tiek valdžios pareigūnams žinomų spekuliacijos vietų. Pavyzdžiui, Kaune prie tokių vietų buvo priskiriami visi miesto turgūs, kai kurios miesto viešosios erdvės – Miesto sodo tualetas, Senamiestis ir kitos. Dėl parduodamų prekių specifikos dalis spekuliantų prekybą vykdė savo gyvenamosiose vietose, todėl šios prekybos erdvės priskirtinos prie privačių. Kaip teigta sovietinėje spaudoje interviu su tuometiniu LTSR vidaus reikalų ministru Stasiu Lisausku, didžiausiomis spekuliantų susibūrimo vietomis Lietuvoje buvo laikoma Kauno autobusų stotis, kai kurios turgavietės ir Palangos paplūdimys. Ministro teigimu, „yra viena reikšminga spekuliacijos egzistavimo sąlyga, kurios akimirksniu pašalinti neįmanoma. Deficitu ir spekuliacijos priemone dažnai tampa nauji, madingi, turintys paklausą gaminiai. Čia pelnytai verta papriekaištauti mūsų pramonei dėl plataus vartojimo prekių gamybos. Be to, spekuliacijos sandėriai vyksta ne tik minėtose vietose, bet ir kai kuriose darbovietėse <...> Suprantama, čia ne kiekvienu momentu gali būti milicijos darbuotojas“⁵⁸⁶.

Natūralu, kad viena pagrindinių spekuliacijos vietų buvo turgus. Požiūris į turgų ir turgaus įvaizdis valdžios dokumentuose ir sovietinėje spaudoje buvo dvilypis. Viena vertus, turgus buvo tam tikra teisėta alternatyva valstybinei prekybai, nors ir čia, be privatininkų, kai kuriais maisto produktais paviljonuose ir kioskuose prekiaavo valstybės įmonės. Kita vertus, turgus buvo viena ryškiausių viešos prekybos, kurią tam tikra apimtimi leido pati valstybė, erdvių, tačiau čia prekiavę prekeiviai ir lankęsi pirkėjai labiau vertino šešėlinės prekybos privalumus.

Tai, kad ne visi turguje prekiaavo skaidriai, buvo nuolat pabrėžiama sovietinėje spaudoje, o verdanti įvairių formų prekyba pritraukė kur kas daugiau klientų nei „skoningai“ papuoštos valstybinių parduotuvių vitrinos. „Čia trainiojasi piliečiai, siūlo už dvigubą ar trigubą kainą deficitinių prekių. Pamatysi taip pat megztnių ir kelnių, pasiūtų iš pramonės medžiagų, „pagražintų“ firminėmis etiketėmis, kurios irgi pagamintos vietinės „poligrafijos“⁵⁸⁷. Sovietinės spaudos straipsniuose naudojimas turgaus prekiautojų paslaugomis retai kada vertintas teigiamai. „Jau tokia ana garbė stumdytis toj turgaus maišaty. Bet pasakyk tai tūlam kauniečiui.

⁵⁸⁵ ŠEINBERGAS, M. Turgavietė: socialinis ekonominis aspektas. *Komunistas*, 1983, Nr. 2, p. 67.

⁵⁸⁶ BALČIŪNAS, Stanislovas. „Švyturio“ žurnalisto Stanislovo Balčiūno interviu su LTSR vidaus reikalų ministru, milicijos generolu majoru Stasiu Lisausku. *Švyturys*, 1986, Nr. 21, p. 5.

⁵⁸⁷ MASALSKYTĖ, Aldona. Prekyba turguje... iš po skverno. *Tiesa*, 1986 01 22, Nr. 12.

Juk jis kaip maldininkas išsiruošia ten šeštadienį. <...> Galbūt ištrauks ten nematytus pusbačius, tai pažibins akis visiems, gal kokią palaidinukę su išpaisyta geltona beždžione nutvers, niekas tokios neturės. Genami šių miesčioniškų ambicijų, atlieka maldininkų keliones į „tolkučkę“. Ieškojimas daikto tampa įpročiu. <...> Užuoat gyvenę kuklesniais užmojais, nenusileidžiamie aplinkiniams. Anas turi įdomų automatinį plunksnakotį, gausiu ir aš, kita pasipuikavo nematytais batais – iš po prekystalio ar sendaikčių turguje ištrauksiu. Vyresnieji, pernelyg garbindami puikaus buto, automašinos, prašmatnių apdarų privalumus, sukuria daiktų kultą, jam lenktis įpratina ir vaikus.⁵⁸⁸

Nepaisant komplikotos turgaviečių reikšmės, šis prekybos objektas negalėjo būti panaikintas vien dėl kolūkinės produkcijos ir gyventojų užaugintos žemės ūkio produkcijos realizavimo galimybės. Be to, praktiškai nuo XX a. 5-ojo dešimtmečio Lietuvoje niekaip nepavyko išspręsti sendaikčių ir namudininkų gaminių prekybos klausimų. Turgaviečių panaikinimo klausimą nuolat keldavo sovietinė spauda, kurioje esminių turgaviečių panaikinimo argumentu tapo spekuliacija: „<...> vadinamoji „tolkučkė“ yra visokių spekuliantų ir sukčių lizdas. Čia įvairūs spekuliantai per savo statytinius pardavinėja odas, medžiagas, avalynę ir kt., vyksta įvairūs sandėriai. Daugelio spekuliantų nuo staliukų pardavinėjami seni pataisyti batai, seni gelžgaliai, senos sagos, kaspinėliai ir kt. yra tik didesnio masto spekuliacijos priedanga. <...> Kolūkinės turgavietės „tolkučkė“ yra ne tik Vilniaus miesto spekuliantų, bet jau ir kitų rajonų spekuliantų veiklos ir sandėrių vieta. Kaune, Šiauliuose, Rygoje ir kitur šitokios „tolkučkės“, kaip kad veikianti ligi šiol Vilniuje, yra likviduotos. <...> Lietuvos TSR finansų ministerija yra tos nuomonės, kad pribrendo reikalas ligi šiol veikiančią kolūkinėje turgavietėje „tolkučkę“ uždaryti. Padorūs piliečiai savo nereikalingus vartojimui daiktus gali parduoti per komiso parduotuves arba vartotų daiktų supirkimo punktuose, kurių skaičių, reikalui esant, galima būtų padidinti.“⁵⁸⁹ Dėl itin plonos linijos, skiriančios sendaikčių prekybą ir spekuliaciją sendaikčių turgaviečių veiklos sugriežtinimo ir panaikinimo klausimas periodiškai kildavo sovietų valdžios pareigūnų svarstymų metu.

1971 m. rugsėjo 30 d. LTSR Ministrų Taryba priėmė nutarimą, įpareigojantį miestų vykdomuosius komitetus, įsteigti naujų komiso parduotuvių, LTSR vidaus reikalų ministerijai nurodyta griežčiau kovoti su spekuliacija pramonės prekėmis ir uždraustais verslais. Minėtu nutarimu taip pat nustatyta, jog sendaikčių turgavietės miestuose turi veikti tik vieną dieną per savaitę – šeštadieniais⁵⁹⁰. Nors sendaikčių ir namudininkų pagamintų prekių prekybą valdžia

⁵⁸⁸ GEČAITĖ, J. Ar buvai „tolkučkėje“? *Už gražią buitį*, 1975 08 22, Nr. 32, p. 3.

⁵⁸⁹ 1959 m. balandžio 3 d. LTSR finansų ministro raštas Vilniaus m. DŽDT vykdomojo komiteto pirmininkui. LCVA, f. R-164, ap. 20, b. 55, l. 67.

⁵⁹⁰ 1971 m. rugsėjo 30 d. LTSR Ministrų Tarybos nutarimas „Dėl komiso ir sendaikčių prekybos respublikoje pagerinimo“. *Lietuvos TSR galiojančių įstatymų sisteminis rinkinys*. Vilnius, 1974, T. 2, p. 276.

siekė perduoti komiso parduotuvių kompetencijai, tačiau dėl nepakankamo šių parduotuvių prekybinio ploto to padaryti taip ir nepavyko, o ir patys gyventojai nebuvo suinteresuoti savo daiktų ar pagamintų prekių parduoti pusvelčiui. Turgus arba gatvės prekyba šiuo atveju buvo gerokai pelningesnė galimybė, todėl 1974 m. buvo sugriežtintos sendaikčių turgaviečių veiklos taisyklės. Atsakingoms valdžios institucijoms ne tik nurodyta griežčiau kontroliuoti prekybą, bet ir sendaikčių turgaviečių darbo dienomis skirti specialistus, sugebančius nustatyti, ar parduodamas daiktas yra naujas ar padėvėtas⁵⁹¹. Paprastai sendaikčių turgavietėms buvo skiriamos vietos kolūkinėse turgavietėse, ir jose buvo galima pardavinėti tik naudotus asmeninio garderobo daiktus, kultūrinius, buitinius ir ūkinius reikmenis. Namudininkams savo gaminius leista pardavinėti tik turint verslo registracijos pažymėjimą ir tik jame nurodytus gaminius. Drausta pardavinėti valstybinėse įmonėse pagamintas medžiagas ir žaliavas, naujus pramonės gamybos daiktus, motociklus, automobilius. Parduodamo daikto kaina turėjo būti sutartinė, tačiau ne didesnė nei atitinkamo daikto mažmeninė kaina⁵⁹². Nepaisant augančios spekuliacijos apimties, turgus išliko svarbiu socialiniu ir ekonominiu veiksniu, kurio veiklos galimybes miesto valdžia plėtė.

Pagal Kauno miesto valdžios planus, kiekvienas miesto rajono gyventojas turėjo patogiai pasiekti miesto turgavietes. Be to, siekta, kad Kauno turgavietės atitiktų kitų Sovietų Sąjungos miestų (Kijevo, Rygos, Minsko ir kt.) turgų sąlygas ir funkcijas, – prekystaliai turėjo būti po stogeliais, kad juose būtų galima prekiauti vasaromis, taip pat uždaros ir šildomos patalpos, kuriose būtų galima prekiauti žiemą. 1960 m. spalio 15 d. Kauno m. DŽDT vykdomojo komiteto sprendimu buvo pakeista Kauno miesto turgaviečių valdymo struktūra ir valdymo tvarka. Tų pačių metų lapkričio 1 d. kaip atskiri struktūriniai vienetai likviduotos Centrinė, Žaliakalnio ir Šančių turgavietės, o vietoj jų organizuota Turgaviečių direkcija, kuri tapo atsakinga už šių prekybos taškų valdymą⁵⁹³. Nepaisant struktūrinių pakeitimų, turgaviečių materialinė būklė ir toliau išliko sunki – čia nuolat trūko tinkamai įrengtų prekystalių, paviljonų, buvo nesilaikoma švaros ir tvarkos taisyklių. Tačiau tokia turgų situacija pasitarnavo nelegalią prekybą vykdžiusiems spekuliantams, kuriems dažnai padėdavo tvarką turguje turėję užtikrinti kontrolieriai ir darbuotojai, kurių atlyginimai buvo tokie maži, kad neatsispirėdavo pagundai užsidirbti papildomai. Tikrintojams dažnai įkliūdavo kontrolieriai, parduodantys prekiavimo turguje bilietus pigiau, nei jie kainuodavo. Iš to buvo daroma išvada, kad kontrolieriai aktyviai palaiko neteisėtus ryšius su prekiautojais ir spekuliantais. Be to, „Formos spekuliacijos gana

⁵⁹¹ 1974 m. spalio 15 d. LTSR Ministrų Tarybos nutarimas „Dėl sendaikčių turgaviečių darbo tolesnio gerinimo“. *Lietuvos TSR galiojančių įstatymų sisteminis rinkinys*. Vilnius, 1974, T. 2, p. 303.

⁵⁹² 1974 m. spalio 15 d. Prekybos Lietuvos TSR miestų ir rajonų centrų sendaikčių turgavietėse taisyklės. *Lietuvos TSR galiojančių įstatymų sisteminis rinkinys*. Vilnius, 1974, T. 2, p. 304.

⁵⁹³ 1961 m. spalio 15 d. Kauno m. DŽDT vykdomo komiteto sprendimas „Dėl Kauno m. kolūkinių turgaviečių reorganizavimo“. KAA, f. R-372, ap. 1, b. 121, l. 1.

paslėptos, t. y. turguje yra agentai, kurie mato, kam galima išduoti paslaptį apie prekę. Toks pirkėjas su agentu turguje susitaria dėl kainos ir prekės, ir jis iš turgaus išvedamas nekaltai laukti kur nors tarpuvartėje, ten ir įvyksta „smulki“, bet konkreti prekyba, atnešus iš netolimos „bazės“ prekę⁵⁹⁴.

XX a. 7-ojo dešimtmečio pradžioje buvo gana išplėtota vadinamųjų nelegalių turgaviečių, arba gatvės, prekyba. Tokios turgavietės neretai koncentruodavosi šalia legalių turgų arba aplinkinėse gatvėse ir čia buvo išskirtinai spekuliantų prekybos rojus. Nelegalios turgavietės veikė Aleksote Maisto bei S. Dariaus ir S. Girėno gatvėse, Vilijampolėje – Raudondvario plente, Panemunėje – buvusios Panemunės turgavietės teritorijoje, Tunelio, Palemono gatvėse⁵⁹⁵. 1983 m. Kaune veikė penkios nuolatinės turgavietės, kuriose buvo įrengta apie 1 400 vietų nuolatinei prekybai. Prie nuolatinių turgaviečių buvo priskiriamos Žaliakalnio, Vilijampolės, Aleksoto, LTSR 25-mečio ir Šančių. Dar trys turgavietės laikytos sezoninėmis, kurios naudotos tik vasaromis⁵⁹⁶. Visi Kaune veikę turgūs tarnavo ne tik dėl tiesioginės savo paskirties, bet buvo didesnė ar mažesnė spekuliantų veiklos vieta.

Kauno Aleksoto turgus buvo viena iš prekybos vietų, kur buvo galima prekiauti asmenims, užsiėmusiems namudiniais ir amatininkiškais verslais, tačiau pastarieji nuolat susidurdavo su vietos trūkumu. Jiems buvo skirti tik trys 15 metrų prekystaliai, o prekiavusių buvo gerokai daugiau. Paprastai šeštadieniais šiame turguje vykdavo lengvųjų automobilių prekyba komiso pagrindais, todėl didžiausias turgaus plotas šią dieną buvo paverčiamas aikštele automobiliams sustatyti. Sekmadienį turguje jau prekiaavo daržovių pardavėjai, namudininkai savo gaminiais, kailiniais žvėreliais ir jų kailiais, balandžiais ir kt. Ypač trūko vietos ir sąlygų prekiauti kailiniais žvėreliais. Jais buvo prekiaujama aikštelėse tiesiai iš mašinų arba narvai buvo statomi tiesiai ant žemės, o kailiais prekiauta tiesiai iš rankų. Tokia padėtis, kai namudininkai prekiaudavo tiesiai iš rankų, buvo itin palanki pramonės ir kitų prekių spekuliacijos priedangai, kadangi tokiu būdu spekuliantams buvo lengva pasislėpti minioje, o finansų ir vidaus reikalų skyrių darbuotojams gana sudėtinga patikrinti, ar šie asmenys turi verslo registracijos pažymėjimus. Taigi turguje klestėjo spekuliacija ir prekiaavo asmenys, neturintys verslo registracijos pažymėjimų. Kaip buvo pažymėta įvairiose šių valstybės organų ataskaitose, prekyba iš rankų trukdo ne tik tikrinti reikiamus dokumentus, bet ir neleidžia pamatyti, kokiomis prekėmis asmuo prekiauja. Todėl

⁵⁹⁴ 1962 m. sausio 10 d. Deputato B. Padegimo Centrinės turgavietės tikrinimo medžiaga pagal sprendimą Nr. 550. KAA, f. R-292, ap. 2, b. 119, l. 205.

⁵⁹⁵ 1962 m. Kauno m. DŽDT vykdomojo komiteto viešojo maitinimo ir buitinio aptarnavimo nuolatinės komisijos Kauno m. turgaviečių patikrinimo aktas. KAA, f. R-292, ap. 2, b. 119, l. 251.

⁵⁹⁶ ZINKEVIČIUS, Jonas. Kolūkinė prekyba Kaune. *Kooperatininkas*, 1984, Nr. 4, p. 22.

buvo nuolat prašoma įrengti daugiau prekystalių, kad supaprastėtų prekybos kontrolės procesas⁵⁹⁷.

1987 m. Aleksoto turgavietėje buvo įrengta 200 prekystalių namudinių verslų gaminiams pardavinėti. Dėl 150 prekystalių su namudininkais buvo sudarytos nuomos sutartys, todėl pastarieji galėjo jais naudotis reguliariai. Tačiau sąlygos prekiauti turgavietėje buvo vis dar nepalankios, nes prekystaliai nebuvo apsaugoti nuo lietaus, stogai prakiurę, turguje dažnai telkšodavo balos, todėl turgavietės remontui planuota rinkti pinigus iš kooperatyvų ir namudininkų arba leisti jiems patiems remontuoti prekybos vietas⁵⁹⁸. Nepaisant nepalankių prekybos sąlygų, Aleksoto turgus buvo vienas svarbiausių spekuliacijos taškų, kuris sovietinėje spaudoje dėl savo lankomumo buvo prilygintas net garsiausiems Lietuvos kurortams. Čia buvo populiarūs kailių ir kitų drabužių spekuliacija: „Štai kad ir Svirbigala. Kas čia beprisimins, jog kadaise taip buvo vadinamas dabartinis Aleksotas. Pastaraisiais metais šios vietovės įžymybės nustelbė ir garsu pralenkė paprastų paprasčiausias turgus, <...>. Taip kol O. B. vieną dieną panūdo aplink pirštą apvynioti patį Aleksotą ir jo prisiekusią publiką. Mat pirktą Aleksote ji nutarė perparduoti dar aukštesne kaina. Pinigai aptemdo žmogui protą, ne kitaip. O. B., matyt, nežinojo Aleksoto principų ir papročių, kai „Lelijos“ siuvimo striukę galima bet kam įkišti už japonišką gaminį, pridaisčius porą ryškių emblemų. Turgus yra turgus: kas kam apdumia akis.“⁵⁹⁹

XX a. 9-ojo dešimtmečio pabaigoje Aleksoto turgavietę buvo planuota paversti kooperatyvų ir namudinių pagamintų prekių prekybos centru ir tokiu būdu sustabdyti prekių išvežimą už Lietuvos ribų. Vilčių kėlė tai, kad Aleksoto turgavietę buvo pamėgę Latvijos, Kaliningrado srities ir kitų Sovietų Sąjungos respublikų namudininkai. Kad atsirastų daugiau vietos, iš šio turgaus planuota iškelti automobilių komisą ir pagerinti prekybos sąlygas⁶⁰⁰. Tačiau šie planai taip ir liko neįgyvendinti iki Lietuvos Nepriklausomybės atkūrimo.

Viename seniausių Kauno Žaliakalnio turguje namudiniais dirbiniais buvo prekiaujama prie turgavietės vartų⁶⁰¹. Šeštadieniais čia vykdavo sendaikčių prekyba, kuri tapo gera priedanga spekuliantams. Šešėlinė prekyba šiame turguje tapo vienu tvirčiausių argumentų valdžios institucijoms, kodėl reikėjo uždrausti sendaikčių prekybą turguose. Paastrėjus spekuliacijos problemai, pasigirdavo ir neva nepatenkintų skaitytojų balsų iš spaudos: „Spekuliacija po sendaikčių prekybos priedanga ir toliau klesti, nepaisant didelių ir nuoširdžių milicijos

⁵⁹⁷ 1981 m. liepos 24 d. Kauno m. Požėlos raj. LDT vykdomojo komiteto raštas Kauno miesto finansų skyriui. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1413, l. 243–244.

⁵⁹⁸ 1988 m. birželio 2 d. Kauno miesto LDT vykdomojo komiteto pažyma „Dėl individualios ir kooperatinės veiklos“. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1729, l. 157.

⁵⁹⁹ POŽĖRA, K. Varžytinės su Aleksoto nuvorišais. *Kauno tiesa*, 1983 04 01, Nr. 75, p. 3.

⁶⁰⁰ 1988 m. birželio 2 d. Kauno miesto LDT vykdomojo komiteto pažyma „Dėl individualios ir kooperatinės veiklos“. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1729, l. 158.

⁶⁰¹ *Ibid.*, l. 157.

pareigūnų bei draugovinių pastangų. Spekuliantai, pirkėjai šioje turgavietėje susitelkia ne vien iš Kauno, provincijos, bet ir kitų respublikų, nes jose panašūs turgūs jau uždaryti. Vieni atveža „savas prekes“, kiti perka „kaunietiškas“. Jų asortimentas palyginti platus.⁶⁰²

Kiek kitokia situacija susiklostė su Kauno geležinkelio stoties turgumi, kuris valdžios dokumentuose buvo įvardijamas tiek turgumi, tiek prekyviute. Nors oficialiai šis turgus nebuvo laikomas turgaviete, tačiau dėl savo strateginės padėties ir aktyviai vykdomos prekybos tapo vienu reikšmingiausių Kauno turgų. Valdžiai geležinkelio prekyvietės veikimas kliuvo ir dėl jame klestinčios šešėlinės prekybos: „Deja, tokia miesto „vizitinė kortelė“ gero išpūdžio nedaro.“⁶⁰³ Patogiausioje ir lengviausiai pasiekiamoje miesto ir jo rajonų gyventojams Kauno geležinkelio turgavietėje buvo prekiaujama žemės ūkio produktais, kuriuos atveždavo rajonų gyventojai, kioskuose maisto produktus pardavinėdavo „Lietkoopsjungai“ priklausę subjektai, taip pat gyventojai čia prekiaudavo gėlėmis, namudiniais gaminiais, sendaikčiais. Be to, Geležinkelio stoties turgus buvo viena svarbiausių spekuliacijos arterijų. Spekuliantai ir namudininkai koncentruodavosi prie prekiaujančiųjų maisto produktais ir neretai buvo išvaikomi milicijos, nepaisant to, prekiaudavo su leidimais⁶⁰⁴.

Naujausias, tik 1981 m. atidarytas, LTSR 25-mečio turgus apėmė 412 kv. metrų. Jame buvo įrengtas 57 darbo vietų paviljonas. Dalis prekystalių buvo išdėstyta atviroje vietoje po stogeliais. Tiesa, pats paviljonas buvo nešildomas, todėl žiemą prekeiviai čia užsukdavo retai⁶⁰⁵. Tačiau kauniečius džiugino šiame turguje pardavinėjamų prekių asortimentas. „<...> Kaunas, LTSR 25-mečio gatvė, plotas prie turgavietės, bet kuri savaitės diena, 17–18 valanda. Aštuoniasdešimt procentų tikimybė, kad čia atėję nusipirksite gerus batus. Ir ne tik batus. Ko tik trokšta širdis – sijonai, striukės, rankinukai, lūpų dažai, kava, kojinės, kramtoma guma – čia yra visko. Viskas labai gražu, labai madinga ir labai brangu. Tai ne universalinė ir ne kooperatyvas. Tai „tolkučkė“. Štai ir batai, austriški, kainuoja 200 rublių. <...> tų (austriškų, suomiškų, čekiškų ir t. t.) batų nerasi parduotuvėje. T. y. „laisvai“ jų nebūna. O Kauno turgelis (t. y. „tolkučkė“) klesti.“⁶⁰⁶

Pasikeitus valstybės ekonominei politikai, XX a. 9-ojo dešimtmečio pabaigoje turgaviečių prekybai pagyvinti rengtos mugės, kuriose savo pagamintas pramonės prekes atveždavo parduoti rajonuose veikę gamybiniai susivienijimai. Tačiau nepaisant kai kurių pagerinimų, miesto turgavietėse nuo seno buvo išlikusių kai kurių problemų, tokių kaip šiukšlių išvežimas,

⁶⁰² JURKŪNAS, J. Dar apie poskverno prekybą. *Kauno tiesa*, 1973 04 26, Nr. 98.

⁶⁰³ ZINKEVIČIUS, Jonas. Kolūkinė prekyba Kaune. *Kooperatininkas*, 1984, Nr. 4, p. 22.

⁶⁰⁴ 1977 m. lapkričio 14 d. Kauno m. Panemunės raj. LDT vykdomojo komiteto deputato S. G., susipažinusio ir tikrinusio turgelio, esančio geležinkelio stoties rajone, prekybos organizavimą, prekybą, pažyma. KAA, f. R-571, ap. 1, b. 655, l. 46.

⁶⁰⁵ ZINKEVIČIUS, Jonas. Kolūkinė prekyba Kaune. *Kooperatininkas*, 1984, Nr. 4, p. 22.

⁶⁰⁶ ŽUKAUSKAITĖ, A. Basi... žiemą. *Komjaunimo tiesa*, 1987 12 29, Nr. 248, p. 3.

netvarkingas prekystalių išdėliojimas, neracionalus prekybinio ploto, kurį didele dalimi lėmė ir turguose klestinti spekuliacija, išnaudojimas. Kaip užfiksuota miesto valdžios, Žaliakalnio ir LTSR 25-mečio turguose prekybos plotas blogai išnaudojamas neatsitiktinai, nes daugelis prekiautojų, dažnai spekuliantų, perpardavinėdami prekes koncentruojasi arčiau išėjimo, o milicijos pareigūnai į tokią veiklą reaguoja nepakankamai uoliai⁶⁰⁷. Spekuliantų tramdymas buvo neefektyvus dar ir todėl, kad juos bausti galėjo tik milicijos pareigūnai, o turgaus darbuotojai – geriausiu atveju tik savavališkai atimti prekes⁶⁰⁸.

Dėl šių problemų XX a. 9-ajame dešimtmetyje vėl būta bandymų suvaržyti turguje vyravusią laisvos rinkos dvasią. Be to, klausimas dėl turgaus prekių kainų reguliavimo periodiškai keltas ir sovietinėje spaudoje. „Mūsuose kol kas kainų reguliatorius, kaip žmonės sako, – turgaus bobutė. Kiek ji prašo, tiek ir moka. Tad ar galima reguliuoti kainas turgavietėse? Kas ir kaip tai turi atlikti?“⁶⁰⁹ Vienas iš svarbiausių prekybos turguose suvaržymo motyvų buvo spekuliacijos panaikinimas. Kaip ir anksčiau, pagrindine turgaus funkcija turėjo būti kolūkiuose ir privačiuose sklypuose užaugintos perteklinės žemės ūkio produkcijos bei sendaikčių pardavimas. Tačiau vėlyvuoju sovietmečiu čia įsigalėjusi įvairių formų draudžiama prekyba ar kitokia neteisėta ekonominė veikla tapo praktiškai nesuvaldoma. Kitą turgaus prekybos kontrolės motyvą sudarė nereguliuojama privačiuose sklypuose pagamintos produkcijos ar namudininkų pagamintos produkcijos kaina bei produkcijos supirkinėjimo ir perpardavinėjimo praktikos, todėl imtasi tam tikrų priemonių, kurios turėjo padėti turguose įvesti fiksuotas kainas. Pradėta nuo žemės ūkio produkcijos. Tikėtasi, kad pastovus ir gausus žemės ūkio produktų tiekimas į turgus panaikins deficitą, padės išlaikyti fiksuotą kainą ir likviduoti spekuliaciją. Šiam reikalui didžiuosiuose Lietuvos miestuose buvo įsteigti prekybos paslaugų biurai, kurie atliko tarpininkų tarp tiekėjų – kolūkių ir gyventojų – ir turgų valdybų, vaidmenį. Pastaroji įstaiga turėjo užtikrinti nuolatinį produkcijos į turgus tiekimą, kuris iš esmės turėtų „planinį“ pobūdį⁶¹⁰. Ilgainiui tokia praktika turėjo išstumti iš turgaus privatininkus, prekiaujančius žemės ūkio produkcija, namudininkus ir spekuliantus.

XX a. 9-ajame dešimtmetyje, siekiant pagerinti ir išplėsti turgaviečių veiklos galimybes, miesto turgaviečių valdymas perimtas iš Kauno m. LDT vykdomojo komiteto prekybinių organizacijų valdybos kompetencijos ir perduotas Lietuvos vartotojų kooperatyvų sąjungai

⁶⁰⁷ 1988 m. rugsėjo 21 d. Kauno m. LDT vykdomojo komiteto pažyma apie miestų turgaviečių darbo organizavimą. KAA, f. R-292, ap. 2, b. 1335, l. 46.

⁶⁰⁸ 1981 m. kovo 21 d. Kauno m. LDT vykdomojo komiteto Prekybos, viešojo maitinimo ir buitinio aptarnavimo nuolatinės komisijos protokolas „Dėl rajone esančių turgaviečių darbo“. KAA, f. R-566, ap. 1, b. 907, l. 9.

⁶⁰⁹ ZINKEVIČIUS, Jonas. Kolūkinė prekyba Kaune. *Kooperatininkas*, 1984, Nr. 4, p. 23.

⁶¹⁰ ŠEINBERGAS, M. Turgavietė: socialinis ekonominis aspektas. *Komunistas*, 1983, Nr. 2, p. 67.

(„Lietkoopsajunga“), įkuriant Kauno miesto turgų ir kooperatinės prekybos susivienijimą⁶¹¹. Į Kauno miesto ir kooperatinės prekybos susivienijimą įėjo 4 miesto turgavietės – Žaliakalnio, Aleksoto, LTSR 25-mečio, Vilijampolės ir 6 vadinamosios prekyvietės – geležinkelio, Panemunės, Petrašiūnų, Kaišiadorių gatvės, Vitebsko ir Palemono, prie prekyviečių taip pat buvo priskirta ir naujai atidaryta Šilainių prekyvietė⁶¹².

Sąlygos šešėlinei prekybai Kauno miesto turguose buvo labai palankios dėl galimybės pasinaudoti legalios prekybos priedanga ir užvilkinato bei iki galo neišspręsto sendaikčių prekybos klausimo. Dėl turguje vykstančios spekuliacijos ši prekybos erdvė tapo ne tik viena iš leidžiamos prekybos alternatyvų, bet ir šešėlinio verslo klestėjimo platforma.

3.2.1. Spekuliacija miesto gatvėse

Be turgaus, spekuliantai aktyviai veikė ir miesto viešosiose vietose. Gatvės spekuliacija paprastai vyko gerai kauniečiams žinomose miesto vietose, kurias galima vadinti neformaliais prekybos taškais. Prie neformalių prekybos taškų galima priskirti nemažai Kauno miesto viešųjų vietų, nes paprastai spekuliantai prekes pardavinėti stengėsi prie gausiai miestiečių ir turistų lankomų vietų – parduotuvių, kavinių, restoranų, muziejų. Tačiau vis dėlto tankiausiai tokiais taškais buvo nusėta centrinė miesto dalis – teritorijos aplink autobusų ir geležinkelio stotis, Laisvės alėja, Senamiestis ir Rotušės aikštė. Taigi didžiausia neformalios prekybos arterija pasidėjo nuo geležinkelio stoties, kur atvykdavo miesto svečiai ir turistai, tęsdavosi Lenino (dabar – Vytauto) prospektu, čia sustojant geležinkelio stoties turguje ir autobusų stoties tualetuose, prie „Buities“ parduotuvės, Kęstučio gatve, Laisvės alėja, Senamiesčiu, Rotušės aikšte ir baigdavosi galutiniu tašku – Kauno pilimi. Keliaudami šia trasa, kauniečiai spekuliantų paslaugomis galėjo pasinaudoti keliuose stambiuose taškuose – prie Soboro, „Merkurijaus“, Miesto sodo, Rotušės aikštėje. Spekuliantai, tikėjęsi parduoti prekes turistams, koncentruodavosi geležinkelio stotyje, prie Kauno pilies, miesto muziejų, restoranų „Baltija“, „Bialystokas“ (Lenino pr.), „Žalias kalnas“ (Raudonosios Armijos pr.), „Gildija“ (Rotušės aikštė).

Dėl didelės rizikos pakliūti į milicijos rankas šiuose prekybos taškuose prekiavę spekuliantai nešiodavosi labai mažai prekių, už kurias grėstų administracinė atsakomybė, ir teisiškai tai buvo vertinama kaip smulkioji spekuliacija. Parduodamos prekės dažniausiai būdavo drabužiai su vakarietišku prekės ženklų imitacijomis, importinės prekės iš socialistinio bloko valstybių.

⁶¹¹ 1988 m. rugsėjo 21 d. Kauno m. LDT vykdomojo komiteto prekybos nuolatinės komisijos sprendimas „Dėl prekybos organizavimo miesto turgavietėse“. KAA, f. R-292, ap. 2, b. 1335, l. 43.

⁶¹² 1988 m. rugsėjo 21 d. Kauno m. LDT vykdomojo komiteto pažyma apie miesto turgaviečių darbo organizavimą. KAA, f. R-292, ap. 2, b. 1335, l. 45.

Viešose vietose klestėjusią spekuliaciją Kauno miesto gatvėse bandyta įveikti pašiepiančia propaganda. Sovietinė spauda šaržuodavo tiek čia prekiausių spekuliantų paveikslus, tiek jų parduodamus gaminius. Sovietinės satyros žurnalas „Šluota“ pasistengė išjuokti čigonų prekybą neva firminiais drabužiais: „Intriguojantį laišką redakcija gavo iš Kauno. Pasipiktinęs jį parašė tenykštis Senis Šaltis. – Pirk vaikučiams amerikoniškus marškinėlius. Užtikrinta firma, ponuli! Čigonėlės nemeluos, čigonėlės žino madą!.. <...> Jis jau buvo girdėjęs, kad Utenoje gamintus trikotažo marškinėlius šios juodaakės turistams įperša už prancūziškus ir japoniškus. <...> Iš neįtikimiausių slėptuvių – batų dėžučių, užančių, net iš po vežimėlyje gulinčio vaiko! – traukė jos savąjį „importą“. Čia pat lyg iš žemės išdygo ir pora čigonų. Jie primygtinai siūlė „rumuniškus“ bei „kinietiškus“ kedus. Po 30–40 rublių už porą... <...> O vėliau čiupt Senis Šaltis – ėgi nėra barzdos. Turbūt besiverždamas iš prekiautojų apsupimo ją pametė. <...> Prištampus prie lietuviško lino barzdos „Montana“ ar „Wrangler“ – už gryną importą kokiam žioplui įsiūlys!..“⁶¹³

Be spaudos, spekuliacijos faktus įvairiose Kauno viešosiose vietose nuolat fiksavo vidaus reikalų organai, kurie surašydavo pažeidėjams administracinės teisės pažeidimo protokolus. 1983 m. sausio 26 d. milicijos pareigūnas surašė administracinės teisės protokolą D. J., kuri Kęstučio gatvėje pardavinėjo tris įvairių spalvų megztinius su balta krūtine ir užrašais „Montana“. Kauno m. Lenino rajono liaudies teismo nutarimu, D. J. buvo skirta 40 rublių bauda⁶¹⁴.

Viena ryškiausių spekuliacijos vietų Kaune tapo Kauno autobusų stoties ir Miesto sodo viešieji tualetai. Strategiškai patogią vietą spekuliantai puikiai išnaudojo prekių prekybai pridengti, o valdžios institucijos dažnai buvo nepajėgios sugaudyti čia prekiaujančių spekuliantų, todėl spauda stengėsi itin vaizdingai perteikti įbaugintų tokios tvarkos lankytojų reakcijas. Neva apie lankytojų įspūdžius Kauno miesto viešuosiuose tualetuose rašyta: „Atvažiavau į Kauną, baisu užėiti į autobusų stoties tualetą. Vien patekti į jį pro spekuliuojančiųjų užtvaną sunku. Tiesiog galvoje netelpa, kiek gali nusiristi žmogus <...>. Tačiau nespėjau apsidairyti, kai iš visų pusių apspito prekiautojos. Žengiau toliau, kur kabinos, ir... sunku patikėti. Prekės išdėliotos ant kabinų durelių. Už jų stovi prekiautojos, <...>. – Prašom ponia, – visu rubliu pigiau siūlo įvairių spalvų pėdkelnes apskritaveidė prekiautoja, stovėdama už pirmos kabinos durelių. <...> Kitą dieną tualete prie autobusų stoties matytų veidų nebebuvo, kabinos laisvos. – Atsargiai, moterys, durys nudažytos, – įspėjo valytoja. Šit kas – „prekystaliai“ remontuojami. Negali būti, kad tos tualetų prekiautojos poilsiautų. Einu į Muzikinio teatro sodelį, kur pakraštyje prisiglaudusi mažutė „įstaigėlė“. Jau iš tolo pamatau „pažįstamas“. Jos sėdėjo ant suolo, čia pat gulėjo

⁶¹³ LUKŠA, A. Gatvių darbštuolės. *Šluota*, 1986, Nr. 3, p. 3.

⁶¹⁴ 1983 m. vasario 22 d. Kauno m. Lenino raj. liaudies teismo nutarimas. KAA, f. R-563, ap. 2, b. 202, l. 68.

krepšiai. <...> Dienos pabaigoje vėl užsukau į autobusų stoties tualetą. Spekuliančių veidai virš jau spėjusių išdžiūti kabinų durų švieste švietė. <...>.⁶¹⁵

Sovietinėje propagandoje autobusų stoties tualetas sarkastiškai buvo pateikiamas kaip vieta, kuri garsina Kauną, prekybos pagrindis, kuriame mažiau rizikos, jog spekuliantes sulaikys milicija ar draugovinkai⁶¹⁶. Didelę dalį dėl smulkiosios spekuliacijos baustų asmenų sudarė asmenys, kurie pardavinėjo prekes būtent šiose miesto viešosiose vietose. Tą patvirtina daugybės Kauno miesto liaudies teismų bylų medžiaga. Pvz., 1978 m. balandžio 3 d. sulaikyta N. D., kuri Kauno miesto sode esančiame tualete bandė parduoti tris moteriškas namudinės gamybos palaidines. Apklausoje protokole nubaustoji N. D. teigė, jog į miesto sodo tualetą užėjo atsitiktinai, ten iš vienos iš matymo pažįstamos moters nupirko palaidines po 18 rublių ir tikėjosi jas perparduoti po 20 rublių bei gauti 6 rublius pelno, bet to padaryti nespėjo, nes buvo sulaikyta. Kauno m. Lenino rajono liaudies teismas N. D. skyrė 15 rublių baudą⁶¹⁷. Minėtose Kauno miesto viešosiose vietose pasitaikydavo ir neva pamestų prekių. Vienu iš atvejų 1978 m. lapkričio 2 d. Kauno autobusų stoties moterų tualete rastas krepšys su dideliu kiekiu kosmetikos, papuošalų, drabužių ir kitų prekių, kurių savininkėmis niekas neprisipažino, todėl buvo traktuojamas kaip bešeimininkės⁶¹⁸.

Prie neformalių Kauno prekybos taškų priskirtinos ir kitos viešos miesto erdvės. „Mercurijus“ nuo jo atidarymo dienos teikė įvairių galimybių spekuliantams. Pirma, spekuliantai perpardavinėjo iš „Mercurijaus“ nupirktas prekes. Antra, pirkėjai čia spekuliantų paslaugomis galėjo pasinaudoti neradę tinkamų prekių „Mercurijuje“ arba net neužėję į jį. Kai kurie spekuliantai prekes pardavinėdavo ir pačiame „Mercurijuje“. Ypač įžūlius atvejus mėgo akcentuoti sovietinė spauda: „Žiūriu, „Mercurijaus“ koridoriuje kažkokia mergužėlė kojines bepardavinėjanti. Aha, matau, vadinasi, parduotuvėje jų tuo tarpu nėra. Palypėju į trečiąjį aukštą. Tikra teisybė, jaunos ir pagyvenusios moterys akmeniniais veidais eina laukan nieko nepešusios, nei pilkų, nei madingų juodų negavusios.“⁶¹⁹

Vienas ryškiausių neformalios prekybos taškų Kauno mieste buvo Rotušės aikštė, kurioje lankydavo ne tik miesto gyventojai, bet ir turistai iš įvairių Sovietų Sąjungos respublikų. Vieta buvo patogi, nes aplink Rotušės aikštę ir senamiestyje koncentravosi nemažai specifines paslaugas teikusių ateljė, parduotuvių, čia buvo miestiečių lankomų kavinių ir restoranų.

Atskirą nišą spekuliacijai, kuri ypač išryškėjo XX a. 9-ajame dešimtmetyje sudarė turistai iš Sovietų Sąjungos, kurių ne paskutinis tikslas buvo nusipirkti Sovietų Sąjungoje jau spėjusių

⁶¹⁵ BOGUŠIENĖ, V. Prekystaliai su skląsteliu iš vidaus. *Tiesa*, 1986 06 22, Nr. 145, p. 4.

⁶¹⁶ Pagal paskirtį. *Kauno tiesa*, 1987 10 21, Nr. 242, p. 2.

⁶¹⁷ 1978 m. balandžio 5 d. Kauno m. Lenino rajono liaudies teismo nutarimas. KAA, f. R-563, ap. 2, b. 165, l. 48.

⁶¹⁸ 1978 m. gruodžio 7 d. Kauno m. VK VRV viešosios tvarkos apsaugos skyriaus milicijos vyriausiojo specialisto nutarimas priduoti bešeimininkius daiktus. KAA, f. R-563, ap. 2, b. 167, l. 107.

⁶¹⁹ JOKŪBAITIS, S. Niekur nedirbančios... *Kauno tiesa*, 1987 11 11, Nr. 260, p. 2.

išgarsėti kaunietiškų prekių – drabužių su vakarietišku prekių ženklų imitacijomis, kailinių ir pan.

Pvz., 1980 m. spalio 8 d. R. L. prie turistinio traukinio Kauno geležinkelio stotyje siūlė turistams pirkti namudinės gamybos megztinį už 35 rublius, tačiau buvo sulaukyta milicijos⁶²⁰. Pasitaikydavo ir stambesnių spekuliacijos atvejų. 1980 m. vasario 1 d. toje pačioje stotyje sulaukyta A. K., su savimi turėjusi 48 megztinius⁶²¹. Neatsitiktinai reidų metu prie turistinių traukinių Kauno geležinkelio stotyje milicija rasdavo daug neva pamestų krepšių su dideliais kiekiais drabužių, nes juos išmesdavo patikrinimų metu sprunkantys spekuliantai. Į tokius atvejus žiūrėta gana formaliai – rasti daiktai būdavo pripažįstami bešeimininkiais ir realizuojami valstybės naudai per komiso ar kultūrinių prekių parduotuves.

3.2.2. Spekuliacija privačiose erdvėse

Spekuliacija klestėjo ir asmeninėse erdvėse – kauniečių būstuose. Tokia spekuliacija praktikuota tuomet, kai prekės buvo brangios arba jas reikėdavo atidžiau apžiūrėti ir matuoti. Dažniausiai tai buvo kailinių ir kailių spekuliantai, kuriems fiziškai pardavinėti kailinius gatvėje buvo sudėtinga. Populiariausi jų klientai buvo iš įvairių Sovietų Sąjungos respublikų. Sovietinėje spaudoje galima rasti tokių pavyzdžių: „Vieną speiguotą dieną Laisvės alėjoje prie vaikštinejančių turistų iš Čeliabinsko priėjo du vyriškiai ir pasiūlė: – Gal norėtumėte pirkti kailinius. Natūralaus avikailio. Čia netoli... Čeliabinskiečių pora susižvalgė. Spaudžiantis šaltis priminė apie Uralo speigus. Žinia, kailiniai tokiu oru geras dalykas, todėl atvykėliai susigundė ir nuėjo paskui vyriškįs į butą Laisvės alėjoje 89-11. Jo šeimininkė D. K. paslaugiai ištiesė naujutėlaičius kailinius. Pasak jos, nebrangiai – už 700 rublių.“⁶²²

Nors Laisvės alėjoje veikė specializuota kailinių parduotuvė, kuri sulaukdavo nemažai lankytojų, tačiau išrankesniai pirkėjai geros kokybės ir madingų kailinių galėjo pasiūlyti savo būstuose kailiniais prekiaavę gyventojai, savo klientų ieškoję turistų lankomose vietose. Apie sušalusius turistus ir šiltesnę aprangą siūliusius spekuliantus rašyta ne kartą: „Prisiperka avikailių, nežinia kieno ir kur siūtų kailinių, nužiūri kokį nors iš šaltesnių kraštų į mūsų miestą atvykusį žmogų ir tempiasi į namus. O čia kalba trumpa: kainuoja tiek ir tiek, nori pirk, nori ne – kailiai gerai išdirbti ne kokioj nors privačioj raugyklėlėj, o fabrike.“⁶²³

Spekuliacija viešose ir privačiose miesto erdvėse tapo itin sunkiai kontroliuojamu reiškiniu ne tik dėl valstybės įmonių pagamintų prekių perpardavinėjimo, bet ir dėl namudininkų

⁶²⁰ 1980 m. spalio 23 d. Kauno miesto Panemunės raj. liaudies teismo nutarimas. KAA, f. R-573, ap. 1, b. 667, l. 72.

⁶²¹ 8 февраля 1980 г. Постановление старшего инспектора ОБХСС капитана милиции. KAA, f. R-573, ap. 1, b. 688, l. 15.

⁶²² BURDULIS, A. Nedarbo, trūko pinigų... *Kauno tiesa*, 1982 05 18, Nr. 113, p. 2.

⁶²³ DEGULIS, A. Pralobti spekuliuojant nepavyko. *Kauno tiesa*, 1986 08 08, Nr. 183, p. 3.

pagamintų prekių, kurias valdžia leido patiems realizuoti. Kaip pažymima 1980 m. vasario 29 d. Lietuvos TSR Ministrų Tarybos nutarime „Dėl kovos su spekuliacija Kauno mieste“, atsakingos institucijos ne visiškai išnagrinėja ir šalina spekuliacijos priežastis bei sąlygas, nedemaskuoja spekuliantų ir nesiima jokių profilaktikos priemonių. Didele problema laikyta didelės paklausos prekių nuslėpimas parduotuvėse, taip pat neteisėta prekyba tiesiai iš prekybos bazių sandėlių, aplaidi įregistruotų namudininukų mezgėjų kontrolė. Kaip teigiama dokumente, administracinės komisijos prie miestų vykdomųjų komitetų, kurios nagrinėja namudinių ir amatininkiškų verslų nuostatų pažeidimus, skiria pernelyg švelnias baudas asmenims, prekiaujantiems nenumatytoje tam reikalui vietoje⁶²⁴. Centrinės valdžios pastaba dėl aplaidaus institucijų darbo, kontroliuojant teisėtą ir neteisėtą ekonominę kauniečių veiklą, tapo signalu pastarosioms imtis papildomų priemonių. Pavyzdžiui, Kauno m. Lenino rajono finansų skyrius 1980 metams sudarė grafiką, pagal kurį nuo gegužės iki gruodžio mėnesio Lenino rajono vykdomojo komiteto Vidaus reikalų skyriaus darbuotojai budėtų Žaliakalnio turgavietėje, Laisvės alėjoje, LTSR 25-mečio (dabar – Kovo 11-osios) gatvėje, prie Zoologijos, Istorijos muziejų, Eigulių kapinėse ir nustatytų asmenis, užsiimančius draudžiamais verslais arba leidžiamais verslais be verslo registracijos pažymėjimų. Nutarta papildomai patikrinti asmenis, kurie yra jau deklaravę, kad nutraukė verslų vykdymą, arba prieš tai buvo kilę įtarimų apie neteisėtą verslų vykdymą, taip pat organizuoti netikėtus mezgimo verslu besivertusių gyventojų patikrinimus, siekiant nustatyti mezgamų gaminių ir siūlų kiekį⁶²⁵. Kauno m. Požėlos rajono finansų skyrius, atsižvelgdamas į minėtą 1980 m. vasario 29 d. Lietuvos TSR Ministrų Tarybos nutarimą „Dėl kovos su spekuliacija Kauno mieste“, nusprendė gerokai sustiprinti asmenų, užsiėmusių namudiniais ir amatininkiškais verslais, kontrolę. Nutarta, kad finansų skyriaus darbuotojai per likusius 1980 metų mėnesius aktyviau tikrins amatininkų mezgėjų veiklą – žaliavų įsigijimo šaltinius ir gaminių realizavimo būdus. Sudarytas grafikas, pagal kurį pareigūnai budėtų Aleksoto turgavietėje ir kontroliuotų mezgėjų parduodamų gaminių kiekius ir kainas, gaudytų asmenis, prekiaujančius viešose vietose. Taip pat nutarta iš naujo patikrinti asmenų, užsiėmusių namudiniais ir amatininkiškais verslais, pajamas⁶²⁶. Analogiškų priemonių, kaip ir kitų Kauno miesto rajonų finansų skyriai, nutarė imtis ir Kauno m. Panemunės rajono finansų skyriaus darbuotojai. Pastarieji dar pateikė pasiūlymą savo rajono vykdomojo komiteto administracinei komisijai griežčiau bausti asmenis,

⁶²⁴ 1980 m. balandžio 3 d. LTSR finansų ministerijos pažyma miestų ir rajonų finansų skyriams „Dėl Lietuvos TSR Ministrų Tarybos 1980 m. vasario 29 d. nutarimo Nr. 74 vykdymo“. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1360, l. 58.

⁶²⁵ 1980 m. balandžio 9 d. Kauno m. Lenino raj. finansų skyriaus 1980 m. vasario 29 d. priemonių planas Lietuvos TSR Ministrų Tarybos nutarimo Nr. 74 „Dėl kovos su spekuliacija Kauno mieste“ įvykdymui užtikrinti. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1360, l. 60.

⁶²⁶ 1980 m. balandžio 8 d. Kauno m. Požėlos raj. finansų skyriaus priemonių planas vykdant LTSR finansų ministerijos 1980 m. balandžio 3 d. raštą Nr. 03-92 dėl LTSR Ministrų Tarybos 1980 m. vasario 2 d. nutarimo Nr. 74 vykdymo. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1360, l. 62.

pažeidusius namudinių ir amatininkiško verslo nuostatus⁶²⁷. Jau XX a. 9-ojo dešimtmečio viduryje Kaune tokie patikrinimai turėjo vis mažiau prasmės, nes dideli prekių kiekiai buvo realizuojami ne vietinėje rinkoje, o išvežami už Lietuvos ribų. Kaip nurodoma LTSR vidaus reikalų ministerijos dokumentuose, importinės prekės, vietoje pagaminti trikotažo gaminiai, baldai, automobiliai buvo superkami viename regione ar visoje Lietuvoje ir parduodami kitoje. Didelė dalis namudinių pagamintų prekių buvo parduodama iš kitų respublikų atvykusiems asmenims, kurie jas išveždavo⁶²⁸.

Viena pagrindinių sovietinio šešėlinio verslo klestėjimo priežasčių tapo netenkinami gyventojų vartojimo poreikiai. „Nors atrodo, kad sovietinė politinė ir ekonominė sistema turėjo užgniaužti bet kokias vartotojiškumo ir verslumo apraiškas, susiklostė paradoksali situacija – visuomenė tapo ir vartotojiška, ir versli. „Nori gyvent, mokėk suktis“, – šis šūkis ne tik tapo asmeninių vartojimo poreikių tenkinimo norma, bet ir paskatino iniciatyvių gyventojų siekį įvertinti ir patenkinti tikruosius tuometinės visuomenės poreikius. Kapitalizmo era užgimė socializmo viduriuose.“⁶²⁹ Vaidmenų pasidalijimas vystant nelegalią prekybą, ištobulintos prekių įgijimo ir realizavimo schemas prisidėjo prie Kauno ir visos Lietuvos visuomenės verslumo įgūdžių formavimo. Tokios veiklos sėkmę ir plėtros galimybes lėmė sugebėjimas greitai prisitaikyti prie besikeičiančių ekonomikos sąlygų, valdžios institucijų korupcija ir pagaliau nesugebėjimas suvaldyti sovietinio šešėlinio verslo fenomeno.

---

⁶²⁷ 1980 m. balandžio 8 d. Kauno m. Panemunės raj. finansų skyriaus raštas Kauno m. vykdomojo komiteto finansų skyriui apie priemonių planą dėl piliečių, besiverčiančių namudiniais ir amatininkiškais verslais, išaiškinimo ir apmokestinimo pagerinimo. KAA, f. R-375, ap. 1, b. 1360, l. 63.

⁶²⁸ 1989 m. spalio 31 d. LTSR vidaus reikalų ministerijos raštas LTSR Ministrų Tarybai „Dėl priemonių piktnaudžiavimams prekyboje ir spekuliacijai šalinti“. LCVA, f. R-808, ap. 1, b. 500, l. 28.

⁶²⁹ TRANAVIČIŪTĖ, Brigita. „Montana, Champion, Adidas“... *Šiaurės Atėnai*, 2012 m. rugsėjo 28 d., Nr. 36 (1102), p. 11.

IŠVADOS

1. XX a. 7-ajame dešimtmetyje politinis ir kultūrinis sovietinės visuomenės laisvėjimas, sąlyginai gerėjanti gyventojų materialinė padėtis ir gyvenimo sąlygos bei optimistiškos valdžios deklaracijos apie pagaminamą didesnį kiekį kokybiškų kasdieninio vartojimo prekių parduotuvėse sovietinei visuomenei leido tikėtis vartojimo, prilygstančio Vakarų visuomenėms. Kultūrinio laisvėjimo tendencijos ypač sustiprėjo per XX a. 7-ąjį dešimtmetį Sovietų Sąjungą pasiekusią bitlomanijos bangą, neaplenkusią ir Kauno miesto. Kaune pradėjo formuotis šio muzikos stiliaus sekėjų ir kitos alternatyvios (pvz., hipių) grupės, savo idėjomis ir gyvenimo būdu prieštaravusios sovietinei ideologijai. Vakarietiškos kultūros idėjomis ir gyvenimo būdu susižavėjęs jaunimas ėmėsi šios kultūros imitacijos praktikos, kuri aiškiausiai buvo išreiškiama per asmens išvaizdą. Vakaruose pagaminti džinsai ir kiti drabužiai ar bent jau jų kopijos tapo simboliu asmens laisvės išraiška. Nuo 8-ojo dešimtmečio pradžios, pakirtus laisvės idealus propagavusias jaunimo grupes, Kaune, džinsai ar jų imitacijos tapo dažno Kauno miesto gyventojų garderobo atributu, patvirtinusių asmens materialinę gerovę ir prestižą visuomenėje. Kokybiškų ir madingų prekių nebuvimas oficialiojoje rinkoje vertė naudotis sovietinės šešėlinės ekonomikos galimybėmis, kuri buvo pajėgi pasiūlyti tiek originalių vakarietiškių prekių, tiek jų imitacijų.
2. XX a. 7-ajame dešimtmetyje suintensyvėjusi Kauno miesto urbanizacija ir išsiplėtęs pramonės įmonių tinklas skatino gyventojų skaičiaus augimą, gyvenimo sąlygų ir materialinės padėties gerėjimą, kuris lėmė didesnių vartojimo lūkesčių atsiradimą. Kauniečių aprūpinimą vartojimo prekėmis turėjo įgyvendinti XX a. 7–9-uoju dešimtmečiais Kauno mieste dvigubai išaugęs pramonės prekių parduotuvių skaičius, įkurtas fabrikų firminių parduotuvių bei išplėstas komiso parduotuvių tinklas. XX a. 8-ajame dešimtmetyje plečiantis miesto riboms ir kylant naujiems miesto mikrorajonams, juose pradėti statyti prekybos centrai turėję suteikti gyventojams galimybę apsirūpinti prekėmis ir paslaugomis vienoje vietoje, o vienu didžiausių sovietinės prekybos pasiekimų Kaune laikytas 1983 m. įvykęs „Merkurijaus“ prekybos centro atidarymas. Estetiniam parduotuvių išorės vaizdui pagerinti ir parduotuvėse buvusių prekių paklausai padidinti naudotasi prekių reklama. Tačiau tokios priemonės neužmaskavo oficialiose prekybos vietose buvusio kokybiškų prekių trūkumo ir neskatino pirkėjų įsigyti nekokybiškų arba nepatrauklios prekinės išvaizdos prekių. Didesnius poreikius prekėms kėlusius miesto gyventojus drabužiais ir avalyne turėjo aprūpinti miesto fabrikų ateljė, gaminusios pastarąsias prekes pagal individualius klientų užsakymus, bet ir čia buvo

taikomas oficialiosios mados reglamentavimas bei egzistavo tos pačios deficito problemos. Tačiau jau nuo XX a. 7-ojo dešimtmečio nepatenkinti vartotojų lūkesčiai prekių asortimentu ir kokybe skatino juos vis aktyviau ieškoti alternatyvių vartojimo galimybių, iškeičiant oficialiose prekybos vietose parduodamas prekes į buvusias šešėlinėje rinkoje.

3. Antrosios sovietinės okupacijos pradžioje ideologinis sovietinės valdžios reikalavimas visiškai sunaikinti privatų verslą buvo neįmanomas tiek dėl praktinių valdžios galimybių nebuvimo jį likviduoti, tiek dėl būtinybės palikti ribotos apimties smulkų privačios prekių gamybos ir prekybos sektorius. Nuo XX a. 7-ojo dešimtmečio daugiausia kauniečių vertėsi aprangos siuvimu ir mezgimu, o nuo 8-ojo dešimtmečio pastarųjų populiarumą ypač sustiprino išaugusi trikotažo gaminių paklausa. Tačiau pastarųjų verslų teisėtą vykdymą ypač apsunkino oficialiojoje rinkoje vyravęs deficitas reikalingų žaliavų, kurias gyventojai įsigydavo neteisėtai – pirkdavo iš grobstytojų arba grobstydavo patys iš Kauno miesto lengvosios pramonės gamyklų. Įvertinusi didelį darbingų asmenų įsitraukimą į trikotažo gaminių mezgimo ir siuvimo verslus bei padidėjusį šiems verslams reikalingų žaliavų grobstymą iš Kauno miesto lengvosios pramonės gamyklų, sovietinė valdžia įvedė šio verslo ribojimus, uždrausdama mezgimui ir siuvimui naudoti mechanines priemones ir savo žaliavas. Dėl šios priežasties nuo XX a. 8-ojo dešimtmečio Kaune veikęs didelis skaičius nelegalių namudininkų dirbtuvių, paslėptų gyvenamosiose arba pagalbinėse patalpose, dar labiau išsiplėtė, o valdžios institucijų dokumentuose buvo fiksuojama kelis kartus daugiau kauniečių palyginti su kitų Lietuvos miestų gyventojais, gaminusių ir prekiausių sovietinės Lietuvos turguose savo gaminiams ar pažeidusių gaminių ir prekiaavimo tvarką.
4. XX a. 9-ojo dešimtmečio pradžioje siuvimo ir mezgimo verslai pasiekė populiarumo viršūnę dėl kylančios siūtų ir megztų gaminių paklausos su padirbtais vakarietiškas prekių ženklais, kurie imituodavo vakarietiškas prekes. Kauno gyventojai glaudžiai bendradarbiavo su vietiniais ir atvykusiais iš kitų Sovietų Sąjungos vietų spekuliantais, realizuodami tokias prekes, todėl galėjo sutelkti dėmesį prekių gamybai ir išvengti valdžios institucijų sankcijų, grėsusių dėl uždraustų verslų vykdymo ar spekuliacijos. Legalumo ribas peržengusi individuali darbinė veikla skatino ją įsitraukti vis daugiau darbingo amžiaus asmenų, kurie nuolat tobulino verslų vykdymo techniką ir didino pagamintų prekių kiekius. Tapusi pagrindine darbingų asmenų, o ne papildoma socialiai pažeidžiamų asmenų grupių veikla, individuali darbinė veikla padidino ją vykdžiusių asmenų pajamas, kurias valdžia traktavo kaip neteisėtas. XX a. 9-ojo dešimtmečio pabaigoje didelių neteisėtų pajamų gavimas suformavo finansiškai pajėgų, brangių

nekilnojamoju ir kitokiu turtu apsirūpinusį gyventojų sluoksnį Kauno mieste. XX a. 7–9 dešimtmečiais Kaune individuali darbinė veikla formavo ir plėtė ja besivertusių asmenų verslumo įgūdžius, o jų pagamintos prekės kauniečiams suteikė vieną iš alternatyvų įsigyti vartojimo prekių.

5. Sovietinės šešėlinės ekonomikos pagrindą sudarė kai kurios sovietinės baudžiamosios teisės aktuose numatytų ūkinių nusikaltimų sričiai priskirtos nusikalstamos veikos – vertimasis draudžiamais verslais ir spekuliacija, kurios buvo įtvirtintos 1961 m. birželio 26 d. priimtame LTSR baudžiamajame kodekse. Švelnesnė atsakomybės forma už pastarųjų nusikalstamų veikų vykdymą buvo numatyta 1981 m. gruodžio 13 d. priimtame LTSR administracinių teisės pažeidimų kodekse. Uždraustų verslų sąrašas buvo išdėstytas imperatyviai teisės aktuose, reguliavusiuose individualią darbinę veiklą, o jų turinys daugiausia apėmė avalynės gaminimą ir trikotažo bei kitokių gaminių gaminimą draudžiamomis turėti asmenims siuvimo ir mezgimo mašinomis arba iš pagrobtų žaliavų. Spekuliaciją sudarė prekių supirkimas ir pardavimas, kuriuo ją įvykdęs asmuo siekė pasipelnyti. Pagal formuotą TSRS ir LTSR Aukščiausiųjų teismų praktiką, spekuliacija laikyta pavojingiausiu ūkiniu nusikaltimu, pažeidusiu sovietinės prekybos ir piliečių interesus, dirbtinai kėlusiu deficitą ir nepagrįstai aukštas prekių kainas. Kaip parodė 1960–1990 m. Kauno miesto liaudies teismų, LTSR Aukščiausiojo Teismo praktika ir Kauno m. LDT finansų skyriaus medžiaga, daugiausia asmenys įvykdydavo smulkios spekuliacijos atvejų, už kuriuos kauniečiams kildavo administracinė atsakomybė, ir paprastosios spekuliacijos atvejų, už kuriuos kildavo baudžiamoji atsakomybė, numačiusi maksimalią 2 metų laisvės atėmimo bausmę.
6. Pagrindine vieša spekuliacijos vieta XX a. 7–9-uoju dešimtmečiais Kaune tapo mieste veikę sendaikčių ir žemės ūkio turgūs – geležinkelio stoties, Aleksoto, Žaliakalnio, Vilijampolės ir LTSR 25-mečio. Tačiau kauniečiai spekuliuo ne tik savo miesto turguose, bet ir kitų Lietuvos miestų ar Sovietų Sąjungos respublikų turguose. Siekdama sustabdyti spekuliaciją, sovietinė valdžia nutarė uždaryti sendaikčių turgavietes ir uždrausti kolūkinėse turgavietėse sendaikčių prekybą, kuria spekuliantai maskavo savo veiklą. Tačiau nepavykus išplėsti komiso parduotuvių tinklo, kur būtų perkelta sendaikčių prekyba, apsiribojo sendaikčių turgaviečių veiklos suvaržymu. Spekuliantai prekiaavo ir Kauno miesto viešosiose erdvėse, kuriose koncentruodavosi dideli miestiečių ar turistų srautai – prie Soboro, Laisvės alėjoje, prie „Merkurijaus“ prekybos centro, Rotušės aikštėje, prie Kauno pilies. Miesto svečiams ir potencialiems pirkėjams spekuliantai savo prekių siūlydavo ir Kauno autobusų stoties bei Miesto sodo tualetuose. Viešose Kauno miesto erdvėse vyravo smulki spekuliacija dėl rizikos būti sugautiems

milicijos pareigūnų, todėl stengtasi spekuliuoti mažu prekių kiekiu, už kurio pardavimą kiltų tik administracinė atsakomybė. Stambesnio masto spekuliacija, kuriai buvo būdingas didelis kiekis prekių arba prekių specifika reikalavo atidesnio jų įvertinimo, vyko privačiose gyventojų erdvėse – butuose ir namuose. Sovietinės valdžios siekis sustabdyti Kaune klestinčią spekuliaciją nebuvo efektyvus dėl didelio spekuliacijos masto, įvairių institucijų tarnautojų ir pareigūnų korupcinių ryšių su šešėlinio verslo atstovais ir nepakankamos pareigūnų kvalifikacijos. XX a. 7–9-uoju dešimtmečiais draudžiami verslai ir spekuliacija tapo didžiausiu sovietinės šešėlinės ekonomikos elementu, užpildžiusiu oficialiosios ekonomikos sudarytas prekių deficito nišas. Ši veikla ne tik ženkliai išplėtė gyventojų vartojimo galimybes apsirūpinti retai oficialiame prekybos tinkle pasitaikančiomis ar nesančiomis prekėmis, bet ir formavo bei nuolat tobulino šešėlinėje ekonomikoje veikusių asmenų verslumo įgūdžius.

7. Atsakant į disertacijoje iškeltą tyrimo tikslą, galima daryti išvadą, jog XX a. 7–9-uoju dešimtmečiais leista ir drausta privačia ekonomine veikla vertęsi asmenys Kaune vystė savo verslumo įgūdžius, atsakydami į sovietinėje visuomenėje kilusį nuolatinį naujų prekių poreikį ir deficitą. Verslumo įgūdžių tobulėjimą skatino ne tik būtinų, bet ir asmens prestižą garantavusių prekių poreikis, o galimybes šį poreikį patenkinti turėjo spekuliantai bendradarbiaudami su leidžiama versliška veikla užsiėmusiais asmenimis. Kauniečių verslumo įgūdžiai XX a. 7–9-uoju dešimtmečiais iš esmės formavosi ir vystėsi sovietinės šešėlinės ekonomikos srityje, bandant išvengti sovietinės valdžios ribojimų leidžiamai versliškai veiklai, žaliavų trūkumo ir valdžios siekio eliminuoti sovietinę šešėlinę ekonomiką.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

1. ŠALTINIAI

1.1. Archyviniai šaltiniai

Kauno apskrities archyvas (KAA)

F. R-292 – Kauno miesto liaudies deputatų tarybos vykdomasis komitetas

Ap. 2 – Komisijų veiklos bylų apyrašas

Ap. 7 – Išslaptintų bylų apyrašas

F. R-372 – Kauno miesto liaudies deputatų tarybos vykdomojo komiteto Prekybinių organizacijų valdyba

Ap. 1 – Veiklos bylų apyrašas

F. R-375 – Kauno miesto liaudies deputatų tarybos vykdomojo komiteto Finansų skyrius

Ap. 1 – Veiklos bylų apyrašas

F. R-561 – Kauno miesto Lenino rajono liaudies deputatų tarybos vykdomasis komitetas

Ap. 1 – Veiklos bylų apyrašas

F. R-563 – Kauno miesto Lenino rajono liaudies deputatų tarybos vykdomojo komiteto Finansų skyrius

Ap. 2 – Konfiskuoto, bešeimininkio turto bylų apyrašas

F. R-566 – Kauno miesto Požėlos rajono liaudies deputatų tarybos vykdomasis komitetas

Ap. 1 – Veiklos bylų apyrašas

F. R-568 – Kauno miesto Požėlos rajono liaudies deputatų tarybos vykdomojo komiteto Finansų skyrius

Ap. 2 – Konfiskuoto, bešeimininkio turto bylų apyrašas

F. R-571 – Kauno miesto Panemunės rajono liaudies deputatų tarybos vykdomasis komitetas

Ap. 1 – Veiklos bylų apyrašas

F. R-573 – Kauno miesto Panemunės rajono liaudies deputatų tarybos vykdomojo komiteto Finansų skyrius

Ap. 1 – Veiklos bylų apyrašas

Lietuvos centrinis valstybės archyvas (LCVA)

F. R-164 – Lietuvos TSR finansų ministerija

Ap. 3 – Valstybės pajamų skyriaus veiklos bylų apyrašas

Ap. 20 – Valdybų ir skyrių veiklos bylų apyrašas

F. R-754 – Lietuvos TSR Ministrų Taryba

- Ap. 15 – Buvusių įslaptintų veiklos bylų apyrašas
- F. R-772** – Lietuvos TSR prekybos ministerija
Ap. 4 – Veiklos bylų apyrašas
- F. R-808** – Lietuvos TSR Aukščiausiasis Teismas
Ap. 1 – Veiklos bylų apyrašas
Ap. 7 – Baudžiamųjų bylų kasacinių nutarčių ir raidynų bylų apyrašas
- F. R-809** – Lietuvos TSR prokuratūra
Ap. 3 – Veiklos bylų apyrašas
- Lietuvos ypatingasis archyvas (LYA)**
- F. K-1** – Lietuvos TSR valstybės saugumo komitetas (KGB)
Ap. B/n-1 – LTSR KGB centro skyrių raštvedybos bylų (nenustatytos struktūrinės priklausomybės) apyrašas
- F. K-18** – Lietuvos TSR valstybės saugumo komiteto (KGB) miestų skyriai
Ap. 1 – Veiklos bylų apyrašas
- F. K-41** – Lietuvos TSR valstybės saugumo komiteto (KGB) 2-oji valdyba
Ap. 1 – Veiklos bylų apyrašas
- F. V-105** – Lietuvos TSR vidaus reikalų ministerijos (MVD) Inspekcinis skyrius
Ap. 1 – Veiklos bylų apyrašas

1.2. Publikuoti šaltiniai

1. BUBNYS, Vytautas. *Nesėtų rugių žydėjimas*. Vilnius, 1977.
  2. *Kaunas aštuntajame penkmetyje (1966–1970)*. Kaunas, 1971.
  3. *Kauno miesto ekonomika ir kultūra 1961–1966 metais*. Kaunas, 1968.
  4. *Kauno miesto ekonomika ir kultūra 1965–1971 metais*. Kaunas, 1972.
  5. *Kauno ūkis ir kultūra: statistinių duomenų rinkinys*. Kaunas, 1962;
  6. *Lietuvoje ryžiai neaugo: politiniai anekdotai*. Vilnius, 1990.
  7. MARCINKEVIČIUS, Justinas. *Pušis, kuri juokėsi*. Vilnius, 1961.
- Внеочередной XXI съезд Коммунистической партии Советского Союза. 27 января – 5 февраля.
8. 1959 года: стенографический отчет. Москва, 1959, Т. 1.
  9. ХЛЫНОВСКИЙ, Леонид. Анекдоты из России [žiūrėta 2015 07 06]. Prieiga per internetą: <http://www.anekdot.ru/id/551111/>.
  10. *Хозяйство и культура города Каунаса: статистический сборник*. Каунас, 1962.
  11. *XX съезд коммунистической партии Советского Союза (14–25 февраля 1956 года)*:

1.3. Teisės šaltiniai

1. 1935 m. Kainų priežiūros įstatymas. *Vyriausybės žinios*, 1935, Nr. 471.
2. 1940 m. rugpjūčio 25 d. Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Konstitucija (Pagrindinis Įstatymas). *Vyriausybės žinios*, 1940 09 10, Nr. 730.
3. 1943 m. balandžio 30 d. TSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakas „Dėl gyventojų pajamų mokesčio“. *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*, 1943, Nr. 3.
4. 1976 m. birželio 7 d. LTSR Ministrų Tarybos nutarimas Nr. 190 „Dėl piliečių namudinių bei amatininkišκών verslų nuostatų“. *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*, 1976, Nr. 18–158.
5. 1976 m. gegužės 3 d. TSRS Ministrų Tarybos nutarimas Nr. 283 „Dėl piliečių namudinių ir amatininkišκών verslų nuostatų patvirtinimo“. *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*, 1976, Nr. 18–158.
6. 1978 m. balandžio 20 d. Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Konstitucija (Pagrindinis Įstatymas). *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*, 1978, Nr. 11–130.
7. APANAIVIČIUS, Martynas, et al. *Lietuvos TSR baudžiamojo kodekso komentaras*. Vilnius, 1974.
8. *Baudžiamasis statutas*. Kaunas, 1930.
9. CIRTAUTAS, A., et al. *Tarybinė teisė*. Vilnius, 1982.
10. ČAIKA, Romualdas. Dėl spekuliacijos kvalifikavimo. *Socialistinė teisė*, 1971, Nr. 1.
11. GALINIS, A. Administracinė ir baudžiamoji atsakomybė už vertimąsi uždraustu verslu. *Socialistinė teisė*, 1975, Nr. 1.
12. *Individuali darbinė ir kooperatyvų veikla: įstatymų rinkinys*. Vilnius, 1988.
13. *Lietuvos TSR administracinių teisės pažeidimų kodeksas*. Vilnius, 1985.
14. *Lietuvos TSR Aukščiausiojo Teismo plenumo nutarimų rinkinys, 1961–1973 m.* Vilnius, 1974.
15. Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakas „Dėl rajonų sudarymo Kauno mieste“. *Kauno tiesa*, 1962 m. gruodžio 12 d.
16. *Lietuvos TSR baudžiamasis kodeksas*. Vilnius, 1961.
17. *Lietuvos TSR baudžiamasis kodeksas*. Vilnius, 1970.
18. *Lietuvos TSR galiojančių įstatymų sisteminis rinkinys*. Vilnius, 1974, T. 2.
19. *Lietuvos TSR galiojančių įstatymų sisteminis rinkinys*. Vilnius, 1978, T. 14.

20. *Lietuvos TSR įstatymų, Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakų ir Vyriausybės nutarimų chronologinis rinkinys*. Vilnius, 1956, T. 1: 1940–1947 m.
21. *Lietuvos TSR įstatymų, Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakų ir Vyriausybės nutarimų chronologinis rinkinys*. Vilnius, 1957, T. 2: 1948–1950 m.
22. *Lietuvos TSR įstatymų, Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakų ir Vyriausybės nutarimų chronologinis rinkinys*. Vilnius, 1958, T. 6: 1957 m.
23. БЕЛЯЕВ, Николай А. *Курс советского уголовного права: часть особенная*. Ленинград, 1978, Т. 4.
24. *Сборник постановлений пленума Верховного суда СССР*. Москва, 1987.
25. *Уголовный кодекс РСФСР*. Москва, 1950.
26. *Уголовный кодекс РСФСР*. Москва, 1961.

1.4. Periodiniai leidiniai

1. *Amatininkas*, 1940.
2. *Diena*, 1935.
3. *Jaunimo gretos*, 1944–1990.
4. *Kauno tiesa*, 1950–1990.
5. *Komjaunimo tiesa*, 1944–1989.
6. *Komunistas*, 1945–1990.
7. *Kooperatininkas*, 1963–1990.
8. *Lietuvos žinios*, 1923, 1926.
9. *Literatūra ir menas*, 1986.
10. *Policija*, 1925, 1937.
11. *Rytas*, 1935.
12. *Socialistinė teisė*, 1968–1989.
13. *Statyba ir architektūra*, 1969, 1974.
14. *Šluota*, 1958–1990.
15. *Švyturys*, 1949–1990.
16. *Tarybų Lietuva*, 1940–1950.
17. *Tiesa*, 1945–1990.
18. *Už gražią buitį*, 1974–1988.
19. *Vakarinės naujienos*, 1958–1990.

1.4.1. Straipsniai

1. ARONAS, Aleksandras; BALČIŪNAS, Vytautas. Mikrorajonų visuomeniniai-prekybiniai centrai. *Statyba ir architektūra*, 1969, Nr. 11.
2. BALČIŪNAS, A. „Girstupis“ jūsų paslaugoms. *Kauno tiesa*, 1971 04 01, Nr. 79.
3. BALČIŪNAS, Stanislovas. „Švyturio“ žurnalisto Stanislovo Balčiūno interviu su LTSR vidaus reikalų ministru, milicijos generolu majoru Stasiu Lisausku. *Švyturys*, 1986, Nr. 21.
4. BALČIŪNAS, Stanislovas. Naujas Kauno gyvenimo ritmas. *Švyturys*, 1985, Nr. 18.
5. BALKYTĖ, E. Kur eisim su džinsais? *Jaunimo gretos*, 1983, Nr. 1.
6. BALTUŠYTĖ, R. Nemadingos mados. *Švyturys*, 1975, Nr. 9.
7. BARTULIS, P. Permainų metas. *Kooperatininkas*, 1985, Nr. 2.
8. BARTUSEVIČIŪTĖ, B. Menas prekiauti. *Komunistas*, 1983, Nr. 8.
9. BOGUŠIENĖ, V. Nusikaltimo šaknys: godumas ir netvarka. *Tiesa*, 1986 06 11, Nr. 135.
10. BOGUŠIENĖ, V. Prekystaliai su skląsteliu iš vidaus. *Tiesa*, 1986 06 22, Nr. 145.
11. BUKINAS, E. Kaip suvaryti džiną į butelį? *Švyturys*, 1982, Nr. 6.
12. BURDULIS, A. Nedirbo, trūko pinigų... . *Kauno tiesa*, 1982 05 18, Nr. 113.
13. DEGULIS, A. Pralobti spekuliuojant nepavyko. *Kauno tiesa*, 1986 08 08, Nr. 183.
14. G-IS, V. Kainų viešumo reikalu. *Policija*, 1925, Nr. 6.
15. GEČAITĖ, J. Ar buvai „tolkučkėje“? *Už gražią buitį*, 1975 08 22, Nr. 32.
16. GIEDRIMIENĖ, E. „Disko“ stilius. *Jaunimo gretos*, 1980, Nr. 11.
17. Iš nykštuko užrašų. *Lietuvos žinios*, 1923 01 10, Nr. 7.
18. IGNOTAS, M. Respublikos vardu. *Švyturys*, 1982, Nr. 3.
19. Individuali darbinė veikla ir nedarbo pajamos. *Tiesa*, 1986 09 04.
20. JANULIS, J. Daugiau madingų modelių. *Kauno tiesa*, 1986 03 06, Nr. 55.
21. JANULIS, J. Nauji gaminiai vartotojui. *Kauno tiesa*, 1986 09 23, Nr. 220.
22. JOKŪBAITIS, S. Kaip jus aptarnauja prekyvietė „Kalniečiai“?. *Kauno tiesa*, 1986 06 04, Nr. 129.
23. JOKŪBAITIS, S. Niekur nedirbančios... *Kauno tiesa*, 1987 11 11, Nr. 260.
24. JURKŪNAS, J. Dar apie poskvernio prekybą. *Kauno tiesa*, 1973 04 26, Nr. 98.
25. JURONIS, L. Kur plonėja piniginė. *Švyturys*, 1971, Nr. 20.
26. Kaip vyksta kooperatinių gamybinių artelių organizavimas. *Amatininkas*, 1940 10 15, Nr. 19.
27. Kauno m. Stalino rajono finansų skyriaus vedėjo T. Brazdžionio atsakymas į 1947 m. liepos 4 d. Tarybų Lietuvos laikraštyje spausdintą straipsnį „Su šaknimis išrauti spekuliaciją“. *Tarybų Lietuva*, 1947 07 11, Nr. 163 (1197).

28. Kauno miesto Vykdomojo komiteto finansų skyriaus skelbimas. *Tarybų Lietuva*, 1944 12 16, Nr. 149.
29. KAUSPĖDAS, Algirdas. Keliai veda į „Merkurijų“. *Literatūra ir menas*, 1986 07 06, Nr. 27.
30. KIRDEIKA, A. Miesčioni, koks tavo veidas? *Jaunimo gretos*, 1983, Nr. 1.
31. Kodėl nekovojama su spekuliacija. *Lietuvos žinios*, 1926 03 13, Nr. 59.
32. Kova prieš spekuliaciją – visų bendras reikalas. *Tarybų Lietuva*, 1948 01 06, Nr. 4 (1347).
33. KRAMNICKAS, A. Aktualūs prekybos tinklo klausimai. *Kauno tiesa*, 1964 09 05, Nr. 211.
34. KUDABA, V. Reklama senamiestyje ir mikrorajonuose. *Kooperatininkas*, 1986, Nr. 3.
35. LIGAČIOVAS, J. Kokybės gerinimas – ekonominės politikos centras. *Komunistas*, 1985, Nr. 10.
36. LIUBICKAJA, L.; LIUBICKIS, A. Butų statyba: pasiekimai, uždaviniai, problemos. *Komunistas*, 1983, Nr. 3.
37. LOMEIKA, K. Kauniečių pasididžiavimas. *Kooperatininkas*, 1983, Nr. 3.
38. LUKŠA, A. Gatvių darbštuolės. *Šluota*, 1986, Nr. 3.
39. MASALSKYTĖ, Aldona. Prekyba turguje ...iš po skverno. *Tiesa*, 1986 01 22, Nr. 12.
40. Miesto prie Nemuno ir Neries ateitis. *Kauno tiesa*, 1970 12 12.
41. MILIUKŠTIS, V. Mieste ties Nemuno ir Neries santaka. *Statyba ir architektūra*, 1974, Nr. 6.
42. MISEVIČIUS, Vilius. Laisvės alėjos puošmena. *Kauno tiesa*, 1968 03 06, Nr. 55.
43. Pagal paskirtį. *Kauno tiesa*, 1987 10 21, Nr. 242.
44. PETKEVIČIENĖ, J. Vyrauja klasikinis stilius. *Už gražių buitį*, 1975 03 21, Nr. 11.
45. Plečiamas krautuvių tinklas. *Tarybų Lietuva*, 1944 10 14, Nr. 32.
46. POŽĖRA, K. Varžytinės su Aleksoto nuvorišais. *Kauno tiesa*, 1983 04 01, Nr. 75.
47. RADVILAVIČIŪTĖ, Giedra; KALINAUSKAITĖ, Danutė. Vienas iš prakeiktųjų klausimų – kaip gerai gyventi? *Jaunimo gretos*, 1986, Nr. 10.
48. RAZMISLEVIČIŪTĖ, R. Kokį drabužį vilki blogis? *Komjaunimo tiesa*, 1983 01 04.
49. Reportažas iš Kauno. *Rytas*, 1935 05 17, Nr. 112.
50. SAKAVIČIUS, Mykolas. Pašėlusi daiktų jėga. *Komjaunimo tiesa*, 1987 09 11, Nr. 173.
51. SIKORSKIS, Romualdas. Darbštumą skatiname, nesąžiningumą smerkiame. *Tiesa*, 1987 01 29.
52. SIKORSKIS, Romualdas. Tik taip, kaip leidžia įstatymas. *Tiesa*, 1986 09 16.
53. SINKEVIČIUS, A. Po vartojimo kulto skraiste. *Komunistas*, 1980, Nr. 10.
54. Siuva ir vyrams, ir moterims. *Už gražių buitį*, 1983 02 04, Nr. 5.
55. SKINDERIENĖ, I. Aukšta platforma ir klasikinis siluetas. *Už gražių buitį*, 1975 09 12, Nr. 36.
56. SPRINDYS, Algimantas. Naujasis prekybos centras Kaune. *Statyba ir architektūra*, 1969,

Nr. 2.

57. STRAUKAS, Bronius. Kas dalyvauja varžytinėse? *Policija*, 1937, Nr. 22.
58. ŠEINBERGAS, M. Turgavietė: socialinis ekonominis aspektas. *Komunistas*, 1983, Nr. 2.
59. ŠERMUKŠNIS, P. Laisvos prekybos pirmoji diena. *Tarybų Lietuva*, 1947 12 16, Nr. 296.
60. ŠERMUKŠNIS, P. Su šaknimis išrauti spekuliaciją. *Tarybų Lietuva*, 1947 04 04, Nr. 157.
61. ŠERMUKŠNIS, P. Sudrausti spekuliantus. *Tarybų Lietuva*, 1947 02 28, Nr. 50.
62. Tarybų Lietuvoje vėl atgyja tekstilės pramonė. *Tarybų Lietuva*, 1944 08 16, Nr. 49.
63. TARVYDAS, R.; BELECKAS, S. Turgaus kronikos. *Jaunimo gretos*, 1989, Nr. 12.
64. Turgus toks, koks yra. *Vakarinės naujienos*, 1986 11 05, Nr. 254.
65. VAIVADA, A.; JANAVIČIUS, B. Kelios pastabos apie miesto reklamą. *Kauno tiesa*, 1963 12 22, Nr. 300.
66. VISV. A. Iš barzdotų žemaičių tėvynės. *Diena*, 1935 02 10, Nr. 6.
67. VLASOVAS, J. Spekuliacija po artelės iškaba. *Tarybų Lietuva*, 1947 09 14, Nr. 219.
68. ZBRIŽEVAS, A. Buities tarnyba ir mada. *Už gražių buitį*, 1975 01 31, Nr. 4.
69. ZINKEVIČIUS, Jonas. Kolūkinė prekyba Kaune. *Kooperatininkas*, 1984, Nr. 4.
70. ŽEBRAUSKAS, T. Pagrindinis dėmesys – pirkėjui. *Komjaunimo tiesa*, 1983 02 19.
71. ŽEMAITIS, V. Deficitas. *Švyturys*, 1975, Nr. 2.
72. ŽUKAUSKAITĖ, A. Basi... žiemą. *Komjaunimo tiesa*, 1987 12 29.

LITERATŪRA

1. ALEKSANDRAVIČIUS, Egidijus. *Praeitis, istorija ir istorikai*. Vilnius, 2000.
2. AMBRULEVIČIŪTĖ, Aelita. Vartotojų užuomazgos Lietuvoje XIX a. antra pusė – XX a. pradžia. *Sociologija: Mintis ir veiksmas*, 2013, Nr. 2.
3. ANTANAITIS, Kastytis. Sovietinė kultūros reglamentavimo sistema Lietuvoje XX a. II pusėje. *Darbai ir dienos*, 2012, T. 58.
4. ANTANAITIS, Kastytis. *Sovietinė Lietuvos, Latvijos ir Estijos nomenklatūra (1953–1990 m.). Dėsningumai ir ypatumai*. Daktaro disertacija. Kaunas, 2001.
5. ANTANAITIS, Kastytis. Sovietinės Lietuvos politinio režimo slaptumas ir jo šiuolaikinio tyrimo problemos. *(Ne)užvaldyti prisiminimai: sovietinio laikotarpio tyrimų problemos. Mokslinė konferencija 2008 lapkričio 13–14: programa ir pranešimų tezės*. Sud. Linara DOVYDAITYTĖ, Edgaras KLIVIS. Kaunas, 2008.
6. ANUŠAUSKAS, Arvydas, et al. *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*. Vilnius, 2005.
7. ANUŠAUSKAS, Arvydas. KGB reakcija į 1972 m. įvykius. *Genocidas ir rezistencija*, 2013,

Nr. 1.

8. ANUŠAUSKAS, Arvydas. *KGB. Visiškai slaptai*. Vilnius, 2015.
9. BAČIULIS, Audrius. Kauniečiai užaugo žiūrėdami į Vakarus, vilniečiai – į Rytus. *Veidas*, 2011, Nr. 35.
10. BAGUŠAUSKAS, Juozapas Romualdas. *Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui ir jo slopinimas*. Vilnius, 1999.
11. BAREVIČIŪTĖ, Jovilė Kotryna. In memoriam: negailestingas socialinis diagnostikas (Jean Baudrillard 1929–2007). *Problemos*, 2009, Nr. 72.
12. BARTLETT, Djurdja. *Fashion East: the spectre that haunted socialism*. Cambridge, 2010.
13. BAUDRILLARD, Jean. *Vartotojų visuomenė: mitas ir struktūros*. Kaunas, 2010.
14. BAUMAN, Zygmunt. *Vartojamas gyvenimas*. Vilnius, 2011.
15. BOETTKE, Peter J. *Why perestroika failed: the politics and economics of socialist transformation*. London, New York, 2003.
16. BRANCATO, Ekaterina. *Markets versus hierarchies: a political economy of Russia from the 10th century to 2008*. Cheltenham, Northampton, 2009.
17. BUCHLI, Victor. *An archaeology of socialism*. Oxford, New York, 1999.
18. BUKELEVIČIŪTĖ, Dalia, et al. *Lietuvos valstybės kontrolės istorija*. Vilnius, 2015.
19. BULOTA, Rytis. Visuomeninės nuostatos ir (nepastebima) rezistencija Kaune vėlyvuosiu sovietmečiu. *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 2011, Nr. 2.
20. BURACAS, Antanas; MITRIKAS, Algimantas; TREPUILA, Algirdas. *Vartojimas ir laisvalaikis*. Vilnius, 1986.
21. CHERNYSHOVA, Natalya. Consuming technology in a closed society: household appliances in Soviet urban homes of the Brezhnev era. *Ab Imperio*, 2011, No. 2.
22. CHERNYSHOVA, Natalya. Consumption and gender under late socialism, Economic History Society Annual Conference, Nottingham, 2008 [žiūrėta 2014 10 01]. Prieiga per internetą: <http://www.ehs.org.uk/events/academic-papers-2008.html>.
23. CHERNYSHOVA, Natalya. *Soviet consumer culture in the Brezhnev era*. Hoboken, 2013.
24. ČERNEVIČIŪTĖ, Jūratė. Gyvenimo stilius ir vartojimas. *Interstudies humanitatis. Naujieji identitetai kūrybinėse industrijose*. Sud. Gintautas MAŽEIKIS. Šiauliai, 2006, Nr. 3.
25. ČERNEVIČIŪTĖ, Jūratė. T. Vebleno parodomojo vartojimo teorija ir šiuolaikinės kultūros bei tyrimų problemos. *Problemos*, 2003, Nr. 64.
26. DANILIAUSKAS, Antanas. *Lietuvos miesto gyventojų materialinė kultūra XX a.* Vilnius, 1978.
27. DANILIAUSKAS, Antanas; KALNIUS, Petras. *Lietuvos TSR pramonės darbininkų kultūros ir šeimos etnografinės problemos*. Vilnius, 1983.

28. DARGIS, Alvydas. *Laiškai iš diskotekos*. Kaunas, 1991.
29. DARGIS, Dailius. *Tikroji Daktarų istorija*. Vilnius, 2010.
30. DONSKIS, Leonidas. Nemylimas miestas. 2007 02 17 [žiūrėta 2015 03 23]. Prieiga per internetą: <http://www.delfi.lt/news/ringas/lit/ldonskis-nemylimas-miestas.d?id=12117348>.
31. DRĖMAITĖ, Marija. Svajonių fabrikai? Industrializacijos palikimas Baltijos jūros regione (1945–1990 m.) kultūros istorijos požiūriu. *Darbai ir dienos*, 2009, T. 52.
32. DRĖMAITĖ, Marija; PETRULIS, Vaidas; TUTLYTĖ, Juratė. *Architektūra sovietinėje Lietuvoje*. Vilnius, 2012.
33. EATON, Katherine B. *Daily life in the Soviet Union*. Westport, 2004.
34. EMELIANTSEVA, Ekaterina. The privilege of seclusions consumption strategies in the closed city of Severodvinsk. *Ab Imperio*, 2011, No. 2.
35. *Encyclopedia of contemporary Russian culture*. Eds. Tatiana SMORODINSKAYA, Karen E. ROMAINE, Helena GOSCILO. London, New York, 2007.
36. FITZPATRICK, Sheila. *Everyday Stalinism: ordinary life in extraordinary times: Soviet Russia in the 1930s*. New York, 1999.
37. FREUND, Paul Ch. In praise of vulgarity. In *Choise: the best of Reason*. Ed. Nick GILLESPIE. Dallas, 2004.
38. FRIDBERGAS, Š. Tarybų Lietuvos didžiųjų miestų pramonės raida. *Liaudies ūkis*, 1985, Nr. 4.
39. FRITZ, Verena. *State-building: a comparative study of Ukraine, Lithuania, Belarus, and Russia*. Budapest, New York, 2007.
40. FROMM, Erich. *Turėti ar būti?* Kaunas, 2005.
41. FUKS, Erika. Tada ir dabar. Kosminės bananų kainos ir prekės, dėl kurių galėjo ir sumušti, 2015 07 20 [žiūrėta 2015 08 04]. Prieiga per internetą: <http://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/tada-ir-dabar-kosmines-bananu-kainos-ir-prekes-del-kuriu-galejo-ir-sumusti.d?id=68513268>.
42. FÜRST, Juliane. *Stalin's last generation: Soviet post-war youth and the emergence of mature socialism*. Oxford, 2010.
43. GLINKINA, Svetlana. Russia's underground economy during the transition. In *Underground economies in transition: unrecorded activity, tax evasion, corruption, and organized crime*. Eds. Edgar L. FEIGE, Katarina OTT. Aldershot, Brookfield, 1999.
44. GOLUBEV, Alexey; SMOLYAK, Olga. Making selves through making things: Soviet do-it-yourself culture and practices of late Soviet subjectivation. *Cahiers du monde russe*, 2013, Vol. 54, No. 3–4.
45. GRYBAUSKAS, Saulius. *Sovietinė nomenklatūra ir pramonė Lietuvoje 1965–1985 metais*.

Vilnius, 2011.

46. GRYBKĀUSKAS, Saulius. Antisovietinės apraiškos ir nacionaliniai konfliktai pramonės įmonėse 1965–1985 m. *Darbai ir dienos*, 2007, T. 47.

47. GROSSMAN, Gregory. Subverted sovereignty: historic role of the Soviet underground. In *The tunnel at the end of the light: privatization, business networks, and economic transformation in Russia*. Eds. Stephen S. COHEN, et al. Berkeley, 1998.

48. GUDAITYTĖ, Kristina. Grobstytojai ir snaudaliai: apie „socialistinės nuosavybės“ grobstymą LSSR pramonėje. *Naujasis židinys-Aidai*, 2012, Nr. 4.

49. GUROVA, Olga. Ideology of consumption in the Soviet Union: from asceticism to the legitimating of consumer goods. *Anthropology of East Europe review*, 2006, Vol. 24, No. 2.

50. GUROVA, Olga. The art of dressing: body, gender and discourse on fashion in Soviet Russia in the late 1950's and the 1960's. In *The fabric of cultures: fashion, identity and globalization*. Eds. Eugenia. PAULICELLI, Hazel CLARK. Abingdon, New York, 2009.

51. HANSON, Philip. *The rise and fall of the Soviet economy: an economic history of the USSR from 1945*. London, New York, 2003.

52. HOFFMANN, David L. *Stalinist values: the cultural norms of Soviet modernity, 1917–1941*. Ithaca, 2003.

53. HOLY, Ladislav. *The little Czech and the Great Czech Nation: national identity and the post-communist transformation of society*. Cambridge, New York, 1996.

54. IOFFE, Olimpiad S. *Soviet law and Soviet reality*. Dordrecht, Boston, 1985.

55. IVANAUSKAS, Vilius. Biurokratinio valdymo stilius Lietuvoje brandžiojo socializmo metais, *Darbai ir dienos*, 2008, T. 50.

56. IVANAUSKAS, Vilius. *Lietuviškoji nomenklatūra biurokratinėje sistemoje: tarp stagnacijos ir dinamikos (1968–1988 m.)*. Vilnius, 2011.

57. IVANAUSKAS, Vilius. Sovietinė nomenklatūra ir išskirtinis vartojimas: nuo privilegijų iki nelegalumo, 2012 02 [žiūrėta 2013 05 11]. Prieiga per internetą: <http://sovietcase.eu/lt/wp-content/uploads/2012/02/V.-Ivanauskas-%E2%80%9ESovietin%C4%97-nomenklat%C5%ABra-ir-i%C5%A1skirtinis-vartojimas-nuo-privilegij%C5%B3-iki-nelegalumo.pdf>.

58. IVANAUSKAS, Vilius. Sovietmečio laimėjimai Lietuvoje ir jų interpretacijos: nomenklatūros veiklos vertinimas nacionaliniu aspektu. *Darbai ir dienos*, 2009, T. 52.

59. YURCHAK, Alexei. Entrepreneurial governmentality in postsocialist Russia: a cultural investigation of business practices. In *The new entrepreneurs of Europe and Asia: patterns of business development in Russia, Eastern Europe, and China*. Eds. Victoria E. BONELL, Thomas B. GOLD. Armonk, 2002.

60. YURCHAK, Alexei. *Everything was forever, until it was no more: the last Soviet generation*. Princeton, 2005.
61. JANAUSKIENĖ, Lija. Sovietų Sąjungos aprangos kontrolės mechanizmas: Baltijos šalių mados žurnalai „Banga“, „Rigas Modes“, „Siluett“ 1970–1990 m. *Istorija*, 2011, T. 84.
62. JONES, Anthony; MOSKOFF, William. *Ko-ops: the rebirth of entrepreneurship in the Soviet Union*. Bloomington, 1991.
63. *Kaunas 1918–2015: architektūros gidas*. Sud. Julija RĖKLAITĖ. Vilnius, 2015.
64. *Kauno architektūra*. Sud. Algė JANKEVIČIENĖ. Vilnius, 1991.
65. KAVALIAUSKAITĖ, Jūratė; MIKAILIENĖ, Živilė. „Vakarų palytėtųjų“ autonomija sovietmečiu: nuo hipių iki Roko maršų per Lietuvą. In *Sąjūdžio ištakų beiškant: nepaklusniųjų tinklaveikos galia*. Vilnius, 2012.
66. KAVALIAUSKAS, Tomas. Lietuviško versumo formos. In *Kitoks miestas*. Sud. Kristina KAVALIAUSKAITĖ. Vilnius, 2000.
67. KLUMBYS, Valdemaras. *Lietuvos kultūrinio elito elgsenos modeliai sovietmečiu*. Daktaro disertacija. Vilnius, 2009.
68. KORNAI, János. *The socialist system: the political economy of communism*. Princeton, 2000.
69. KOZOVOI, Andrei. Eye to eye with the „Main Enemy“: Soviet youth travel to the United States. *Ab Imperio*, 2011, No. 2.
70. KUKLYTĖ, Birutė. Estrada ir muzikinė saviveikla Sovietų Lietuvoje aštunto ir devinto dešimtmečių sandūroje: alternatyvių formų kūrimas ir paskutinis diktatas. *Lietuvos istorijos studijos*, 2012, T. 29.
71. *Laisvės proveržiai sovietiniame Kaune: nuo slapto pogrindžio iki atviro protesto*. Sud. Rimantė TAMOLIŪNIENĖ. Kaunas, 2007.
72. LAKAČAUSKAITĖ, Regina. Miestiečio butas Sovietų Lietuvoje 1945–1990 m.: ideologijos atspindžiai gyvenamojoje erdvėje. *Naujasis židinys-Aidai*, 2010, Nr. 1–2.
73. LANE, David. Russia: the oil elite's evolution, divisions, and outlooks. *Elites after state socialism: theories and analysis*. Eds. John HIGLEY, György LENGYEL. Lanham, 2000.
74. LANE, David. *Soviet society under perestroika*. New York, 2002.
75. LEDENEVA, Alena V. *Russia's economy of favours: blat, networking, and informal exchange*. Cambridge, New York, 1998.
76. *Lietuvos verslo istorija: svarbiausios tūkstantmečio gairės*. Sud. Liudvikas GADEIKIS. Vilnius, 2010.
77. LIPTON, David; SACHS, Jeffrey. Creating market economy in Eastern Europe: the case of Poland. *Brookings papers on economic activity*, 1990, Vol. 21, Issue 1.

78. LITVIN, Alter; KEEP, John. *Stalinism: Russian and Western views at the turn of the millennium*. London, New York, 2005.
79. LUKAITYTĖ, Rasa. E. Aleksandravičius: mūsų požiūris į verslininkus susiformavo sovietmečiu, 2010 11 13 [žiūrėta 2015 08 04]. Prieiga per internetą: <http://www.delfi.lt/verslas/verslas/ealeksandravicius-musu-poziuris-i-verslininkus-susiformavo-sovietmeciu.d?id=38526267>.
80. *Man, state and society in the Soviet Union*. Ed. Joseph L. NOGEE. New York, 1972.
81. MARCINKEVIČIENĖ, Rūta. Kauno vardo konotacija: vardažodžių semantika. *Kauno istorijos metraštis*, 2000, T. 2.
82. MATONYTĖ, Irmina. *Posovietinio elito labirintai*. Vilnius, 2001.
83. MATTHEWS, Mervyn. *Poverty in the Soviet Union: the life-styles of the underprivileged in recent years*. Cambridge, New York, 2008.
84. MCCANTS, Anne. Meeting needs and suppressing desires: consumer choice models and historical data. *Journal of interdisciplinary history*, 1995, Vol. 26, No. 2.
85. MEŠKAUSKAS, Kazimieras. *Lietuvos ūkis 1940–1990*. Vilnius, 1994.
86. MEŠKAUSKAS, Kazimieras. *Tarybų Lietuvos industrializavimas*. Vilnius, 1960.
87. MEŠKAUSKAS, Kazimieras; MEŠKAUSKIENĖ, Malvina. *Lietuvos pramonė socializmo laikotarpiu*. Vilnius, 1980.
88. MISIŪNAS, Romualdas; TAAGEPERA, Rein. *Baltijos valstybės: priklausomybės metai, 1940–1980*. Vilnius, 1992.
89. NAVAKAS, Kęstutis. Blogi žmonės. *Šiaurės Atėnai*, 2014, Nr. 34.
90. NORKUS, Zenonas. *Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*. Vilnius, 2008.
91. NOVE, Alec. *An economic history of the USSR 1917–1991*. London, New York, 1992.
92. O’HEARN, Dennis. *The second economy in consumer goods and services in the USSR*. Berkeley, 1986.
93. PUTINAITĖ, Nerija. *Nenutrūkusi styga: prisitaikymas ir pasipriešinimas Sovietų Lietuvoje*. Vilnius, 2007.
94. RALEIGH, Donald J. On the other side of the wall, things are even better. Travel and the opening of the Soviet Union: the oral evidence. *Ab Imperio*, 2012, No. 4.
95. RAMANAUSKAITĖ, Egidija. Jaunimo kultūrinė rezistencija sovietmečiu: hipių kultūrinės idėjos Lietuvoje. *Kauno istorijos metraštis*, 2003, T. 4.
96. RAŠKAUSKAS, Kęstutis. Sovietinės Lietuvos inteligentija: savivokos konstravimas. *Darbai ir dienos*, 2008, T. 49.
97. REHN, Alf; TAALAS, Saara. “Znakomstva i Svyazi” (acquaintances and connections) –

blat, the Soviet Union and mundane entrepreneurship. *Entrepreneurship & regional development*, 2004, Vol. 16, Issue 3.

98. REHN, Alf; TAALAS, Saara. Crime and assumptions in entrepreneurship. In *Narrative and discursive approaches in entrepreneurship: a second movements in entrepreneurship book*. Eds. Daniel HJORTH, Chris STEYAERT. Cheltenham, Northampton, 2004.

99. REID, Susan E. Cold War in the kitchen: gender and the de-Stalinization of consumer taste in the Soviet Union under Khrushchev. *Slavic Review*, 2002, Vol. 61, No. 2.

100. REID, Susan E. The meaning of home: the only bit of the world you can have to yourself. In *Borders of socialism: private spheres of Soviet Russia*. Ed. Lewis H. SIEGELBAUM. New York, 2006.

101. *Romo Kalantos auka: 1972 metų Kauno pavasaris*. Sud. Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS ir Saulius ŽUKAS. Vilnius, 2002.

102. SAMPSON, Steven L. The second economy of the Soviet Union and Eastern Europe. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 1987, Vol. 493.

103. SAVICKAS, Edgaras. Ž. Šilėnas: „Dauguma lietuvių nori būti verslininkais, tačiau nežino kaip“, 2013 11 20 [žiūrėta 2015 08 04]. Prieiga per internetą: <http://www.lrytas.lt/verslas/izvalgos-ir-nuomones/z-silenas-dauguma-lietuviu-nori-buti-verslininkais-taciau-nezino-kaip-201311201758.htm>.

104. SCHMELZ, Peter J. *Such freedom, if only musical: unofficial Soviet music during the Thaw*. Oxford, 2009.

105. SHELLEY, Louise. The second economy in the Soviet Union. In *The second economy in Marxist States*. Ed. Maria ŁOŚ. London, 1990.

106. SIEGELBAUM, Lewis H. *Borders of socialism: private spheres of Soviet Russia*. New York, 2006.

107. STONČIUS, Justas. „Valiutininkų byla“ (1961–1963 m.): latentinio antisemitizmo atvejis Lietuvos SSR?“, *Istorija*, 2013, T. 89.

108. STREIKUS, Arūnas. Kultūrinio ir religinio gyvenimo Sovietų Lietuvoje istoriniai tyrimai: šaltinių keliamos problemos. *Darbai ir dienos*, 2009, T. 52.

109. SWAIN, Amanda J. From the big screen to the streets of Kaunas: youth cultural practices and Communist Party discourse in Soviet Lithuania. *Cahiers du monde russe*, 2013, Vol. 54, No. 3–4.

110. ŠTROMAS, Aleksandras. *Laisvės horizontai*. Vilnius, 2001.

111. ŠUKYS, Aurimas. *Intelektualų alternatyvi veikla Sovietų Lietuvoje 1956–1988 m.* Daktaro disertacija. Kaunas, 2012.

112. ŠVEDAS, Aurimas. Asmenybės sovietmečio Lietuvos istorijos politikos lauke: elgsenos

- strategijos ir galimybės išlikti. *Lietuvos istorijos studijos*, 2011, T. 28.
113. TAMOKAITYTĖ-JANKAUSKIENĖ, Aldona. *Kauno Dainavos mikrorajonas ir jo apylinkės: mikrorajono metraštis*. Kaunas, 2015.
114. TRANAVIČIŪTĖ, Brigita. „Montana, Champion, Adidas“... *Šiaurės Atėnai*, 2012 m. rugsėjo 28 d., Nr. 36 (1102).
115. TRANAVIČIŪTĖ, Brigita. Ekonominė Klaipėdos jūreivių veikla sovietinio verslumo kontekste XX a. 8–9 deš. *Istorija*, 2013, T. 92.
116. TRANAVIČIŪTĖ, Brigita. Mada, sulaužiusi ribas: nuo sovietinės mados reglamentacijos iki antimados XX a. 8–9 deš. Kaune. *Istorija*, 2015, T. 98.
117. TRANAVIČIŪTĖ, Brigita. Sovietinės visuomenės verslumo formos ir priežastys XX a. pabaigoje Kauno mieste. *Acta Humanitarica Universitatis Saulensis*, 2012, T. 14.
118. TRANAVIČIŪTĖ, Brigita; PAKŠTALIS, Arvydas. *80 metų kelyje: UAB „Kautra“ ir UAB „Kauno autobusai“*. Kaunas, 2014.
119. UŽKALNIS, Andrius. *Naujųjų laikų evangelija pagal Užkalnį*. Vilnius, 2014.
120. VAISETA, Tomas. *Nuobodulio visuomenė: vėlyvojo sovietmečio Lietuva (1964–1984)*. Daktaro disertacija. Vilnius, 2012.
121. VAISETA, Tomas. Sovietinio veltėdžiavimo fenomenas kasdienybės praktikų ir jų trajektorijų požiūriu. *Lietuvos istorijos studijos*, T. 29.
122. VANSEVIČIUS, Stasys. *Lietuvos TSR valstybės ir teisės istorija*. Vilnius, 1979.
123. VAREIKIS, Vareikis. *Klaipėda XX amžiuje*. Klaipėda, 1993.
124. VAREIKIS, Vyngantas. *99 Klaipėdos miesto istorijos*. Klaipėda, 2009.
125. VEBLEN, Thorstein. *The theory of the leisure class: an economic study of institutions*. New York, 2007.
126. VENCLOVA, Tomas. *Vilties formos: eseistika ir publicistika*. Vilnius, 1991.
127. VOLKOV, Vadim. The concept of *kul'turnost'*: notes on the Stalinist civilizing process. In *Stalinism: new directions*. Ed. Sheila FITZPATRICK. London, New York, 2000.
128. VOLKOV, Vadim. *Violent entrepreneurs: the use of force in the making of Russian capitalism*. Ithaca, 2002.
129. WEDEL, Janine. *The private Poland*. New York, 1986.
130. WELTER, Friederike; SMALLBONE, David. Post-Soviet societies and new venture creation. In *Handbook of research into new venture creation*. Eds. Kim KLYVER, Kevin HINDLE. Cheltenham, Northampton, 2011.
131. WHEATON, Bernard; KAVAN, Zdenek. *The velvet revolution: Czechoslovakia, 1988–1991*. Boulder, 1992.
132. WONG, Nancy Y.; AHUVIA, Aaron C. Personal taste and family face: luxury

consumption in Confucian and Western societies. *Psychology&Marketing*, 1998, Vol. 15, Issue 5.

133. ZAKHAROVA, Larisa. Dior in Moscow: a taste for luxury in Soviet fashion under Khrushchev. In *Pleasures in Socialism: Leisure and Luxury in the Eastern Bloc*. Eds. David CROWLEY, Susan E. REID. Evanston, 2010,

134. ZAKHAROVA, Larisa. Soviet fashion in the 1950s–1960s: regimentation, Western influences, and consumption strategies. *The thaw: Soviet society and culture during the 1950s and 1960s*. Eds. Denis KOZLOV, Eleonory GILBURD. Toronto, 2013.

135. ZHUK, Sergei I. Closing and opening Soviet society (Introduction to the forum Closed city, closed economy, closed society: the utopian normalization of autarky). *Ab Imperio*, 2011, No. 2.

136. ZHUK, Sergei I. Détente and the Western cultural products in Soviet Ukraine during the 1970s. In *Youth and rock in the Soviet bloc: youth cultures, music, and the state in Russia and Eastern Europe*. Ed. William J. RISCH. Lanham, 2014.

137. ZHUK, Sergei I. Fascist music from the West: anti-rock campaigns, problems of national identity and human rights in the „Closed City“ of Soviet Ukraine, 1974–1984. In *Popular music and human rights: World music*. Ed. Ian PEDDIE. Farnham, Burlington, 2012.

138. ZHUK, Sergei I. Inventing America on the borders of socialist imagination: movies and music from the USA and the origins of American studies in the USSR. *Regional studies of Russia, Eastern Europe, and Central Asia*, 2013, Vol. 2, No. 2.

139. ZHUK, Sergei I. Richard Stites, the Soviet West, media and Soviet Americanists. In *Cultural Cabaret: Russian and American Essays for Richard Stites*. Eds. David GOLDFRANK, Pavel LYSSAKOV. Washington, 2012.

140. ZUBOK, Vladislav M. *A failed empire: the Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*. Chapel Hill, 2007.

141. ŽIŪKAS, Mindaugas. Jaunimo pasipriešinimas ir KGB veikla XX a. devintojo dešimtmečio pradžioje. *Genocidas ir rezistencija*, 2003, Nr. 1.

142. ŽIŪKAS, Mindaugas. KGB prieš Vilniaus moksleivius devintojo dešimtmečio pradžioje. *Genocidas ir rezistencija*, 2000, Nr. 2.

143. АБРАМАВИЧЮС, Арманас. *Уголовная ответственность за занятие запрещенными видами индивидуальной трудовой деятельности*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Москва, 1990.

144. АНДРЮХИН, Евгений А. Неофициальное предпринимательство в СССР в 60–80-х гг. XX в. *Известия Алтайского государственного университета*, 2010, но. 4–2.

145. АНДРЮХИН, Евгений А. *Предпринимательская деятельность населения СССР в*

50–80-е годы XX века. Диссертация. Курск, 2011.

146. АНДРЮХИН, Евгений А. Предпринимательская деятельность советских граждан в 60–80-х гг. XX в. *Известия Алтайского государственного университета*, 2010, no. 4–1.

147. БОГДАНОВ, Сергей В. Спекуляция в СССР (1945–1953 гг.): принципы, масштабы, особенности. *Новый исторический вестник*, 2009, no. 22.

148. БОГДАНОВ, Сергей В.; ОРЛОВ, Владимир Н. За фасадом перестройки в СССР: власть, хозяйственная преступность, общество. *Известия Алтайского государственного университета*, 2009, no. 4–4.

149. БРУММ, Константин А. К вопросу о особенностях реформирования экономики России в 80-х гг. XX в. *Известия Алтайского государственного университета*, 2010, no. 4–2.

150. БУРАЧАС, Антанас. Структурные сдвиги в личном потреблении в связи с возрастанием значения человеческого фактора в экономическом росте. *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. A serija*, 1976, Nr. 3 (56).

151. ВОЛЬФМАН, Григорий И. *Квалификация преступлений против советской торговли*. Саратов, 1977.

152. ГЕЛЬФЕР, Мирон А. *Хозяйственные преступления*. Москва, 1988.

153. ГУРОВА, Ольга. Отношение к вещам в советском обществе. Был ли Homo consumens в СССР? In *Люди и вещи в советской и постсоветской культуре*. Новосибирск, 2005.

154. ЖИЛИНА, Л. Н.; ФРОЛОВА, Н. Т. *Проблемы потребления и воспитание личности*. Минск, 1969.

155. КОСАЛС, Леонид Я. Теневая экономика как особенность российского капитализма. *Вопросы экономики*, 1998, no. 10.

156. ОСИПЕНКО, О. К анализу феномена черного рынка. *Экономические науки*, 1990, no. 8.

157. ПАПУШКИНА, Юлия О. *Социологический анализ потребления в работах Ж. Бодрийяра*. Диссертация. Москва, 2009.

158. РОМАНОВ, Павел; СУВорова, Мария. «Чистая фарца»: социальный опыт взаимодействия советского государства и спекулянтов. In *Неформальная экономика в постсоветском пространстве: Проблемы исследования и регулирования*. Ред. Олег ПАЧЕНКОВ, Ирина ОЛИМПЬЕВА. Санкт-Петербург, 2003.

159. САМУЛЯВИЧЮС, Юргис. К Определению емкости рынка товаров народного потребления Литовской ССР и возможностях ее моделирования. *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. A serija*, 1973, Nr. 2 (43).

160. СМОЛЯК, Ольга. Сделай сам. Несколько замечаний о комфорте и изобретательности советского человека в 1960-е годы. *Ab Imperio*, 2011, no. 4.
161. Универмаг «Айчурек», Союз Фотожурналистов Кыргызстана [žiūrēta 2014 08 08]. Prieiga per internetą: <http://www.foto.kg/galereya/1025-frunze-univermag-aychurek.html>.
162. ХОХРЯКОВ, Геннадий Ф. Организованная преступность в России: 60-е – первая половина 90-х годов. *Общественные науки и современность*, 2000, no. 6.
163. ЩЕРБАКОВА, Ирина В. Советская предыстория челночества: от мешочников до кооператоров. *Социологические исследования*, 2008, no. 4.

Brigita TRANAVIČIŪTĖ

**VERSLUMO IR VERSLIŠKOS VISUOMENĖS FORMAVIMASIS
IR TRANSFORMACIJOS KAUNE
XX A. 7–9-UOJU DEŠIMTMEČIAIS**

Daktaro disertacija

Išleido ir spausdino – Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekos Leidybos skyrius
(S. Daukanto g. 27, LT-44249 Kaunas)

Užsakymo Nr. K15-116. Tiražas 15 egz. 2015 10 20.

Nemokamai.